

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Abai Kazakh National Pedagogical University

ХАБАРШЫ

«Юриспруденция» сериясы
Серия «Юриспруденция»
Series «Jurisprudence»

№2(80), 2025

Алматы, 2025

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Abai Kazakh National Pedagogical University

ХАБАРШЫ

«Юриспруденция» сериясы
Серия «Юриспруденция»
Series «Jurisprudence»

№2(80), 2025

Алматы, 2025

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

ХАБАРШЫ
«Юриспруденция» сериясы
№2(80), 2025

Бас редактор:
Б.А. ТАЙТОРИНА – з.ғ.д., профессор

Бас редактордың орынбасары:
Б.Х. Төлеубекова – з.ғ.д., проф.

Ғылыми редактор
Балгимбекова Г.У. – PhD, профессор,
Академик Е.А.Бөкетов атындағы
Қарағанды университеті;

Жауапты хатшы:
Н.Б. Калкаева – з.ғ.к., қ.проф.
Техникалық хатшы:
Қ.Тұрлыханқызы - PhD

Редакциялық алқа мүшелері:
Бүрибаев Е.А. – з.ғ.д.,
профессор, І. Жансүгіров атындағы
Жетісу университеті (Қазақстан)
Сабикинов С.Н. – з.ғ.д., ҚР
ҰҒА академигі, проф. (Қазақстан)
Цепелев В.Ф. – з.ғ.д., РФ ИМ
академиясы профессоры (Ресей)
Муратова Н.Г. – з.ғ.д., проф.,
Казан мемлекеттік университеті,
«Қылмыстық іс жүргізу» кафедрасының
меңгерушісі (Ресей)
Мұхамеджанов О.З. – з.ғ.д.,
проф., Ташкент Мемлекеттік Заң
Университеті (Өзбекстан)
Хлус А.М. – з.ғ.к., доцент,
Беларусь мемлекеттік университеті
(Беларусь)
Самарин В.И. – з.ғ.к., доцент,
Беларусь мемлекеттік университеті
(Беларусь)
Жатқанбаева А.Е. – з.ғ.д.,
профессор (Қазақстан)
Хамзина Ж.А. – з.ғ.д.,
профессор (Қазақстан)
Шелухин С.И. – PhD, Джон
Джэй Нью-Йорк университетінің
профессоры (АҚШ)
Элван О.Д. – құқық докторы,
Джеррахнаша Стамбул университетінің
профессоры, (Түркия)

© Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, 2025

Қазақстан Республикасының мәдениет және ақпарат министрлігінде 2009 жылы мамырдың 8-де тіркелген N 10111 – Ж

Басуға 20.06.2025. қол қойылды.
Пішімі 60x84 ¹/₈. Көлемі 18.5 е.б.т.
Тапсырыс 313.

050010, Алматы қаласы,
Достық даңғылы, 13.
Абай атындағы ҚазҰПУ

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің
«Ұлағат» баспасы

МАЗМҰНЫ СОДЕРЖАНИЕ CONTENT

Журнал редакциясының бағаны.....	5
Колонка редакции журнала.....	7
Editorial column.....	9

МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҢ ЖАЛПЫ ТЕОРИЯСЫ. МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ ТАРИХЫ

ОБЩАЯ ТЕОРИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА. ИСТОРИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА

GENERAL THEORY OF STATE AND LAW. HISTORY OF STATE AND LAW

Айтхожин Қ.К., Бейсенбаева М.Т., Рустембекова Д.К. Билер соты - қазақ әдет-ғұрып құқығының іргелі институты.....	11
Айтхожин Қ.К., Бейсенбаева М.Т., Рустембекова Д.К. Суд биев - фундаментальный институт казахского обычного права Aitkhozhin K.K., Beissenbayeva M.T., Rustembekova D.K. Sud biev is a fundamental institution of kazakh customary law	

Balgimbekova G.U., Abdrakhim M.E., Birmanova A.I., Lavnichak A. The influence of cultural rights on the professional culture of civil servants.....	22
Балгимбекова Г.У., Абдрахим М.Е., Бирманова А.И., Лавничак А. Мемлекеттік қызметшілердің кәсіби мәдениетіне мәдени құқықтардың әсері Балгимбекова Г.У., Абдрахим М.Е., Бирманова А.И., Лавничак А. Влияние культурных прав на профессиональную культуру государственных служащих	

КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ҚҰҚЫҚ. ӘКІМШІЛІК ҚҰҚЫҚ ЖӘНЕ ПРОЦЕСС

КОНСТИТУЦИОННОЕ ПРАВО. АДМИНИСТРАТИВНОЕ ПРАВО И ПРОЦЕСС

CONSTITUTIONAL LAW. ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS

Алимбетова А.Р., Чокина М.В., Оразалинов М.Н. Цифровизация управления как правовой механизм снижения коррупции в транспортной отрасли Республики Казахстан.....	34
Алимбетова А.Р., Чокина М.В., Оразалинов М.Н. Қазақстан Республикасының көлік саласында сыбайлас жемқорлықты азайтудағы басқаруды цифрландырудың құқықтық тетіктері Alimbetova A.R., Chokina M.V., Orazalinov M.N. Digitalization of governance as a legal mechanism for reducing corruption in the transport sector of the Republic of Kazakhstan	

Казахский национальный
педагогический университет
имени Абая

ВЕСТНИК
Серия «Юриспруденция»
№2(80), 2025

Главный редактор:
ТАЙТОРИНА Б.А.
д.ю.н., профессор

Зам. главного редактора:
Толеубекова Б.Х. – д.ю.н., проф.

Научный редактор
Балгимбекова Г.У. – PhD, профессор,
Карагандинский университет имени
академика Е.А.Букетова;

Ответ. секретарь:
Калкаева Н.Б. – к.ю.н., асс. проф.

Тех.секретарь:
Тұрлыханқызы Қ. – PhD

Члены редколлегии:
Бурибаев Е.А. – д.ю.н., профессор,
ректор Жетысуского университета
имени И.Жансугурова (Казахстан)
Сабикенов С.Н. – д.ю.н., профессор,
академик НАН РК (Казахстан)
Цепелев В.Ф. – д.ю.н., профессор
Академии МВД (Россия)
Муратова Н.Г. – д.ю.н., профессор
Казанского государственного
университета (Россия)
Мухамеджанов О.З. – д.ю.н., профессор,
Ташкентский государственный
юридический университет (Узбекистан)
Хлус А.М. – к.ю.н., доцент, Белорусский
государственный университет
(Беларусь)
Самарин В.И. – к.ю.н., доцент,
Белорусский государственный
университет (Беларусь)
Жатканбаева А.Е. – д.ю.н., профессор
(Казахстан)
Хамзина Ж.А. – д.ю.н., профессор
(Казахстан)
Шелухин С.И. – PhD, профессор Нью-
Йоркского университета Джона Джексона
(США)
Элван О.Д. – доктор права, профессор,
Стамбульский университет
Джеррахпаша (Турция)

© Казахский национальный
педагогический университет
им. Абая, 2025

Зарегистрировано в Министерстве
культуры и информации Республики
Казахстан

8 мая 2009 г. N 10111 – Ж
Подписано в печать 20.06.2025.
Формат 60x84 1/8. Объем 18,5. уч.-изд.л.
Заказ 313.
050010, г.Алматы, пр.Достык, 13.

КазНПУ им. Абая
Издательство «Ұлағат»
Казахского национального
педагогического университета имени
Абая

Balgimbekova G., Zalesny J. System of measures to counter
corruption in the civil service of the Republic of Kazakhstan..... 44

Балгимбекова Г., Залесны Я. Қазақстан Республикасының
мемлекеттік қызметіндегі сыбайлас жемқорлыққа қарсы
шаралардың жүйесі

Балгимбекова Г., Залесны Я. Система мер противодействия
коррупции на государственной службе Республики Казахстан

Emrehan İnal. The correlation between population growth and
systemic corruption through urban planning in Türkiye..... 51

Emrehan İnal. Түркиядағы қала құрылысын жоспарлау арқылы
халық санының өсуі мен жүйелі сыбайлас жемқорлық
арасындағы байланыс

Emrehan İnal. Корреляция между ростом численности
населения и системной коррупцией через призму
градостроительного планирования в Турции

Тайторина Б.А., Байсымакова Д.С. Жергілікті өзін-өзі басқару
контекстіндегі мемлекеттік қызмет: Түркия мен Қазақстан
мысалындағы мәселелер мен шешімдер..... 58

Тайторина Б.А., Байсымакова Д.С. Государственная служба в
контексте местного самоуправления: проблемы и решения на
примере Турции и Казахстана

Taitorina B.A., Baisymakova D.S. Public service in the context of
local self-government: problems and solutions using the example of
Turkey and Kazakhstan

АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚ ЖӘНЕ ПРОЦЕСС. ЕҢБЕК ҚҰҚЫҒЫ. БЛІМ БЕРУ ҚҰҚЫҒЫ

ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО И ПРОЦЕСС. ТРУДОВОЕ ПРАВО. ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЕ ПРАВО

CIVIL LAW AND PROCESS. LABOR LAW. EDUCATIONAL LAW

Хамзина Ж.А., Тұрлыханқызы Қ. Еңбек заңнамасын
реформалау: еңбек шартын бұзу және тәртіптік жауапкершілік
институттарын жетілдіру..... 70

Хамзина Ж.А., Тұрлыханқызы Қ. Реформа трудового
законодательства: расторжение трудового договора и
совершенствование институтов дисциплинарной
ответственности

Khamzina Zh.A., Turlykhankyzy K. Labor law reform:
termination of the employment contract and improvement of
institutions of disciplinary responsibility

Kazakh National Pedagogical university
after Abai

BULLETIN
Series of «Jurisprudence»
№2(80), 2025

Editor in chief:
TAITORINA B.A.
doctor of law, professor

Executive Editor:
Tolubekova B.Kh. – doctor of law,
professor

Science Editor
Balimbekova G.U. – PhD, professor,
Karaganda University named after
academician E.A. Buketov;

Answer. secretary:
Kalkayeva N.B. – candidate of law.,
associate professor

Technical Secretary:
Turlykhankyzy K. – PhD

The editorial board members:
Buribaev E.A. – Doctor of Law, Professor,
Rector of Zhetysay University named after I.
Zhansugurov (Kazakhstan)
Sabikenov S.N. – Doctor of Law, Professor,
Academician of NAS RK (Kazakhstan)
Tsepelev V.F. – Doctor of Law, Professor
of the Academy of the Ministry of Internal
Affairs (Russia)
Muratova N.G. – Doctor of Law, Professor
of Kazan State University (Russia)
Mukhamedzhanov O.Z. – Doctor of Law,
Professor, Tashkent State Law University
(Uzbekistan)
Khilus A.M. – Candidate of Law, Associate
Professor, Belarusian State University
(Belarus)
Samarin V.I. – Candidate of Law, Associate
Professor, Belarusian State University
(Belarus)
Zhatkanbaeva A.E. – Doctor of Law,
Professor (Kazakhstan)
Khamzina Zh.A. – Doctor of Law,
Professor (Kazakhstan)
Shelukhin S.I. – PhD, professor at New
York University John Jay (USA)
Elvan O.D. – Doctor of Law, Professor,
Istanbul Jerrahpash University (Turkey)

© Kazakh National Pedagogical
university after Abai, 2025

The journal is registered by the Ministry of
Culture and Information RK
8 May 2009. №10111 – Ж

Signed to print 20.06.2025
Format 60x84 1/8.
Volume 18.5. publ.literature
Order 313.

050010, Almaty, Dostyk ave., 13.
KazNPU after Abai

Publishing house «Ulagat»
Kazakh National Pedagogical university
after Abai

ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ ЖӘНЕ ПРОЦЕСС. КРИМИНОЛОГИЯ. КРИМИНАЛИСТИКА

УГОЛОВНОЕ ПРАВО И ПРОЦЕСС. КРИМИНОЛОГИЯ. КРИМИНАЛИСТИКА

CRIMINAL LAW AND PROCESS. CRIMINOLOGY. FORENSICS

Байзакова Р.Б., Бижанова А.Р., Жайлау Ж. Қылмыстық жауапкершіліктен босату институтының құқықтық табиғаты жөнінде.....	79
Байзакова Р.Б., Бижанова А.Р., Жайлау Ж. О правовой природе института освобождения от уголовной ответственности Baizakova R.B., Bizhanova A.R., Zhailau Zh. On the legal nature of the institution of exemption from criminal liability	
Жанузакова Л.Т., Жетписбаев Г.А. Права заключенных в Республике Казахстан: законодательство и практика его реализации.....	91
Жанұзақова Л.Т., Жетпісбаев Г.А. Қазақстан Республикасындағы қамаудағы адамдардың құқықтары: заңнама және оны іске асыру тәжірибесі Zhanuzakova L.T., Zhetpisbaev G.A. The rights of prisoners in the Republic of Kazakhstan: legislation and practice of its implementation	
Толубекова Б.Х., Османова Г.Ж., Хведелидзе Т.Б. Налоговая политика Казахстана в сфере игорного бизнеса.....	108
Толубекова Б.Х., Османова Г.Ж., Хведелидзе Т.Б. Қазақстанның ойын бизнесі саласындағы салық саясаты Tolubekova B. Kh., Osmanova G. Dj., Khvedelidze T.B. Tax policy of kazakhstan in the sphere of gambling business	
Хведелидзе Т.Б. Система современной криминалистики: проблемы модернизации.....	119
Хведелидзе Т.Б. Қазіргі криминалистика жүйесі: жаңғырту мәселелері Khvedelidze T.B. The system of modern forensic science: problems of modernisation	
Авторлар туралы мәлімет.....	130
Сведения об авторах.....	132
Information about authors.....	134

Журнал редакциясының бағаны

Қазақстанда құқық ғылымы өзінің барлық негізгі бағыттарында: зерттеу әдіснамасы мен әдістемесінде, құқық шығармашылық технологияларында, ұлттық құқықты жүйелеуде, салаларды институционалдандыру мен құрылымдауда, құқық тарихы мен құқықтық оқуларда, құқық қорғау органдары жүйесін реформалауды тұжырымдамалауда, сот органдарының ұйымдастырылуы мен қызметін цифрландыру шарттарына бейімдеуде және т.б. жаңа білімдермен байытылады. Осының барлығы - Қазақстанның саяси, қаржы-экономикалық, әлеуметтік-мәдени, ақпараттық-коммуникациялық, халықаралық-құқықтық салалардағы және қазіргі заманғы әлеуметтің өмірі мен қызметіндегі үдемелі даму процестерінің бейнесі.

Еліміз, посткеңестік кеңістіктің достастығы, жер шарының бейбітсүйгіш қауымдастығы тарихи күні - Ұлы Отан соғысындағы КСРО Жеңісінің 80 жылдығын атап өтті. Адамзат тарихындағы ең қантөгісті соғыстағы Қазақстанның рөлін асыра бағалау мүмкін емес. Құқық тарихшылары терең мұрағаттардан баға жетпес жаңа беттерді ашып, үлкен және кіші Отанның бостандығы үшін өз өмірлерін берген қазақстандық қаһармандар туралы тарихи шындықты жаңғыртады. 1936-1939 және 1941-1945 жылдардағы Қазақстан құқығының тарихы әлі зерттеліп бітпеген, толық танылмаған. Бұл қайғылы жылдар қазақстандықтар үшін ұлттық генофондта орасан зор шығынға айналды. Жас ұрпақ бұл туралы біліп, бүкіл әлемдік қоғамдастық мойындайтын қалыптасқан ұлт ретінде патриотизм, батылдық, рухтың төзімділігі, өзін-өзі идентификациялау сабақтарын үйренуі тиіс. Құқық тарихын зерттеушілердің алдында үлкен міндеттер тұр. Журналдың редакциясы сіздерден шынайы құжаттарға, соттар мен әскери трибуналдардың шешімдеріне, майдан мәліметтері мен хаттарға, фотосуреттер мен естеліктерге негізделген ғылыми ізденістерді күтеді. Мұрағаттар тарихшылар үшін ашық және Қазақстан Республикасының Президенті Қ.-Ж.К. Тоқаев 2025 жылдың 7 мамырында Астанада өткен Жеңіс шеруінде: «Майданда Қазақстаннан шақырылған әрбір екінші сарбаз қаза тапты... Біздің міндетіміз - осындай қайғылы оқиғаның қайталануына жол бермеу... Қазақстан Екінші дүниежүзілік соғыстың нағыз жадының сақталуын әрдайым қолдап келген және қолдайтын болады...».

Мемлекеттік басқаруды құқықтық реттеу саласында елеулі өзгерістер болып жатыр. Экономиканың орнықтылық деңгейі, саяси тұрақтылық, азаматтардың әл-ауқаты өсуінің оң динамикасының тұрақтылығы осы өзгерістердің нәтижелеріне байланысты. Қазақстандық шындық контекстінде мемлекеттік басқару тұжырымдамасын жаңғырту, басқару теориясының негізгі санаттарын құқықтық институционалдандыру, әлемдік тәжірибені ескере отырып, мемлекеттік басқарудың өзіндік моделін әзірлеу сияқты зерттеулердің бағыттары өзекті. Осы бағыттардағы әзірлемелер ҚР Конституциясының нормаларын терең талдауды, кейіннен оларды заманауи интерпретациялық технологиялар шегінде түсіндіруді талап етеді.

Цифрландыру проблемалары мен перспективаларын зерттеудің және құқықтық салаға жасанды интеллектті енгізудің өзектілігі күн сайын артып келеді. Осы бағыттағы әлемдік зерттеулер оң ғана емес, сондай-ақ теріс сипаттағы болжамдарды да қамтиды. Құқықтық қақтығыстарды шешуде білікті заңгер ретінде адамның қатысуы сияқты маңызды фактордың ақпараттық технологиялармен ығыстырылуы мүмкін екендігі туралы заңгерлер жиі айтады. Алайда мұндай болжамның даулылығы айтарлықтай жоғары. Пайдаланушы қайтарымыз және сұратпайтын нәтижелерге әкеп соғатын жасанды интеллектінің экспансиясы шектеулер мен тыйым салулардың құқықтық тетіктері негізінде тоқтатылуы және ақылға қонымды шеңберге салынуы мүмкін. Бұл мәселеде формальды көзқарас пен цифрландыруды ведомстволар арасындағы жарыс құралына айналдыруға жол берілмейді. Бәріне де шара керек. Бірақ мұндай шараның критерийлері - мақсатты бағытталған құқықтық зерттеулердің мәні.

Құқық қорғау органдарын ұйымдастыру және олардың қызметі - құқықтық зерттеулердің маңызды аспектісі. Сыбайлас жемқорлыққа, нашақорлыққа, қалайшылыққа қарсы іс-қимыл

проблемалары өзектілігін жоғалтпайды. Сыбайлас жемқорлықтың пайда болу тарихы мемлекеттіліктің пайда болу сәтінен басталғанын мойындау қажет. Ол кез келген саяси-құқықтық, қаржы-экономикалық және мәдени-тарихи жағдайларға бейімделеді. Алайда, бұл жағдай сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл бойынша қабылданып жатқан шаралардың тиімділігінің жеткіліксіздігін ақтамайды. Бұл саладағы зерттеулер - теориялық, қолданбалы - әлеуметтік сұраныстың жоғары деңгейіне ие. Нашақорлыққа қарсы іс-қимыл - халықты адамгершілік және физикалық сауықтыруға, криминалитеттің капиталды заңсыз өсіруінің жолын кесуге, елдің экономикалық әл-ауқатын тұрақтандыруға апаратын жол. Есірткі және психотроптық заттарды дайындауға, өткізуге және таратуға негізделген құқық бұзушылықтардың алдын алу және жолын кесу процестерін пәрменді бақылау үшін жаңа тәсілдер, оның ішінде ұйымдастырушылық-құқықтық тәсілдер қажет. Қалайылықтың таралуына қарсы күрес мәселелері өзекті болып отыр. Құмар ойындарға қатысу нашақорлыққа ұқсас ойын тәуелділігінің пайда болуына қауіп төндіреді. Нашақорлық пен құмарлық - ұлттық қауіпсіздікке төнген қатердің белгілері. Лудомания - Қазақстандағы жаңа құбылыс. Онымен күресу үшін жаңа озық стратегия қажет, оны қолдану нашақорлықтың таралуының қайғылы тәжірибесінің қайталануын болдырмауға ықпал ететін болады.

Криминалистикалық кибернетика жаңа бағыт болып табылады. Қолданбалы ғылымның осы бағытын дамыту қылмыстық, қылмыстық-атқару, қылмыстық-іс жүргізу, әкімшілік сияқты іргелі құқық салаларын дамыту үшін жаңа серпін беруге қабілетті. Кибернетикалық құндылықтар шеңберінде криминалистика теориясы, тергеу әрекеттерін жүргізудің криминалистік тактикасы, қылмыстардың жекелеген түрлерін тергеудің криминалистік әдістемесі, криминалистикалық техника одан әрі дамудың тең перспективаларына ие. Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды дәстүрлі криминалистикаға енгізуге негізделген осы бағыттарды дамыту АКТ-ны пайдакүнемдік мақсаттарда криминалдық қолдану спектрінің ұлғаюымен және тиісінше қылмыстардың өсуімен тікелей байланысты.

Осылайша, құқықтық ғылымның зерттеу алаңы өзінің шекарасын кеңейтеді. Құқықтық зерттеулердің өзекті тақырыбы ұлттық құқық жүйесінің барлық салаларын қамтиды. Бұл ретте ел ғылыми кадрларды жасартуға мүдделі. Осы міндетті шешуге жәрдемдесу үшін Журналдың редакциясы өз беттерін ісін жаңа бастаған заңгерлерге береді. Жас ғалымдар үшін өздерінің кәсіби мүдделерін айқындап, әдіснамалық және әдістемелік қолдау алу маңызды. Журналдың редакциясы зерттеуші заңгерлердің жаңа ұрпағының қалыптасуына жан-жақты көмек көрсетуге және неғұрлым қызықты ізденістерді жариялауға дайын екенін білдіреді.

Журнал редакциясы өз оқырмандары мен авторларына барлық игі істерінде сәттілік тілейді!

Құрметпен, журнал редакциясы.

Колонка редакции журнала

Правовая наука в Казахстане обогащается новыми знаниями во всех своих ключевых направлениях: методологии и методике исследований, технологиях правотворчества, систематизации национального права, институционализации и структуризации отраслей, истории права и правовых учений, концептуализации реформирования системы правоохранительных органов, приспособления организации и деятельности судебных органов к условиям цифровизации и др. Все это в совокупности – отражение процессов поступательного развития Казахстана в политической, финансово-экономической, социально-культурной, информационно-коммуникационной, международно-правовой сферах жизни и деятельности современного социума.

Страна, содружество постсоветского пространства, миролюбивое сообщество земного шара отметили историческую дату – 80-летие со Дня Победы СССР в Великой Отечественной войне. Роль Казахстана в этой самой опустошительной и кровопролитной в истории человечества войне невозможно переоценить. Историки права открывают новые бесценные страницы из глубоких архивов, воссоздают историческую правду о героях-казахстанцах, отдавших свою жизнь во имя свободы большой и малой Родины. История права Казахстана периодов 1936-1939 и 1941-1945 годов еще не исчерпана, не познана в полной мере. Эти горестные годы для казахстанцев обернулись гигантскими потерями в национальном генофонде. Молодое поколение должно знать об этом и извлекать уроки патриотизма, мужества, стойкости духа, самоидентификации как состоявшейся нации, признаваемой всем мировым сообществом. Перед исследователями истории права стоят большие задачи. Редакция Журнала ждет от вас откликов – научных изысканий, основанных на подлинных документах, решениях судов и военных трибуналов, фронтовых сводках и письмах, фотографиях и воспоминаниях. Архивы для историков открыты и в том порукой является заявление Президента Республики Казахстан К.-Ж.К. Токаева, сделанное в Астане на параде Победы 7 мая 2025 года: «На фронте погиб каждый второй солдат, призванный из Казахстана... Наша задача – не допустить повторения подобной трагедии... Казахстан всегда выступал и будет выступать за сохранение настоящей памяти о Второй мировой войне...»

Значительные перемены происходят в области правового регулирования государственного управления. От результатов этих перемен зависят уровень устойчивости экономики, политической стабильности, постоянство положительной динамики роста благосостояния граждан. Актуальны такие направления исследований, как модернизация концепции государственного управления в контексте казахстанских реалий, правовая институционализация основных категорий теории управления, выработка собственной модели государственного управления с учетом мирового опыта. Представляется, что разработки в данных направлениях потребуют глубокого анализа норм Конституции РК с последующим их толкованием в пределах современных интерпретационных технологий.

Актуальность исследований проблем и перспектив цифровизации и внедрения в правовую сферу искусственного интеллекта с каждым днем возрастает. Мировые исследования в данном направлении содержат прогнозы не только позитивного, но и негативного характера. Все чаще правоведы говорят о вероятном вытеснении информационными технологиями такого важнейшего фактора, как человеческое участие в лице квалифицированного юриста в разрешении правовых конфликтов. Однако спорность такого прогноза достаточно велика. Экспансия искусственного интеллекта, влекущая необратимые и не запрашиваемые пользователем результаты, может быть прекращена и заключена в разумные рамки на основе правовых механизмов ограничений и запретов. Формальный подход в этом вопросе и превращение цифровизации в средство гонки между ведомствами недопустимы. Во всем нужна мера. Но критерии такой меры – предмет целенаправленных правовых исследований.

Организация и деятельность правоохранительных органов – важнейший аспект правовых исследований. Проблемы противодействия коррупции, наркомании, лудомании не теряют своей актуальности. Необходимо признать, что история возникновения коррупции началась с момента возникновения государственности. Она мимикрирует с удивительной быстротой, приспосабливается к любым политико-правовым, финансово-экономическим и культурно-историческим условиям. Однако данное обстоятельство не оправдывает недостаточной эффективности предпринимаемых мер противодействия коррупции. Исследования в этой области – теоретические, прикладные – обладают высоким уровнем социальной востребованности. Противодействие наркомании – путь к нравственному и физическому оздоровлению населения, пресечению незаконного наращивания капитала криминалитетом, к стабилизации экономического благосостояния страны. Нужны новые подходы, в том числе организационно-правовые, для действенного контроля над процессами превенции и пресечения правонарушений, обусловленных изготовлением, реализацией и распространением наркотических и психотропных веществ. Не меньшей актуальностью обладают проблемы борьбы с распространением лудомании. Вовлеченность в азартные игры грозит наступлением игровой зависимости, которая сродни с наркоманией. Наркомания и лудомания – признаки угроз национальной безопасности. Лудомания – явление достаточно новое в Казахстане. Для борьбы с нею нужна новая опережающая стратегия, применение которой будет способствовать исключению повторения печального опыта распространения наркомании.

Новым направлением является криминалистическая кибернетика. Развитие этого направления прикладной науки способно дать новый импульс для развития таких фундаментальных отраслей права, как уголовное, уголовно-исполнительное, уголовно-процессуальное, административное. В рамках кибернетических ценностей равные перспективы дальнейшего развития имеют теория криминалистики, криминалистическая тактика производства следственных действий, криминалистическая методика расследования отдельных видов преступлений, криминалистическая техника. Развитие данных направлений, обусловленных внедрением в традиционную криминалистику информационно-коммуникационных технологий, напрямую связано с увеличением спектра криминального применения ИКТ в корыстных целях и, соответственно, ростом преступлений.

Таким образом, исследовательское поле правовой науки расширяет свои границы. Актуальная тематика правовых исследований охватывает все отрасли национальной системы права. При этом страна заинтересована в омоложении научных кадров. Для оказания содействия в решении этой задачи редакция Журнала предоставляет свои страницы начинающим правоведам. Для молодых ученых важно определиться с отраслью своих профессиональных интересов и получить методологическую и методическую поддержку. Редакция Журнала проявляет свою готовность оказать всемерную помощь в становлении нового поколения юристов-исследователей и опубликовать наиболее интересные изыскания.

Редакция Журнала искренне желает своим читателям и авторам удачи во всех добрых начинаниях!

С искренним уважением, редакция журнала.

Editorial column

Legal science in Kazakhstan is enriched with new knowledge in all its key areas: methodology and research methodology, legal creation technologies, systematization of national law, institutionalization and structuring of industries, history of law and legal teachings, conceptualization of reform of the law enforcement system, adaptation of the organization and activities of judicial bodies to the conditions of digitalization, etc. All this together is a reflection of the processes of progressive development of Kazakhstan in the political, financial, economic, socio-cultural, information and communication, international legal spheres of life and the activities of modern society.

The country, the commonwealth of the post-Soviet space, the peace-loving community of the globe celebrated a historical date - the 80th anniversary of the Victory of the USSR in the Great Patriotic War. The role of Kazakhstan in this most devastating and bloody war in the history of mankind cannot be overestimated. Historians of law open new invaluable pages from deep archives, recreate the historical truth about the heroes-Kazakhstanis who gave their lives in the name of freedom of a large and small homeland. The history of the law of Kazakhstan of the periods 1936-1939 and 1941-1945 has not yet been exhausted, not fully understood. These sad years for Kazakhstanis turned into gigantic losses in the national gene pool. The younger generation should know about this and learn the lessons of patriotism, courage, fortitude, self-identification as an established nation recognized by the entire world community. Legal history scholars face big challenges. The editors of the Journal expect feedback from you - scientific research based on genuine documents, decisions of courts and military tribunals, front-line reports and letters, photographs and memoirs. Archives for historians are open and that guarantee is the statement of the President of the Republic of Kazakhstan K.-J.K. Tokayev, made in Astana at the Victory Parade on May 7, 2025: "Every second soldier called up from Kazakhstan died at the front... Our task is to prevent the repetition of such a tragedy... Kazakhstan has always advocated and will continue to advocate the preservation of the real memory of World War II... "

Significant changes are taking place in the field of legal regulation of public administration. The results of these changes depend on the level of stability of the economy, political stability, and the constancy of the positive dynamics of growth in the well-being of citizens. Such areas of research as the modernization of the concept of public administration in the context of Kazakhstani realities, the legal institutionalization of the main categories of management theory, the development of its own model of public administration, taking into account world experience, are relevant. It seems that developments in these areas will require an in-depth analysis of the norms of the Constitution of the Republic of Kazakhstan with their subsequent interpretation within the framework of modern interpretation technologies.

The relevance of research on the problems and prospects of digitalization and the introduction of artificial intelligence into the legal sphere is increasing every day. World studies in this direction contain forecasts not only positive, but also negative. Increasingly, legal scholars talk about the likely crowding out by information technology of such an important factor as human participation in the person of a qualified lawyer in resolving legal conflicts. However, the controversy of such a forecast is quite large. The expansion of artificial intelligence, entailing irreversible and not requested by the user, can be stopped and enclosed in a reasonable framework based on legal mechanisms of restrictions and prohibitions. A formal approach to this issue and the transformation of digitalization into a means of race between departments is unacceptable. One should know where to stop. But the criteria for such a measure are the subject of targeted legal research.

The organization and activities of law enforcement agencies are the most important aspect of legal research. The problems of countering corruption, drug addiction, ludomania do not lose their relevance. It must be recognized that the history of corruption began with the emergence of statehood. She mimics with amazing speed, adapts to any political, legal, financial, economic, cultural and

historical conditions. However, this circumstance does not justify the lack of effectiveness of the measures taken to combat corruption. Research in this area - theoretical, applied - has a high level of social demand. Countering drug addiction is the way to moral and physical recovery of the population, to suppress the illegal increase in capital by criminals, to stabilize the country's economic well-being. New approaches are needed, including organizational and legal, for effective control over the processes of prevention and suppression of offenses caused by the manufacture, sale and distribution of narcotic and psychotropic substances. Equally relevant are the problems of combating the spread of ludomania. Involvement in gambling threatens the onset of gambling addiction, which is akin to drug addiction. Drug addiction and ludomania are signs of national security threats. Ludomania is a fairly new phenomenon in Kazakhstan. To combat it, a new proactive strategy is needed, the use of which will help to exclude the repetition of the sad experience of the spread of drug addiction.

A new direction is forensic cybernetics. The development of this area of applied science can give a new impetus to the development of such fundamental branches of law as criminal, criminal executive, criminal procedural, administrative. Within the framework of cybernetic values, forensic theory, forensic tactics of investigative actions, forensic methods of investigating certain types of crimes, and forensic technology have equal prospects for further development. The development of these areas due to the introduction of information and communication technologies into traditional forensics is directly related to an increase in the range of criminal use of ICT for selfish purposes and, accordingly, an increase in crimes.

Thus, the research field of legal science expands its boundaries. The current topic of legal research covers all sectors of the national legal system. At the same time, the country is interested in the rejuvenation of scientific personnel. To assist in this task, the editorial board of the Journal provides its pages to novice lawyers. It is important for young scientists to determine the industry of their professional interests and receive methodological and methodological support. The editors of the Journal show their readiness to provide all possible assistance in the formation of a new generation of research lawyers and publish the most interesting research.

The editors of the Journal sincerely wish their readers and authors good luck in all good endeavors!

Sincerely, Editorial Board.

**МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҢ ЖАЛПЫ ТЕОРИЯСЫ.
МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ ТАРИХЫ**

**ОБЩАЯ ТЕОРИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА.
ИСТОРИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА**

**GENERAL THEORY OF STATE AND LAW.
HISTORY OF STATE AND LAW**

ҒТАХР 10.09.91
ӘОЖ 321(091)(4/9); 34(091)(4/9)

10.51889/2959-6181.2025.80.2.001

Қ.К.Айтхожин¹ , М.Т.Бейсенбаева² *, Д.К.Рустембекова³

¹ Kunaev University

²Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университеті

³Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
(e-mail: kabdulsamikh@mail.ru; manshuk.beisenbaeva@mail.ru; dinara_226@mail.ru)

**БИЛЕР СОТЫ - ҚАЗАҚ ӘДЕТ-ҒҰРЫП ҚҰҚЫҒЫНЫҢ
ІРГЕЛІ ИНСТИТУТЫ**

Аңдатпа

Мақалада билер сотының қазақ халқы үшін әлеуметтік-саяси құндылық ретіндегі мәні ашылып көрсетіледі. Мақала қазақ әдет-ғұрып құқығы жүйесінің іргелі институты - билер сотын және оның Қазақстанның қазіргі құқықтық жүйесіндегі ықтимал рөлін зерттеуге арналған. Зерттеудің өзектілігі отандық заңнама мен сот жүйесін жетілдіру қажеттілігімен, сондай-ақ әділ сот төрелігінің тиімділігін арттыру мақсатында ата-баба дәстүрлерінің ғасырлық тәжірибесін пайдалану ниетімен айқындалады. Қазақтың дәстүрлі «Жарғы» құқығы мен би соты әділдігін кешенді әрі салыстырмалы түрде зерттейтін арнайы мемлекеттік ғылыми-зерттеу институтын құрудың орындылығы негізделіп, осындай орталықтардың жергілікті құқықтық ерекшеліктерді ескерудегі рөлін көрсететін шетелдік тәжірибе (Канада, Аустралия) мысалға келтірілген. Ата-баба дәстүріне жүгіну қажеттігі елдің қолданыстағы құқықтық және сот жүйесін түбегейлі жетілдіру талабынан туындайды. Сонымен қатар, шетелдік (әсіресе, дүниежүзілік соттар қызметін ұйымдастыру тәжірибесі) үлгілерді зерделеу отандық заң шығарушының мұқият назарын аударуға лайық екені атап өтіледі.

Ауыл тұрғындары үшін сот қорғауының қолжетімділігін арттыру және аудандық соттар судьяларының жүктемесін азайту мақсатында би сотын елдің бірыңғай сот жүйесіне бірінші сатыдағы сот ретінде енгізу орынды деп саналады. Осыған байланысты Қазақстан Республикасының Конституциясына және «Қазақстан Республикасындағы сот жүйесі және судьялардың мәртебесі туралы» Конституциялық заңға тиісті толықтырулар мен өзгерістер енгізу, сондай-ақ «Қазақстан Республикасындағы билер соты туралы» дербес заң қабылдау қажеттігі айқындалды.

Түйін сөздер: Қазақ әдет-ғұрып құқығы; сот билігі; сот жүйесі; қазақ билер соты, сот

К.К. Айтхожин¹, М.Т. Бейсенбаева², Д.К. Рустембекова³

¹ Кунаев университет

² Казахский Национальный аграрный исследовательский университет

³ Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова

СУД БИЕВ - ФУНДАМЕНТАЛЬНЫЙ ИНСТИТУТ КАЗАХСКОГО ОБЫЧНОГО ПРАВА

Аннотация

В исследовании раскрывается содержание суда биев как социально-политической ценности казахского народа. Статья посвящена исследованию суда биев как фундаментального института казахского обычного права и его потенциальной роли в современной правовой системе Казахстана. Подчеркнута актуальность исследования, обусловленная необходимостью совершенствования отечественного законодательства и судебной системы, а также стремлением использовать вековые традиции предков для повышения эффективности правосудия. Обосновывается целесообразность создания специализированного научно-исследовательского государственного института по комплексному и сравнительному изучению казахского права «Жарғы» и правосудия биев, приводится пример зарубежного опыта (Канада, Австралия) создания подобных центров для учета местной правовой специфики.

Такое обращение к вековым традициям предков во многом определяется необходимостью коренного улучшения отечественного действующего права и судебной системы страны. Отмечается, что заслуживает тщательного внимания отечественного законодателя зарубежный опыт организации и деятельности мировых судов. Целесообразно введение суда биев в единую судебную систему страны, как суда первой инстанции в целях расширения доступности судебной защиты для граждан сельской местности и существенного снижения нагрузки на судей районных судов. В этой связи необходимо принятие соответствующих дополнений и изменений в Конституцию Республики и в Конституционный закон «О судебной системе и статусе судей», а также самостоятельного Закона «О судах биев в Республике Казахстан».

Ключевые слова: казахское обычное право; судебная власть; судебная система; казахский суд биев, суд.

К.К. Aitkhozhin¹, М.Т. Beissenbayeva², D.K. Rustembekova³

¹ Kunaev University

² Kazakh National Agrarian Research University

³ Karaganda University named after Akademik E.A. Buketov

SUD BIEV IS A FUNDAMENTAL INSTITUTION OF KAZAKH CUSTOMARY LAW

Abstract

The article reveals the significance of the bi court as a socio-political value for the Kazakh people. It is devoted to the study of the bi court as a fundamental institution of the traditional Kazakh legal system and its potential role within the modern legal framework of Kazakhstan. The relevance of the research is determined by the need to improve national legislation and the judicial system, as well as by the aspiration to utilize the centuries-old traditions of ancestors to enhance the effectiveness of justice.

The article substantiates the feasibility of establishing a specialized state research institute for the comprehensive and comparative study of the traditional Kazakh legal system “Zhargy” and bi court

justice. It also refers to international experience (Canada, Australia) in creating similar centers aimed at considering local legal specificities.

The appeal to ancestral traditions stems from the need for a profound modernization of the country's current legal and judicial systems. In addition, it is emphasized that foreign practices – particularly the organization and operation of magistrate courts – deserve the close attention of domestic lawmakers.

It is considered appropriate to integrate the bi court into the country's unified judicial system as a court of first instance in order to improve access to legal protection for rural residents and to significantly reduce the workload of district court judges. In this regard, it is necessary to introduce appropriate amendments and additions to the Constitution of the Republic of Kazakhstan and the Constitutional Law “On the Judicial System and the Status of Judges”, as well as to adopt a separate Law “On Bi Courts in the Republic of Kazakhstan”.

Key words: Kazakh customary law; judicial power; judicial system; Kazakh biy court, court.

Негізгі ережелер

Зерттеудің негізгі қағидаты - би сотын Қазақстан Республикасының бірыңғай сот жүйесіне бірінші сатыдағы сот ретінде интеграциялау қажеттілігін негіздеу болып табылады. Бұл ауыл тұрғындарының сот әділдігіне қолжетімділігін кеңейтіп, аудандық соттардың жүктемесін едәуір азайтуға мүмкіндік береді.

Аталған бастама мынадай алғышарттарға сүйенеді:

- би сотының тарихи маңыздылығы;
- шетелдік тәжірибені талдау;
- оны заңнамалық тұрғыдан бекіту қажеттілігін негіздеу;
- «Қазақ би соты - бірегей сот жүйесі» халықаралық ғылыми конференциясының қазақтың дәстүрлі «Жарғы» құқығы мен би соты әділдігін кешенді әрі салыстырмалы түрде зерттейтін арнайы мемлекеттік ғылыми-зерттеу институтын құру жөніндегі ұсынымы.

Би сотын қайта жаңғырту - бұл өткенге оралу емес, керісінше, Қазақстан қоғамының тарихи тамырын және қазіргі заманғы қажеттіліктерін ескеретін неғұрлым тиімді, қолжетімді және әділ сот жүйесін құруға бағытталған саналы қадам.

Kіріспе

Қазіргі уақытта Қазақстанда отандық құқықтық мемлекеттілігімізді орнықтырудың ажырамас шарты болып саналатын тепе-теңдік әрі тежемелік жүйесіндегі сот билігінің толыққанды жұмыс істеуі мен дамуына конституциялық-құқықтық негіз қалыптастырылды. Қазақстан Республикасының Президенті 2021 жылғы 15 қазандағы №674 Жарлығымен бекітілген 2030 жылға дейінгі Құқықтық саясат тұжырымдамасында: «Сот жүйесін жаңғырту жөніндегі жұмыс мынадай бағыттар бойынша жалғасуы қажет: соттардың одан әрі мамандандырылуы; істерді кассациялық сатыға беру тәртібін өзгерту; қалалардағы бірінші саты соттарын біріктіру» деп атап өтілген¹. Мемлекет басшысы Қ.К. Тоқаевтың Қазақстан судьяларының IX съезіндегі сөзінде де әділ сот мемлекеттің мызғымас тірегі болып саналатыны, ал сот жүйесі беделді әрі бейтарап болуы тиіс екені айтылды. «Заң мен Тәртіп – қоғамдағы әділеттіліктің негізгі көрсеткіштері. Бұл дегеніміз – заң алдында бәрі тең деген сөз. Сондықтан сот инстанциялары азаматтардың құқықтарын қорғауды мүлтіксіз қамтамасыз етуі қажет. Елдегі заң үстемдігін сақтау халық сенімінің кепілі болады»².

¹ Қазақстан Республикасының 2030 жылға дейінгі құқықтық саясат тұжырымдамасы. Қазақстан Республикасы Президентінің 2021 жылғы 15 қазандағы №674 Жарлығымен бекітілген // Қазақстан Республикасының «Әділет» ақпараттық-құқықтық жүйесі. // <https://adilet.zan.kz/rus>.

² Қазақстан Республикасы Президенті Қ.К. Тоқаевтың Қазақстан судьяларының IX съезінде сөйлеген сөзі // Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты // <http://akorda.kz/>.

Сонымен қатар Қазақстан қоғам өмірінің барлық саласын жан-жақты жаңғырту кезеңін бастан өткеріп жатқандықтан, ұлттық құқықтық жүйені түбегейлі реформалау және осыған байланысты құқық қорғау жүйесі мен сот билігін түбегейлі қайта құру мәселелерін ең тиімді әлемдік құқықтық тәжірибе үлгілерін ескере отырып, қайта шешуге мәжбүр. Елімізде бірнеше жылдан бері ауқымды сот-құқықтық реформа жүргізіліп, шетелдік тәжірибе кеңінен қолданылып, құқықтық жүйеміз халықаралық құқықтық стандарттарға сәйкестендірілуде.

Алайда мемлекеттік-құқықтық жүйені түбегейлі жаңғырту, ең алдымен, еліміздің дамуындағы алуан түрлі ұлттық факторларды (тарихи, мәдени, идеологиялық, саяси және т.б.) ескерусіз жүзеге асуы мүмкін емес. Өйткені Қазақстан Республикасының қазіргі мемлекеттік-құқықтық жүйесі де елдің өз тарихи даму үдерісінің, ең алдымен, қазақ халқының құқықтық мұрасына сүйенген тарихи эволюциясының жемісі.

Ата-бабамыздың ғасырлар бойғы салт-дәстүріне жүгіну – отандық құқықтық және сот жүйесін түбегейлі жақсарту қажеттілігінен де туындап отыр. Халқымыздың құқықтық мұрасынан, оның этнопсихологиялық ерекшеліктерінен қол үзбей, оны қазіргі заманның қоғамдық сананы жаңғырту талаптарына сай қайта пайымдауы үшін аса маңызды.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу би соты феноменін жан-жақты зерделеп, оны Қазақстанның қазіргі құқықтық жүйесіне интеграциялау перспективаларын бағалауға мүмкіндік беретін өзара толықтыратын әдістер кешеніне негізделген.

Зерттеу материалдарын құрайтындар:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы, «Қазақстан Республикасындағы сот жүйесі және судьялардың мәртебесі туралы» Конституциялық заңы, Қазақстан Республикасының 2030 жылға дейінгі құқықтық саясат тұжырымдамасы, сондай-ақ қолданыстағы заңнамаға енгізілуі жоспарланған өзгерістер мен толықтырулардың жобалары және «Қазақстан Республикасындағы би соттары туралы» заң жобалары;

2. Қазақтың дәстүрлі құқық жүйесінің тарихи көздері («Жарғы»), тарихи хроникалар, би сотының ұйымдастырылуы мен қызметін бейнелейтін құжаттар;

3. Қазақтың дәстүрлі құқығын, би сотының тарихын, Қазақстанның қазіргі сот жүйесінің жұмыс істеу мәселелерін, сондай-ақ шетел мемлекеттеріндегі төменгі деңгейдегі соттардың ұйымдастырылуы мен қызметіне арналған монографиялар, ғылыми мақалалар мен диссертациялар.

Зерттеу әдістері:

- тарихи-құқықтық әдіс: би сотының генезисін, эволюциясын және әртүрлі тарихи кезеңдердегі қызмет ету ерекшеліктерін зерделеу;

- салыстырмалы-құқықтық әдіс: қазақтың дәстүрлі құқығын өзге дәстүрлі құқық жүйелерімен салыстыру, сондай-ақ шетел мемлекеттеріндегі төменгі деңгейдегі соттардың ұйымдастырылуы мен қызметін талдау;

- жүйелік тәсіл: би сотын Қазақстанның тұтас құқықтық жүйесінің бір элементі ретінде қарастырып, оның өзге институттар мен құқықтық процестерге ықтимал әсерін бағалау;

- формальды-заңдық әдіс: нормативтік құқықтық актілер мен құқықтық құжаттарды талдау арқылы би сотының құқықтық табиғатын және оны заңнамалық тұрғыдан бекіту мүмкіндігін анықтау;

- социологиялық әдістер: би сотын қайта жаңғыртудың қажеттілігі және оның ықтимал тиімділігі жөніндегі қоғамдық пікірді анықтау мақсатында заңгерлермен, судьялармен, мемлекеттік орган өкілдерімен және ауыл тұрғындарымен сауалнамалар, сұхбаттар жүргізу;

- талдау және синтез әдісі: жинақталған деректерді қорыту, негізгі үрдістер мен заңдылықтарды анықтау, Қазақстанның құқықтық жүйесін жетілдіру бойынша қорытындылар мен ұсыныстар әзірлеу.

Аталған әдіснамалық көзқарас би сотының тарихи, құқықтық және әлеуметтік қырларын кешенді түрде зерттеуге, Қазақстандағы сот әділдігінің қолжетімділігі мен тиімділігін арттырудағы оның әлеуетін айқындауға, сондай-ақ оны қазіргі құқықтық жүйеге интеграциялау бойынша ғылыми тұрғыдан негізделген ұсыныстар әзірлеуге мүмкіндік берді.

Нәтижелер және талқылау

Қазақ халқының ішкі тұрмысын айқындаған әдет-ғұрып құқығы нормалары жалпы тарихи маңызға ие. Әдет-ғұрып құқығының рухани-адамгершілік құндылығы – бізге қазақ халқының көне құқықтық өмірінен тағылым алып, жас ұрпаққа өнеге көрсетуге мүмкіндік береді. Байырғы «би соты» тәжірибесін ұлттық құқықтық дәстүрлердің көркем үлгісі ретінде көрсету – отандық заңнаманың рухани байлығын толықтыра түспек. Тәуелсіз мемлекеттің құрылуы, сөзсіз, барлық салаларда, соның ішінде құқық саласында да ұлттық бастауға сүйенуді талап етеді. Себебі, тәжірибие көрсетіп отырғандай, құқықтану халық ғасырлар бойы бөгде ықпалдың қысымында болған кезеңде ең алдымен ұлттық дәстүрден ажырап қалған. Бүгінде құқықтық өміріміздің бәрі бірдей ұлттық болмысымызбен үйлесе бермейді. Сол себепті заң шығару үрдісі барған сайын ұлттық құқық тарихына көбірек назар аудара бастады [1, 5 б.].

Жаңа әрі әділетті Қазақстанды құру жағдайында қазақ халқының тарихи тәжірибесі мен ғасырлық дәстүрін ескеру – қоғамды саяси жаңғыртудың алғышарты әрі қажетті шарты бола алады. Бұл, сөзсіз, халқымыздың құқықтық дамуының тарихи тамырына оралып, жоғалған адамгершілік, заңға бағыну, әділеттілік және өзге де әлеуметтік құндылықтарды қайта жаңғырту мен іздеуді талап етеді. Мәселен, көрнекті қазақстандық ғалым, академик С.З.Зимановтың «Қазақтың билер соты – бірегей сот жүйесі» атты ғылыми тұжырымында әділ атап өткендей: билер соты демократияға барынша жақын, қызметі негізінен халықтың құқықтық және адамгершілік құндылықтарына сүйенген сот билігі болды, бұл қоғамдық-саяси жүйенің тұрақтылығы мен халықтық сипатының көрінісі еді [2, 97 б.]. Тіпті С.З.Зиманов атап өткендей: «Көшпелі өркениет аясында дүниеге келген қазақ құқығы сол дәуірдің адамзаттық арман-тілегін, құндылықтарын бойына сіңіре білді. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ құқығы әлемдегі тарихи мәні бар құқықтық жүйелердің қатарынан өз орнын алуы керек» [2, 18 б.].

Халықтық дәстүрлерге қайта оралу - Тәуелсіз Қазақстанның өткен, қазіргі және болашақ көкжиегін жалғастыратын алтын көпір іспетті. Өйткені 1990-жылдардан бері елімізде жүріп жатқан саяси-құқықтық реформалар кезеңінде қоғамның абсолютті әлеуметтік-адамгершілік нормалары мен бағдарынан айырылуы - оның өзін-өзі тану дағдарысына да әкеліп отыр. Тарих тәжірибесі көрсеткендей, қоғамның құқықтық дамуында ұлттық құқықтық тәжірибе үлгілерін негізге ала отырып, оның тарихынан қазіргі құқықтық жүйенің дамуына қатысты жауап іздеу аса маңызды. Белгілі орыс философы Э.Ю.Соловьевтің: «Адамының киелі құндылықтары болмаса, ол ақыры не үшін өмір сүретінін түсіне алмайды, сөйтіп, кім екенін айқындай алмайды. Ал мақсат қоя алмау - саналы мақсаттарға жету жолындағы құралдарды таба алмаудан әлдеқайда қауіпті» [3, 40-41 б.] деп әділ атап өткен.

Мысалы, қазақтың дәстүрлі құқық тарихы көрсеткендей, көшпелі қоғамының қоғамдық өмірін реттеуші құрал ретінде қалыптасқан әдет-ғұрып құқығы қарапайым құқықтық нормалар жиынтығы ғана емес, қазақ халқының құқықтық санасының ажырамас бөлігі, халық сеніміне негізделген, қоғамның барлық мүшелерінің пікірін ескере алатын құқықтық құрылым болған. Қазақ халқының рухани дүниесінен және ұлттық санасынан қуат алған әдет-ғұрып құқығына көшпелі қоғам өмірінің күнделікті оқиғаларынан жоғары тұратын бірлік пен жоғары құндылықтар тән еді.

Таза мөлдір әділдік пен бейтараптықтың үлгісі болған қазақ билер соты өзінің берік негізін құрайтын мынадай қағидаларға сүйенді: судьяның пара алмайтындығы, бидің қызметінің адамгершілікке негізделуі, билер сотының қолжетімділігі мен жариялылығы, билердің шешендік өнерді меңгеруі - дәлелдеу мен шешім негізін түсіндіру құралы ретінде.

Қазақ билер сотының маңызды ерекшеліктерінің бірі - дауласушы тараптарды татуластыруға бағытталуы және кінәлілердің келтірген материалдық әрі моральдық зиянын толығымен өтеуі. Сондай-ақ, билер сотының ерекше руханилығы - дауларды шешуде моральдық ұстанымдарға баса мән беруі. Билер ең алдымен қоғамда орныққан моральдық нормаларға сүйенді. Жоғары адамгершілікке негізделген билер соты халқымызға бүгінге дейін маңызын жоймаған бай рухани мұра қалдырды. Дауларды шешуде билердің соттық және басқару қызметіндегі рухани мазмұн - бұл ұлттың ерекше кодын айқындайтын құрамдас бөлігі, оны сақтау – болашақ даму кепілі.

Сондықтан әдет-ғұрып құқығы - оның аясында жұмыс істеген қоғамның бір бөлшегі ретінде дәстүрлі адамгершілік-құқықтық құндылықтар жүйесін қамти отырып, қоғамның өзін де нығайтты. Ата-бабаларымыздың құқықтық әдет-ғұрыптарын бұлжытпай орындау және оны билердің мінсіз сот тәжірибесімен қолдау - қазақ қоғамының дамуы мен өзін-өзі реттеуінің тұрақты факторы болды. Бұл ретте академик С.З.Зиманов: «Қазақ құқығының негізі - халықтық сипат пен адамның табиғи бостандығы. Бұл адамның мәңгілік армандары мен ізгі мұраттарына үндес келетін моральдық идеалдар мен қағидалар еді. Сондықтан да қазақ құқығы өзге билеушілер мен олардың режимдерінің қылышынан да күшті болды» деп әділ атап өткен.

Билер соты қашанда адамгершілікке негізделіп, әділеттілікті басты мұрат еткен. Сол себепті қазақтың әдет-ғұрыптық құқықтық жүйесінде судья-бидің мәртебесі мен мәнін айқындаған тұтас қағидалар мен нормалар қалыптасқан. Бұл ұлттың құқықтық санасына сіңіп, дәстүрлі менталитеттің құрамына енді. Бүгінгі зерттеушілер де атап өтетініндей, «адам тағдырына тікелей әсер ететін судья қызметінің моральдық сипаты айрықша маңызға ие. Негізгі бағдар – адамның ар-ожданы және заң аясында істі шешуде көрініс табатын әділеттілік. Құқық үстемдігі моральдық негізге құрылуы қажет. Себебі моральдық әділеттілік сот төрелігінен еркіндікке жол бермейді» [4, 141 б.].

Сондай-ақ, билер сотының жария, ауызша өтуі – іске қатысушыларға және істің барысына қызығушылық танытқан кез келген адамға қолжетімді болғанын көрсетеді. Ш.Ш.Уәлиханов та: «Билер сотының басты артықшылығы – рәсімдер мен ресмиліктің болмауы. Бидің беделі – басты құндылық. Қалаған кез келген адам өзі сенім артқан бидің қарауына жүгіне алады» деп жазған [5].

Би шешімінің басты мақсаты – дауласушыларды татуластыру. Билердің міндеті – тараптардың арасындағы залалды жою, ру мен тайпа өміріндегі үйлесімділікті қалпына келтіру. Билер дауды қарай отырып, адамдар арасындағы өзара сенім мен келісім нормаларын сақтауға мән беріп, қоғамдық бірлікті қамтамасыз еткен. Академик С.З.Зиманов: «Қазақ құқығы әділеттілікке, халықтық сипатқа және адамгершілікке негізделіп, дауласушы және жауласушы тараптарды татуластыруды мақсат еткен. Ағайынгершілік, құдандалық институттары жиі қолданылған. Дауларды қараудағы қарапайымдылық пен қолжетімділік, турашылдық пен айқындық, соттың әділдігі мен дәлелдеу еркіндігі, шешендік пен қисынды пайым, дауласушылардың және көпшілік қатысуының шектеусіздігі, тараптарды татуластыруға тырысу – билер сотының мәні мен сипатын айқындады» деп жазған [6, 15 б.].

Сондықтан да билер шешімі қоғамның тұтастығын қалпына келтіріп, ерікті және жаппай орындалған, өйткені адамдар ата-баба заңына негізделген мінез-құлық ережелерінің әділеттілігіне сенген. Бұл - «дала демократиясы» құқығының жарқын көрінісі еді.

Билер сотының нормативтік-құқықтық негізі прецеденттік құқық болып табылғанымен, билер өз руластары күнделікті өмірлік жағдайлармен жүтінгенде, сол мәселелерді шешу барысында жалпыға ортақ мінез-құлық ережелері мен әлеуметтік және құқықтық мәні бар істерді қарастырудың жаңа қағидаттары мен тәсілдерін де қалыптастырып отырған. Көшпелі қоғамда зор беделге ие болған билерлер, тарихи жағдайлардың жүктеген соттық функцияларын атқара отырып, жекелеген құқықтық оқиғалар бойынша қысқа әрі нақтылы шешімдер шығару арқылы қоғам өмірінде туындаған жаңа сұрақтарды да шешіп отырған.

Осыған орай, ресейлік зерттеуші И.А.Козлов: «Халық санасында бидің атағы – мүлтіксіз адалдығымен, табиғи зеректігімен, халықтың ежелгі әдет-ғұрыптарын терең білумен ерекшеленген санаулы тұлғаларға тиесілі. Билер – халықтың тірі шежіресі, заңгері немесе құқық білгірі» деп атап көрсеткен [7, 95 б.]. Бұл жағдай билер шешімдерінің негізінде әділеттіліктің объективті өлшемдеріне сүйенген құқық күші жатқанын және соның нәтижесінде ол моральдық міндеттеуші сипатқа ие болғанын көрсетеді.

Көшпелі қоғамның жаңа өмірлік жағдайларға бейімделу үдерісінде билерлер Дала өлкесі үшін жаңа прецеденттік құқық қалыптастырып, оны халықтың құқықтық өмір сүруінің іргелі бастаулары ретінде әділеттілік, гуманизм, ашықтық және жариялылық қағидаттарына негіздеген. Осы тұрғыда Ш.Ш.Уәлиханов «Сот реформасы туралы жазбасында» былай деп жазады: «Киргиздердің (қазақтардың) әдеттік құқығы, дамудың төменгі деңгейін жоғарғысымен салыстыруға сүйеніп үйренген біздер үшін, мұсылман, қытай немесе Русская правда заңнамасымен салыстырғанда әлдеқайда гумандық сипатқа ие. Қазақ заңдарында еуропалық заманауи кодекстерге тән алдын ала қорқыту және жазалау шаралары жоқ. Қазақтарда тән жазасы ешқашан болмаған» [5, 94 б.].

Сот үдерісінде билер төрелік рөл атқара отырып, істің соңғы шешімін шығаруды міндетті түрде есте ұстауы қажет болған. Мұндай шешім дәлелді, нанымды әрі анық болуы тиіс еді. Бұл тұрғыда «Тілмен түйгенді, тіс шешпес» деген халық нақылына сай, бидің айтқан үкімі өзгермейтін, заңды күшке ие шешім ретінде қабылданған [2, 95 б.].

Бидің шешім шығару үдерісі тараптарды бітістіру кезеңі болған. Демек, сот ісінде қай тараптың кінәлі немесе кінәсіз екені басты мәселе болып қойылмаған. Бұл жөнінде С.З.Зиманов: «Ортағасырлық қазақ көшпелі қоғамының идеологиясында билер сотының түпкі мақсаты – қаншалықты күрделі және шиеленісті болса да, дауласушы тараптарды бітімге келтіру, татуластыру болған. «Даудың түбі біту» деген тұрақты норма да қалыптасқан» деп атап көрсетеді [2, 95 б.].

Осы прецеденттік бастауға сүйенген қазақтың әдет-ғұрып құқығы адамдарды біртұтас әлеуметтік қауымдастық ретінде біріктіріп, дауды бітімге келтіру құралы әрі әлеуметтік дау-дамайларды шешу барысында құқықтық қарым-қатынас тетігі ретінде қызмет еткен. Бұл жөнінде ресейлік шенеунік, этнограф Л.И. Д'Андре (1819-1849) былай деген: «Билер өз сотында әділ қазының, молданың және белгілі бір дәрежеде сұлтанның билігін бір қолда ұстаған. Себебі талаптың мәні мен қылмыстың ауырлығы бидің ісін жүргізуіне еш кедергі келтірмеген. Оның басты міндеті – ауылдарда тыныштық орнатып, шағымдарды жедел қарап, дау-дамайды басынан тоқтатып, араздық пен ұзаққа созылған жанжалға жол бермеу» [8, 93 б.].

Билер соты институты көшпелі қоғамда әлеуметтік бітімгерлік құралы ретінде қоғамдық әділетсіздіктің қайталануына жол бермей, адамзат қауымдастығының қалыпты жұмыс істеуіне қажетті жағдай жасаған. Оның тарихи маңызы - қазақ қоғамының өзін-өзі сақтап қалу мүмкіндігін негіздеуінде еді. Билерлердің шешімдері арқылы адамдарға өздерінің біртұтас қауым екендігі, тіпті дауласушылар да бір-бірімен тек қан арқылы емес, сондай-ақ ұлы қазақ халқының өкілі ретінде ажырамас байланыста екендігі үнемі ескертіліп отырған.

Билер соты үздіксіз моральдық дәстүр ретінде құқықтық әрекеттерде де, сот шешімдерінде де көрініс тапқан жоғары адамгершілік қағидаттарды өз бойына жинақтаған. Осыған байланысты К.А.Мами өте орынды атап өтеді: «Біз билер сотының бай мұрасынан көп нәрсе үйреніп, оны қазіргі сот кадрларын тәрбиелеу, сот ісін жүргізу барысында қайта жаңғыртуымыз керек. Құқықтық әдет-ғұрыптар мен қағидаларды, этикалық категорияларды құқық қолдану тәжірибесіне енгізу – судьяның білім деңгейін, ойлау қабілетін, жоғары моральдық және азаматтық жауапкершілігін талап етеді» [9].

Осының бәрі би үшін ең жоғары құндылық – қазақ көшпелі қоғамының тұтастығы мен әрбір қазақтың өмірі болғанын көрсетеді. Дәл осындай көзқарас би институтының қызметі арқылы қазақ халқының біртұтас ұлт ретінде бірігуіне ықпал еткен.

Әсіресе, би институты халықтың бірлігі, адамзаттық және қоғамдық гуманистік қағидаттар қауіп төнген ең күрделі тарихи кезеңдерде де өз маңыздылығын ерекше айқындаған. Ресейлік зерттеуші А.Зуев те: «Халық адат бойынша, яғни ескі әдет-ғұрыппен соттасқан. Оның сақтаушысы, түсіндірушісі және қолданушысы – халықтың ішінен сайланған, ақыл-парасаты мен адалдығы үшін танылған «билер» болған. Халық аңыздарында мұндай бидің қателескені туралы дерек кездеспейді. Алыс заманның тұманы арасынан қырғыз (қазақ) үшін әділ, сатылмайтын, дана, жанашыр, әрбір мүшесінің өмірлік жағдайын жетік білетін би образы жарқырап көрінеді. Халықтың сеніміне ие болған мұндай тұлға халықтың ар-ожданы мен өміріне жетекшілік жасап, әділ шешім шығарып отырған. Бұл шешімді тек хан ғана, ол да сирек жағдайда, халық сеніміне ие беделді ақсақалдар кеңесімен ғана өзгерте алған. Осындай көне би соты халық жадында сақталған» деп жазады [10, 162 б.].

Билерлердің қызметінде ерекше назар аударуға тиіс тағы бір маңызды жайт бар: ең күрделі, шиеленісті даулы мәселелер бойынша жауапты әрі даналыққа негізделген шешімдер шығара отырып, олар адамдардың адамдық қадір-қасиетін сақтап қалуына, ең қиын сәттерде де өзінің адами болмысын жоғалтпауына жәрдемдескен. Сондықтан да билерлердің шешімдері ғасырлар қойнауында да қазақ халқының тарихында елеусіз қалған емес. Өйткені олардың шешімдері қазақтың әдет-ғұрып құқығының бұрынғы және қазіргі нормаларымен ғана емес, сондай-ақ оның болашағымен де айқындалып отырған. Себебі билерлер шешімдерінің құқықтық қана емес, сонымен қатар әлеуметтік тұрғыдан да маңызды салдары болған. Мүмкін, осы жоғарыда аталған себептердің әсерінен болар, қазақтың көрнекті ғалымы, академик Қ.И.Сәтбаев атап көрсеткендей, «көшпелі қазақ қауымдарында билерлердің, сот билігін атқарған билердің беделі ханның – жоғарғы билеушінің беделінен әлдеқайда жоғары болған» [11, 94 б.].

Бұл жайт қазақтың әдет-ғұрып құқығын оқытатын оқу курстары тек тарих және құқық факультеттерінде ғана емес, сондай-ақ гуманитарлық бағыттағы өзге де жоғары оқу орындарында міндетті түрде оқытылуы қажет екенін айғақтайды. Мұның басты мақсаты – жастарды ата-бабаларымыздың құқықтық тарихына тарта отырып, олардың тарихи санасын, құқықтық мәдениетін қалыптастыру. Өйткені егер мұндай сабақтастық болмаса, болашақ ұрпақтар өз халқының құқықтық дамуы туралы үстірт, үстемелеп қана түсінік алуы мүмкін. Ал мұндай жағдайда халқымыздың тарихы да ақтандақ беттерге толы болар еді.

Адамзат әлеуметтік табиғаты бар, тарихи жаратылыс иесі болғандықтан, әр халық өз ұрпағына құқықтық мұраларын, тарихи құқықтық білімін жеткізіп отыруы тиіс. Оның үстіне, тарихты білу – егер ол жекелеген тұлғалық таныммен сабақтаспаса, өзінің шынайы құндылығын жоғалтады. Демек, тарихпен байланыс әрдайым берік болуы керек, әйтпесе халқымыздың қайғы-қасіретке толы, тағдырлы тарихының парақтары кейінгі ұрпақ үшін жабық күйінде қалуы мүмкін.

Ата-бабаларымыздың әдет-ғұрып құқығын білудің әлеуметтік қажеттілігі қазіргі заманда оның өмірде жетіспеушілігін сезінген кезде айқын аңғарылады. Қазіргі қоғамға өткен ұрпақтардың құқықтық мұрасын, оның ішінде әдет-ғұрып құқығын білу – тарихи сабақтастықтың маңызды арқауы ретінде аса қажет. Себебі әдет-ғұрып құқығы – ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келе жатқан адамгершілік пен әділеттіліктің, халық даналығының жинақталған көрінісі. Сондықтан да ұрпақтар өмірінің уақыты мен тарихын тек бір сәтпен емес, тұтас қоғамдық дамудың кеңінен ұласқан, үздіксіз процесімен байланыстыру қажет, ол өз кезегінде өткенді, қазіргі мен болашақты ажырамас біртұтас жүйе етіп біріктіреді.

Осындай өмірдің біртұтас ағымымен тығыз байланыс – тарихқа, өткен ғасырларда орын алған оқиғаларға, қазақ халқының дәстүрлі құндылықтарына қайта оралу қажеттігін айқындайды. Өйткені дәстүр – уақыттың жалғастырушы тіні. Дәстүрсіз өмірде бірден келеңсіздіктер мен дағдарыстар орын алады. Ондай жағдайда ұрпақтар сабақтастығы, халық өмірінің үздіксіздігі жоғалып, ұлттық тұтастық пен тарихи жалғастық үзіледі. Шын мәнінде дәстүр дегеніміз – тек әдет қана емес, ол белгілі бір нормативтік сипатқа ие құбылыс.

Сонымен қатар, дәстүр – халықты біріктіретін қуатты күш. Ол бізді тек өткенмен ғана емес, қазіргімен де, болашақпен де байланыстырады. Дәстүр арқылы қазіргі заман да өткеннің жалғасы ретінде көрініс табады, ал болашақ – бұл дәстүрді ұрпаққа жеткізу міндетін орындау қажеттілігі ретінде қалыптасады. Егер дәстүр болмаса, қоғамда рухани дағдарыс пен соған байланысты тұрақсыздық сезімі орын алар еді [12, 94 б.]. Осы орайда венгриялық зерттеуші Ева Анчелдің: «Дегенмен, мүмкіндігінше сақтауға болатын және адамзат үшін орнықты құндылық болып табылатын барлық нәрсені қорғау және сақтау қажет» деген тұжырымы өте орынды [12, 95 б.].

Осылайша, әдет-ғұрып құқығы – қазақ қоғамының өмірін әлеуметтік-нормативтік тұрғыдан реттеудің маңызды құралы болған. Қазақтың әдет-ғұрып құқығының қызмет ету тәжірибесі қоғам дамуы тек жалпы адамзаттық гуманитарлық құндылықтармен ғана емес, сонымен бірге қазақ халқының ұлттық болмысы мен мемлекеттілігіне тән тарихи формалар негізінде де жүзеге асуы қажет екенін көрсетеді. Сондықтан да қазақтың құқықтық дәстүрі қалыптасқан кезеңдегі билерлік сотының құқықтық құндылықтары мен әділеттілік идеалдарын, әдет-ғұрып құқығының бастауларын, оның ұлттық рухани өмірдегі орнын зерделеуге бағытталған іргелі зерттеулер ерекше маңызға ие. Өйткені дәл осы құндылықтар мен құқықтық қағидалар халқымыздың ең қиын, тағдырлы кезеңдерінде ұлттық рухтың, әділеттің сақталуына негіз болған.

Негізгі сот-құқықтық реформаны жүзеге асыру барысында Ресей Федерациясында бітімгерлік судьялар институтын енгізу тәжірибесін ескеру де орынды болмақ. Ресейлік сарапшылардың пікірінше, 1998 жылғы 17 желтоқсанда қабылданған «Ресей Федерациясындағы бітімгерлік судьялар туралы» Федералдық заң сот реформасы тұжырымдамасының бір маңызды идеясының заңды түрде көрініс тапқанын айғақтайды. Бұл институттың ең басты артықшылықтарының бірі – сот қорғауының қолжетімділігін кеңейту болды. Біріншіден, азаматтар үшін аса күрделі емес істер бойынша тұрғылықты жеріне жақын орналасқан сотқа жүгіну мүмкіндігі пайда болды. Бұл, әсіресе, қалалық емес аймақтарда тұратын халық үшін айрықша маңызды еді. Екіншіден, федералдық (аудандық, қалалық) сот судьяларының жүктемесі едәуір азайды. Айта кетерлігі бітімгерлік судьялар федералдық судьялар қатарына жатпаса да, олар Ресей Федерациясы субъектілерінің судьялары ретінде процессуалдық тұрғыда бірыңғай сот жүйесіне енеді және бірінші сатыдағы сот ретінде әрекет етеді [13, 111-112 бб.].

Осы тұрғыда Ресейдің «Бітімгерлік судьялар туралы» федералдық заңын іске асыру тәжірибесін және бітімгерлік соттардың жұмысын жан-жақты зерделеу өзекті. Алайда мұнда ескерілуі тиіс жайт - ресейлік тәжірибе әлемдік бітімгерлік әділет практикасына тән бірқатар ерекшеліктерден айырмашылығы бар. Атап айтқанда:

1. бітімгерлік судьялар әділетті жүзеге асыратын қауым ішінде сенімге ие тұлғалар арасынан сайлануы (тағайындалуы);

2. бітімгерлік судьяның жоғары заңгерлік білімі болмауы мүмкіндігі.

Ресейлік заңгер Ю.И.Стецовский атап өткендей: «Бітімгерлік судьялар халықты құқықтық түсініктер мен процессуалдық рәсімдерге біртіндеп үйретуге тиіс болды әрі бұл істі халық сенімін иелене отырып жүзеге асырды. Бітімгерлік соттар халық арасында беделге ие болып, «бітімгерлік» атауының өзі құрмет тудырды. Бұл соттар әділ әрі мейірімді үкім шығаруымен ерекшеленді. Бітімгерлік әділет халықтың адамгершілік және құқықтық мәдениет мектебіне айналды» [14, 290 б.].

Көрініп тұрғандай, бітімгерлік соттардың ұйымдастырылуы мен қызметі жөніндегі шетелдік тәжірибе отандық заң шығарушы тарапынан ерекше мұқият зерттеуді қажет етеді. Осы орайда Қазақстан Республикасының 2030 жылға дейінгі құқықтық саясат тұжырымдамасында: «Дауларды баламалы реттеу тәсілдерін дамыту Қазақстанның құқықтық жүйесінің маңызды даму бағыты болып табылады. Өйткені бұл институт қоғамдағы жанжал деңгейін төмендетуге және сот жүктемесін азайту арқылы әділеттіліктің сапасын арттыруға

ықпал етеді. Қолданылып отырған құқықтық тәжірибе төрелік және медиация саласындағы құқықтық реттеудің бірқатар кемшіліктерін айқындады. Сондықтан халықаралық тәжірибені ескере отырып, осы институттарды одан әрі дамыту қажет» деп атап көрсетілген.

Қорытынды

Осыдан келіп, ауылдық елді мекендер халқы үшін сот қорғауының қолжетімділігін арттыру және аудандық соттар судьяларының жүктемесін едәуір азайту мақсатында би сотын елдің бірыңғай сот жүйесіне бірінші сатыдағы сот ретінде енгізу қажеттігі туралы тұжырым жасауға болады. Осыған байланысты Қазақстан Республикасының Конституциясына және «Сот жүйесі мен судьялардың мәртебесі туралы» Конституциялық заңына тиісті толықтырулар мен өзгерістер енгізу, сондай-ақ «Қазақстан Республикасындағы билер соты туралы» дербес заң қабылдау қажеттілігі айқын.

Сонымен қатар, 2008 жылы өткен «Қазақ би соты - бірегей сот жүйесі» халықаралық ғылыми конференциясының қазақ құқығын кешенді және салыстырмалы тұрғыдан зерттейтін «Жарғы» атты арнайы мемлекеттік ғылыми-зерттеу институтын құру туралы ұсынысын қолдау қажет деп саналады. Әсіресе, мұндай орталықтар Канада, Аустралия сияқты елдерде жергілікті құқықтық ерекшеліктерді ескере отырып, тиісті нормативтік актілер әзірлеген тәжірибе бар [15, 357 б.].

Бұған қоса, заң жоғары оқу орындарының оқу бағдарламаларына «Қазақ әдет-ғұрып құқығы» және «Қазақ би соты» арнайы курстарын енгізу де орынды.

Авторлардың қосқан үлесі

Барлық авторлар зерттеу тұжырымдамасын әзірлеуге, зерттеуді жүргізуге және мақаланың соңғы нұсқасын дайындауға елеулі үлес қосты:

Айтхожсин К.К. зерттеудің жалпы дизайнын әзірледі, мәселені талдады, «Нәтижелер мен талқылау» бөлімін дайындады;

Бейсенбаева М.Т. аннотацияны, кіріспе бөлімін дайындады, ғылыми әдебиеттерге шолу жасады, мәтінді аударды, библиографиялық тізімді рәсімдеді;

Рүстембекова Д.К. «Негізгі ережелер», «Материалдар мен әдістер», «Қорытынды» бөлімдерін дайындады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Кыпчакско-польская версия Армянского Судебника Мхитара Гоша и Армяно-кыпчакский Процессуальный кодекс. Львов, Каменец-Подольский, 1519-1594 / Составители А.Н. Гаркавец, Г. Сапаргалиев. Подготовка, транскрипция, русский перевод, кыпчакско-русский глоссарий и статья А.Н. Гаркавца. Перевод на казахский язык и кыпчакско-казахский глоссарий Г. Сапаргалиева. Латинский текст, перевод на украинский язык и статья М.Капраля. Библиография / Сост. А.Н. Гаркавец, М. Цимбал. – Алматы: Деиш-и-Кыпчак, Баур, 2003. – 792 с.

2 Зиманов С.З. Казахский суд биев – уникальная судебная система. – Алматы: Атамұра, 2008. – 224 с.

3 Соловьев Э.Ю. Категорический императив нравственности и права. – М.: Прогресс-Традиция, 2005. – 416 с.

4 Ярославцев В.Г. Нравственное правосудие и судейское правотворчество. – М.: ЗАО Юстицинформ, 2007. – 304 с.

5 Валиханов Ч.Ч. Записка о судебной реформе // Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 4. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – С.77-104.

6 Зиманов С.З. К оценке казахского права в истории мысли // Қазақтың ата заңдары: Құжаттар, деректер және зерттеулер - Древний мир права казахов. Материалы, документы и исследования. Бағдарлама жетекшісі: Зиманов С.З. – Алматы: Жеті жарғы, 2001 (Қазақ. акад. ун-ті). 2-том. - С.14-23.

7 Козлов И.А. Звание бия в народном сознании // Қазақтың ата зандары: Құжаттар, деректер және зерттеулер - Древний мир права казахов. Материалы, документы и исследования. Бағдарлама жетекшісі: Зиманов С.З. – Алматы: Жеті жарғы, 2001 (Қазақ. акад. ун-ті). 1-том. - С.95-96.

8 Д'Андре Л.И. О степном законе // Қазақтың ата зандары: Құжаттар, деректер және зерттеулер - Древний мир права казахов. Материалы, документы и исследования. Бағдарлама жетекшісі: Зиманов С.З. – Алматы: Жеті жарғы, 2001 (Қазақ. акад. ун-ті). 1-том. - С.93-94.

9 Мами К. Сокровище кочевой цивилизации – казахский суд биев // Казахстанская правда. – 2011. – 6 августа.

10 Зуев А. Киргизский народный суд // Журнал Министерства юстиции. – 1907. - №10. – Декабрь. – С.-Петербург: Сенатская типография, 1907. – С.161-208.

11 Сатпаев К.И. «Биде қырық кісінің ары, білімі бар» // Қазақтың ата зандары: Құжаттар, деректер және зерттеулер = Древний мир права казахов. Материалы, документы и исследования. 10 томдық /Бағдарлама жетекшісі: Зиманов С.З. Қазақша, орысша, түрікше, ағылшынша. – Алматы: Жеті жарғы, 2004 («Интеллектуал-Парасат» заң компаниясы). 1-том. - С.94.

12. Анчел Ева. Этнос и история: Пер. с венг. М.А. Хевеши. – М.: Мысль, 1988. – 126 с.

13 Горбуз А.К., Краснов М.А., Мишина Е.А., Сатаров Г.А. Трансформация российской судебной власти: опыт комплексного анализа. – СПб.: Норма, 2010. – 480 с.

14 Стецовский Ю.И. Судебная власть: Учеб. пособие. – 2-е изд. – М.: Дело, 2000. – 400 с.

15 Бабыч И.Л., Почкаев Р.Ю. Мнение о конференции // Қазақтың ата зандары: Құжаттар, деректер және зерттеулер = Древний мир права казахов. Материалы, документы и исследования. 10 томдық. /Бағдарлама жетекшісі: Зиманов С.З. Қазақша, орысша, түрікше, ағылшынша. – Алматы: Жеті жарғы, 2009 («Интеллектуал-Парасат» заң компаниясы). 10 том. - С.352-357.

References

1 Kypchaksko-pol'skaja versija Armjanskogo Sudebnika Mhitara Gosha i Armjano-kypchakskij Processual'nyj kodeks. L'vov, Kamenec-Podol'skij, 1519-1594 / Sostaviteli A.N. Garkavec, G. Sapargaliev. Podgotovka, transkripcija, russkij perevod, kypchaksko-russkij glossarij i stat'ja A.N. Garkavca. Perevod na kazahskij jazyk i kypchaksko-kazahskij glossarij G. Sapargaliev. Latinskij tekst, perevod na ukrainskij jazyk i stat'ja M. Kapralja. Bibliografija / Sost. A.N. Garkavec, M.Cimbal. – Almaty: Desht-i-Kypchak, Baur, 2003. – 792 s.

2 Zimanov S.Z. Kazahskij sud biev – unikal'naja sudebnaja sistema. – Almaty: Atamyra, 2008. – 224 s.

3 Solov'ev Je.Ju. Kategoricheskij imperativ npravstvennosti i prava. – M.: Progress-Tradicija, 2005. – 416 s.

4 Jaroslavcev V.G. Npravstvennoe pravosudie i sudejskoe pravotvorchestvo. – M.: ZAO Justicinform, 2007. – 304 s.

5 Valihanov Ch.Ch. Zapiska o sudebnoj reforme // Valihanov Ch.Ch. Sobranie sochinenij v pjati tomah. Tom 4. – Alma-Ata: Glavnaja redakcija Kazahskoj sovetskoj jenciklopedii, 1985. - S.77-104.

6 Zimanov S.Z. K ocenke kazahskogo prava v istorii mysli // Қазақтың ата зандары: Құжаттар, деректер және зерттеулер - Древний мир права казахов. Материалы, документы и исследования. Бағдарлама жетекшісі: Зиманов С.З. – Алматы: Жеті жарғы, 2001 (Қазақ. акад. ун-ті). 2-том. - С.14-23.

7 Kozlov I.A. Zvanie bija v narodnom soznanii // Қазақтың ата зандары: Құжаттар, деректер және зерттеулер - Древний мир права казахов. Материалы, документы и исследования. Бағдарлама жетекшісі: Зиманов С.З. – Алматы: Жеті жарғы, 2001 (Қазақ. акад. ун-ті). 1-том. - С.95-96.

8 D'Andre L.I. O stepnom zakone // Қазақтың ата зандары: Құжаттар, деректер және зерттеулер - Древний мир права казахов. Материалы, документы и исследования. Бағдарлама жетекшісі: Зиманов С.З. – Алматы: Жеті жарғы, 2001 (Қазақ. акад. ун-ті). 1-том. - С.93-94.

9 Mami K. Sokrovishhe kochevoj civilizacii – kazahskij sud biev // *Kazahstanskaja pravda*. – 2011. – 6 avgusta.

10 Zuev A. Kirgizskij narodnyj sud // *Zhurnal Ministerstva justicii*. – 1907. - №10. – Dekabr'. – S.-Peterburg: *Senatskaja tipografija*, 1907. – S.161-208.

11 Satpaev K.I. «Bide қырық kisiniң ary, bilimi bar» // *Қазақтың ата zandary: Құзhattar, derekter zhәне zertteuler = Drevnij mir prava kazahov. Materialy, dokumenty i issledovaniya. 10 tomдық /Baғdarlama zhetekshisi: Zimanov S.Z. Қазақsha, orysshа, tyrikshe, ағыlshynsha*. – Almaty: *Zheti zharғы*, 2004 («Intellectual-Parasat» заң kompanijasy). 1-tom. - S.94.

12 Anchel Eva. *Jetos i istorija: Per. s veng. M.A. Heveshi*. – M.: *Mysl'*, 1988. – 126 s.

13 Gorbuz A.K., Krasnov M.A., Mishina E.A., Satarov G.A. *Transformacija rossijskoj sudebnoj vlasti: opyt kompleksnogo analiza*. – SPb.: *Norma*, 2010. – 480 s.

14 Stecovskij Ju.I. *Sudebnaja vlast': Ucheb. posobie*. – 2-e izd. – M.: *Delo*, 2000. – 400 s.

15 Babich I.L., Pochekaev R.Ju. *Mnenie o konferencii // Қазақтың ата zandary: Құзhattar, derekter zhәне zertteuler = Drevnij mir prava kazahov. Materialy, dokumenty i issledovaniya. 10 tomдық. /Baғdarlama zhetekshisi: Zimanov S.Z. Қазақsha, orysshа, tyrikshe, ағыlshynsha*. – Almaty: *Zheti zharғы*, 2009 («Intellectual-Parasat» заң kompanijasy). 10 tom. - S.352-357.

IRSTI: 10.07.23

10.51889/2959-6181.2025.80.2.002

UDC 340.11:32

Balgimbekova G.U.¹ , Abdrakhim M.E.² , Birmanova A.I.¹ , Lavnichak Artur³

¹Karaganda University named after academician E.A. Buketov

²Zhetysu University named after Ilyas Zhansugurov

³University of Wroclaw, Poland

(e-mail: Gbalgimbekova@mail.ru; abdrakhim_91@mail.ru; birmanovaa81@internet.ru; lavka@prawo.uni.wroc.pl)

THE INFLUENCE OF CULTURAL RIGHTS ON THE PROFESSIONAL CULTURE OF CIVIL SERVANTS

Abstract

The article is devoted to the analysis of cultural rights as an element of the legal status of a civil servant. International standards, domestic legislation, possible restrictions related to the public nature of public service are considered. The authors substantiate the need to harmonize individual rights and public duties, as well as propose ways to legally regulate and protect the cultural rights of civil servants. The authors analyze international standards, the legislation of the Kazakhstan, raise the issue of permissible restrictions on this right within the framework of public service. It is concluded that there is a need for a legal balance between personal freedom and the interests of public service. Taking into account world practice, ways to improve laws related to the protection of the cultural rights of civil servants are proposed. It is determined that cultural rights play an important role in raising the level of civil service.

Ensuring the achievement of government servants' cultural rights as societal representatives and custodians of cultural values is particularly crucial in light of globalization and the growing focus on human rights problems. This calls for both the consolidation of laws and the establishment of conducive environments for their application in day-to-day operations. Specific methods for the protection of cultural rights, the creation of ethical standards, and professional development programs for civil officials that prioritize respect and observance of cultural values could be the focus of future research in this field. The authors' perspective.

Key words: professional culture, civil servants, cultural rights, ethics of public service, public administration, professional competence, public service and culture.

Балгимбекова Г.У.¹, Абдрахим Мирас Е.², Бирманова Ақсұңқар И.¹, Лавничак Артур³

¹Академик Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті

²Илияс Жансүгіров атындағы Жетісу университеті

³Вроцлав университеті, Польша

(e-mail:Gbalgimbekova@mail.ru; birmanovaa81@internet.ru)

МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТШІЛЕРДІҢ КӘСІБИ МӘДЕНИЕТІНЕ МӘДЕНИ ҚҰҚЫҚТАРДЫҢ ӘСЕРІ

Аңдатпа

Мақала мемлекеттік қызметшінің құқықтық мәртебесінің элементі ретіндегі мәдени құқықтарды талдауға арналған. Мемлекеттік қызметтің мемлекеттік сипатына байланысты халықаралық стандарттар, отандық заңнама, ықтимал шектеулер қарастырылады. Авторлар жеке құқықтар мен қоғамдық міндеттерді үйлестіру қажеттілігін негіздейді, сондай-ақ мемлекеттік қызметшілердің мәдени құқықтарын құқықтық реттеу және қорғау жолдарын ұсынады. Авторлар халықаралық стандарттарды, Қазақстан заңнамасын талдайды, мемлекеттік қызмет аясында осы құқыққа рұқсат етілген шектеулер туралы мәселені көтереді. Жеке бас бостандығы мен мемлекеттік қызмет мүдделері арасында құқықтық тепе-теңдік қажет деген қорытынды жасалады. Әлемдік тәжірибені ескере отырып, мемлекеттік қызметшілердің мәдени құқықтарын қорғауға байланысты заңдарды жетілдіру жолдары ұсынылуда. Мәдени құқықтардың мемлекеттік қызмет деңгейін көтеруде маңызды рөл атқаратыны анықталды.

Жаһандану және адам құқықтары мәселелеріне көңіл бөлу жағдайында қоғам өкілдері және мәдени құндылықтарды тасымалдаушылар ретінде мемлекеттік қызметшілердің мәдени құқықтарын іске асыруды қамтамасыз ету ерекше маңызды. Бұл тек заңнамалық бекітуді ғана емес, сондай-ақ оларды күнделікті қызметте іске асыру үшін қолайлы жағдайлар жасауды да талап етеді. Осы саладағы зерттеулер мәдени құндылықтарды құрметтеу мен сақтауға баса назар аудара отырып, мәдени құқықтарды қорғаудың нақты тетіктерін зерделеуге, этикалық кодекстер мен мемлекеттік қызметшілердің біліктілігін арттыру бағдарламаларын әзірлеуге бағытталуы мүмкін.

Түйін сөздер: кәсіби мәдениет, мемлекеттік қызметшілер, мәдени құқықтар, мемлекеттік қызмет этикасы, қоғамдық басқару, кәсіби құзыреттілік, мемлекеттік қызмет және мәдениет.

Балгимбекова Г.У.¹, Абдрахим Мирас Е.², Бирманова Аксункар И.¹, Лавничак Артур³

¹Қарагандинский университет имени академика Е.А. Букетова

²Жетысуский университет имени Ильяса Жансугурова

³Вроцлавский университет, Польша

(e-mail:Gbalgimbekova@mail.ru; birmanovaa81@internet.ru)

ВЛИЯНИЕ КУЛЬТУРНЫХ ПРАВ НА ПРОФЕССИОНАЛЬНУЮ КУЛЬТУРУ ГОСУДАРСТВЕННЫХ СЛУЖАЩИХ

Аннотация

Статья посвящена анализу культурных прав как элемента правового статуса государственного служащего. Рассматриваются международные стандарты, отечественное законодательство, возможные ограничения, связанные с публичным характером государственной службы. Авторы обосновывают необходимость гармонизации индивидуальных прав и публичных обязанностей, а также предлагают способы правового регулирования и защиты культурных прав государственных служащих. Авторы анализируют международные стандарты, законодательство Казахстана, поднимают вопрос о допустимых ограничениях данного права в рамках государственной службы. Делается вывод о

необходимости правового баланса между личной свободой и интересами государственной службы. С учетом мировой практики предлагаются пути совершенствования законов, связанных с защитой культурных прав государственных служащих. Определено, что культурные права играют важную роль в повышении уровня государственной службы.

В условиях глобализации и возрастающего внимания к вопросам прав человека, особенно важно обеспечить реализацию культурных прав государственных служащих, как представителей общества и носителей культурных ценностей. Это требует не только законодательного закрепления, но и создания благоприятных условий для их реализации в повседневной деятельности. Дальнейшие исследования в данной области могут быть направлены на изучение конкретных механизмов защиты культурных прав, разработку этических кодексов и программ повышения квалификации государственных служащих с акцентом на уважение и соблюдение культурных ценностей.

Ключевые слова: профессиональная культура, государственные служащие, культурные права, этика государственной службы, публичное управление, профессиональная компетентность, государственная служба и культура.

General Provisions

A thorough awareness of a public servant's legal status, including the application of his cultural rights, is essential to the modern growth of the civil service in addition to a high degree of professional competence. A good balance between the public responsibilities and personal rights of those in government is especially crucial in the establishment of a legal state.

Civil servants' professional culture is significantly shaped by cultural rights, which are a subset of widely acknowledged human rights. Freedom of expression, involvement in cultural activities, access to cultural values, education, and self-identification are some of these rights. The exercise of these rights promotes the growth of moral dispositions, tolerance, openness, respect for cultural diversity, and adherence to professional ethics standards.

As a form of public action, public service does, however, include significant limitations on the liberties and rights of its participants, including cultural ones. It is crucial to remember that a civil servant represents the interests of the state and society in addition to exercising his personal rights and acting in conformity with accepted legal and ethical norms. This calls for a legal equilibrium between individual liberties and governmental authority.

In this context, the question of how to legally regulate and safeguard civil servants' cultural rights while adhering to national laws and international norms is becoming increasingly important. We can create recommendations for enhancing the legal framework for defending these rights in public service by analyzing current legal standards and identifying potential conflicts between official responsibilities and cultural rights.

The purpose of this article is to examine how cultural rights are a fundamental component of a public servant's legal position, assess their significance for the development of professional culture, and examine the moral and legal ramifications of their application and restriction.

Introduction

Intangible elements like civil servant ethics and professional culture are becoming more and more significant in the context of modernizing the public administration system. The degree of internal moral motivation of employees, their ethical attitudes, and the overall culture of behavior all have a significant role in determining the success of government agencies, in addition to the administrative processes and regulatory framework.

The civil service is the foundation of public administration. The operation of the entire political system is essential to the State's ability to carry out its many responsibilities. Therefore, a skilled civil service is essential to the State's operation. In turn, adherence to professional ethics is necessary for civil servants to be effective [1;5]. Morality in all its manifestations is the focus of the philosophical

study of ethics, which derives its name from the Greek word *ethos* and the Latin word *ethics* -custom, character.

Professional ethics, in turn, is a branch of ethical science that examines the system of moral norms and principles functioning within the specific context of interpersonal relationships in a given profession [2; 41].

The process is still far from being completed, even though our nation began overhauling the civil service a number of years ago, emphasizing it as one of the most crucial priority areas of development. A civil worker has been entrusted by society and the state to provide public service on behalf of the people. The Republic of Kazakhstan's Basic Law states that the people are the exclusive source of state power [3].

As a result, civil servants are viewed as «servants of the people» and are supposed to improve society. Because of this, society has very high expectations for civil workers' moral and ethical character. Their job is done in public view, and they perform their obligations on behalf of the people, as well as the state. Society views a civil servant's transgression of official ethics as a violation of justice and law, a violation of citizens' rights, and this results in a decline in public confidence in the state and civil officials alike. Thus, Kassym-Jomart Tokayev, the president of the Republic of Kazakhstan, has underlined that one of society's primary responsibilities is «to bring to life the concept of a «Hearing State» that promptly and effectively responds to all constructive requests from citizens» [4].

Representatives of the modern civil service must meet strict moral and professional standards. Civil servants' culture and ethics serve as the most significant rules for their official conduct, influencing not only how well they carry out their jobs but also how much the public trusts the government. The issue of the function of cultural and ethical underpinnings in civil servants' work is particularly significant in light of the evolution of public relations and the growing demands on public authority.

Civil servants' professional culture is a collection of moral, intellectual, behavioral, and spiritual traits that show up in the way they carry out their official responsibilities. It consists of:

- the speech and communication culture required for interacting with coworkers and citizens;
- formal etiquette, which entails adherence to the standards of propriety, moderation, and correctness;
- ideals centered on justice, lawfulness, and human rights;
- inspiration for professional growth, education, and self-improvement.

The formation of a professional culture begins with the stage of preparation for public service and continues in the course of work through participation in seminars, advanced training courses and the internal corporate culture of government authorities.

Despite the regulatory regulation of ethics, in practice there are often difficulties with its observance: corruption, abuse of authority, formalism and indifference. This indicates the need to strengthen not only control, but also value-based training, the introduction of ethical training and the development of service culture as an institution [5;50].

In addition, an important area is the introduction of the institute of ethics commissions and ethics ombudsmen, designed to resolve disputes and form common standards of conduct.

The development of civil servants' professional ethics is greatly influenced by ethical norms and principles, ethical codes and regulations, and the ethical regime in many nations. Studying the characteristics of Kazakh ethical standards and how they influence government officials' professional ethics is therefore of scholarly and practical importance.

Given the foregoing, the aim of this paper is to investigate how cultural rights affect public servants' professional cultures. Human rights, particularly cultural rights, and their effects on management performance and the development of moral and ethical values in civil servants' work have drawn a lot of attention in recent decades. Cultural rights, which include freedom to participate in cultural life, access to cultural values and the free expression of creative abilities, are an integral part of the legal status of every citizen. In addition to aiding in the personal growth and self-realization

of civil servants, these rights also play a significant role in the establishment of a professional culture, which influences the caliber of managerial decision-making, interactions with the public, and adherence to ethical standards [6;1597].

The work's goal is to examine the ways in which civil servants' cultural rights impact their professional culture, moral principles, communication abilities, and the standard and efficacy of public service. We also explore how the recognition of cultural rights in the context of public administration contributes to strengthening institutional sustainability and increasing public confidence in government.

Literature Review

The culture and ethics of civil servants are not only professional standards, but also important elements that determine the interaction of employees with citizens and with colleagues. The issues of professional culture of civil servants are actively studied in the works of such authors as A.N. Kokotov, G. Sapargaliev, E.Kagazbayeva, L.A. Paseshnikova, E.V. Radko, N.Kalmykova, O.V. Zaslunkina. In particular, they examine how cultural and ethical norms affect the quality of decision-making, public perception of government, and citizens' trust in institutions. In addition, the development of cultural rights among civil servants affects their ability to navigate multicultural and multilingual contexts, which helps to improve communication, reduce conflict and improve the efficiency of government agencies.

Materials and Methods

In order to ensure an objective analysis of the issue under study and the reliability of the results and conclusions obtained, a set of general scientific and special scientific methods of cognition of state-legal phenomena and processes were employed due to the versatility, variability, and diversity of cultural human rights manifestations. By using these resources and techniques, it will be easier to conduct a thorough evaluation of how cultural rights affect civil servants' professional cultures, behavior, ethics, and perceptions of cultural values in public administration. This will not only identify current trends, but also suggest ways to improve public service, taking into account the cultural and ethnic diversity of society.

The research conducted in the article is based on a content analysis of regulations and international documents to identify the specifics of the cultural rights of civil servants. Comparative evaluation of several nations' laws pertaining to cultural rights and how they affect workplace culture. Examination of variations in methods and outcomes of the implementation of cultural rights in public institutions based on the degree of advancement of ethical and cultural norms. A relevant examination of the legal frameworks of norms that consolidate cultural rights at the national and international levels, as well as the identification of implementation issues, were made possible by the logical process, which encompasses analysis, synthesis, induction, and deduction.

One of the primary techniques for simplifying laws is the systematic approach, which allowed for the identification of issues with observing civil servants' conduct while they were on duty in order to assess how cultural rights impacted their interactions with coworkers and citizens.

Legal modeling and forecasting techniques gave researchers the chance to model scientifically sound concrete proposals aimed at creating universal cross-border updates to the provisions of norms that enshrine cultural human rights in the context of contemporary, innovative social development. These models were based on the experience of modern practice of the states under analysis and factors influencing the development of their legislation.

Results

Civil servants are a special category of citizens for whom certain restrictions of rights, including cultural ones, are possible if they contradict the requirements of the service (for example, participation in politicized cultural actions, radical movements, anti-cultural propaganda, etc.).

However, it is worth noting that within the general legal framework, civil servants have the same set of cultural rights. The same rights as any other citizen.:

1. Possible forms of implementation:

- Participation in cultural events outside of working hours;
- Getting a second education in the field of culture;
- Participation in creative unions, if it does not violate the ethics of the civil service;
- The opportunity to engage in creative activities (writing books, music, painting, etc.);
- Access to museums, theaters, libraries, cultural platforms.

2. Possible limitations:

- Speaking in public on your own behalf as a civil servant may be regulated by official ethics;
- Copyrights and other creative products created in the framework of official activities may belong to the state;

- Political neutrality and loyalty to the state may limit some cultural expressions.

It is worth noting that in a state, along with the economic, political and legal, it is possible to separate the socio-cultural space, which includes not only the spatial extent, the scope of a particular culture, but also the level of concentration, the practical embodiment of culture in the behavior of social communities and individuals. The convergence of cultures, practices, and traditions from different geographical areas within the state, along with the efficient exercise of their separate rights, are the foundations for the creation of such a socio-cultural space. In this instance, the state joins the global system of political, economic, and cultural ties as well as the mainline of civilizational growth. It can be stated that the rights under study are directly related to the concept of a welfare state, and therefore, most of them can be granted and protected only by society and the state[7;40].

N.Kalmykov asserts that corporate culture, which functions as a systemic tool for managing organizational behavior and, as a result, influences employee effectiveness, is what guarantees industrial comfort and job motivation[8; 98].

It is feasible to identify the primary components of corporate culture that are stated in practically all current definitions, despite the fact that they vary slightly. The majority of the organization's employees share these values, and customs and behavioral standards guarantee that they are passed down to the next generations of workers. All of the aforementioned is true for businesses, public and private sector organizations, and the civil service in general.

The core principles of the contemporary civil service in Singapore are «Integrity. Service. Excellence». The creation of this motto started considerably earlier, in the years after Singapore gained independence in 1959, even though it was only formally adopted in 2003. The transformation of civil servants' values—more especially, the removal of any traces of a «colonial mentality» and the development of a view of the civil service as an essential institution in the nation's modernization process—was one of the main goals of the Center for Political Studies, which was founded during this time. The new management style was based on the ideas of transparency, commitment, and a never-ending quest for perfection. These fundamental principles are still very important today, according to a Public Service Division (PSD) study, even after all these time.

Therefore, in addition to having excellent professional skills, a civil servant must also have the right moral traits. This can help focus on results and advance the state's development. Furthermore, public service is often seen in Singapore as a life position and purpose rather than merely a profession. This strategy, in the first place, improves the public service institution's standing in the eyes of the public. Secondly, it permits stricter standards for both entrance and the continued employment of civil servants.

The establishment of a so-called "culture of trust" is crucial to fostering the initiative of civil servants since it would enable staff members to voice concerns and ideas more freely and openly because they know their voices will be heard.

To remove values from the domain of formal prescriptions, further steps are also necessary in the process of creating a value-oriented public service institution. Joint events, seminars, case study involvement, and anonymous texting between staff members reporting instances of inappropriate behavior are a few examples.

Therefore, the efficacy of the public administration system is directly impacted by values as a component of civil servants' corporate culture. They outline the objectives of the civil service institution in terms of advantages for the state and society and act as a sort of guidance. Since these objectives are typically very appealing and enticing, they not only show what is wanted but also have an impact on employees' emotional states, which boosts their motivation and engagement at work. The experience of Singapore could be helpful.

To establish a corporate culture among government servants in the Republic of Kazakhstan, a set of values must be developed for officials who must match the objectives and standards of the country's society while also taking into account its specific features.

The beliefs, behavioral standards, and knowledge and abilities required for the efficient and moral execution of official tasks make up the professional culture of civil workers. Both official legal restrictions and unofficial societal norms have an impact on its formation.

The main features of the professional culture of civil servants:

1. The social significance of the activity. Civil servants perform functions that have a direct impact on society, which requires them to be highly responsible and professional.

2. Regulation and formalization. Regulations tightly control the actions of civil servants, dictating how they behave and engage with the public.

3. Moral principles and ideals. The upholding of moral principles including integrity, equity, respect for people's rights, and dedication to the public interest are all part of professional culture.

4. Psychological stability and stress tolerance. Working in government agencies is often associated with high levels of stress, which requires employees to be able to maintain emotional balance and effectively cope with stressful situations.

5. Continuous professional development. Professional culture involves continuous improvement of knowledge and skills, adaptation to changes in legislation and technology.

Zaslonkina O.V. «Professional culture of civil servants as a factor of effective implementation of state programs in the region» analyzes the influence of professional culture of state civil servants on the success of the implementation of state programs at the regional level [9;145]. The author highlights that the degree of professional training, credentials, and the capacity of civil officials to make logical and efficient management decisions in a social environment that is changing quickly all play a significant role in how effective government changes are.

The standards for the degree of training, professionalism, and personal attributes of civil officials are rising in the context of the Republic of Kazakhstan's modernization of the civil service and a drastic overhaul of the public administration system.

Analyzing how the multifaceted, intricate, and inconsistent social development processes occurring in contemporary Kazakhstan necessitate a drastic shift in the ways that all aspects of society are influenced. Since the outcome of any changes primarily depends on the professional training and qualifications of government civil servants, this objectively determines the rising expectations placed on them. Therefore, one of the main factors influencing how well government initiatives are implemented in the various regions is the professional culture of civil officials. An integrated strategy is needed for the creation and growth of this culture, one that takes into consideration regional characteristics as well as enhancing the professional development of civil service employees.

The information, skills, talents, value orientations, and behavioral conventions that make up a modern civil servant's professional culture are said to constitute an approach to carrying out official tasks and interacting with the public. This idea encompasses not just professional abilities and expertise but also moral principles, beliefs, and behavior standards that characterize a civil servant's work.

Such an ideology, of course, has its roots because, in the modern world, the younger generation is seen as the nation's future and is the main force behind social, cultural, spiritual, and other social transformations. Unquestionably, the constitutional consolidation of guarantees for their implementation—which outlines the State's obligations to both recognize and implement these rights—is a positive feature that distinguishes the State's national legal policy in the area of ensuring cultural human rights.

As a result, the following essential components can be identified:

- Professional knowledge and abilities: required for the efficient execution of official tasks.
- Honesty, justice, adherence to the public interest, and respect for citizens' rights are examples of ethical norms and ideals.
- Standards of conduct: regulate interaction with colleagues and citizens, ensuring compliance with official etiquette and culture of communication.
- Motivational attitudes: focused on serving society, professional development and improving the effectiveness of public service.

To improve the level of professional culture of civil servants, we suggest:

- Continuous training and professional development: includes participation in seminars, trainings and courses aimed at developing professional competencies.
- Formation and maintenance of corporate culture: creation of a favorable working environment conducive to the development of professional and ethical standards.
- Development of a mentoring system: transfer of experience and knowledge from experienced employees to newcomers to form stable professional traditions.
- Assessment and encouragement of professional behavior: the introduction of mechanisms for evaluating the effectiveness and ethics of employee behavior, followed by rewards for achievements.

It is crucial to draw attention to the conflicting effects of globalization on cultural development in general and cultural rights in particular while examining the relationship between cultural evolution and the modernization of rights within the sector being studied. On the one hand, transnationalism, a major factor in the loss of identity and cultural autonomy, is a concern associated with the domination of global culture. However, the broad adoption of cultural models by the populace, enhanced access to the ideals and accomplishments of other civilizations, and the vibrant, inventive nature of contemporary culture are some of the most important benefits of the current global shifts [10; 88-89].

Cultural rights and ethics of civil servants are important aspects of their professional activities, ensuring effective interaction with society and respect for citizens' rights. These rights are enshrined in international documents such as the Universal Declaration of Human Rights and the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. As government representatives, civil servants have a duty to uphold and defend citizens' rights, fostering the growth of society's cultural potential.

Therefore, cultural human rights' ability to adjust to the shifting circumstances of cultural evolution in general is one of its civilizational traits. Cultural rights are becoming more diverse and their content is changing qualitatively as a result of scientific and technical advancements as well as the slow, integrated innovative development of all humanity. The late introduction of amendments to the normative legal acts regulating cultural human rights, however, shows that the international community ignores the current challenges of modernity and globalization. This confirms the unwillingness of States to fulfill their obligations in the field of the realization of cultural rights.

Cultural rights, which represent individual freedom in the areas of intellectual, artistic, and spiritual pursuits, are an essential component of human rights. Despite using their power, civil personnel have the same cultural rights as the general public. At the same time, their professional activities have a significant impact on the realization of the cultural rights of other members of society. Therefore, the issue of the role and importance of cultural rights in the public service system is becoming particularly relevant.

Cultural rights encompass freedom of artistic and scientific expression, access to cultural values, and participation in cultural life. International agreements like the International Covenant on Economic, Social, and Cultural Rights (art. 15) and the Universal Declaration of Human Rights (art. 27) uphold these rights.

Cultural rights are important to government workers in two different ways. On the one hand, they have the same right to cultural self-realization as any other citizen. However, civil workers are required to make sure that citizens' cultural rights are implemented, particularly in the areas of education, information policy, cultural exchange, and cultural heritage protection.

It is especially crucial that civil officers possess cultural and ethical competency. Particularly in multicultural and multireligious areas, the degree of cultural training, historical, linguistic, and traditional understanding of managers influences the caliber of their decision-making. Cultural sensitivity helps to avoid discrimination, promotes intercultural dialogue and builds trust between society and government.

Cultural rights also contribute to the development of the humanistic foundations of public service. They create conditions for the free professional and creative development of employees, for the development of a culture of public administration based on respect for the individual.

Taking everything into account, it can be said that the declaration, substance, and mechanism of the implementation of cultural rights are at a very low level at this point in society's evolution. This page reflects the various elements that have contributed to this scenario. Unfortunately, in the absence of balanced and coordinated interstate cooperation and unification of the adopted regulatory framework in the field under study, positive changes will remain only proclaimed guidelines for the long term. In light of this, the creation of the proposed unified cross-border-oriented international legal act is becoming increasingly significant and pertinent for people, governments, and the international community at large.

Discussions

The problems discussed above are supported by the prerequisites and factors that identify a complex mechanism for the realization of cultural rights in the modern world. Thus, the cultural rights of civil servants are not just a part of their legal status, but an important element of their spiritual, professional and social identity. They ensure the inner freedom of the individual, contribute to the stability of moral guidelines and the formation of a responsible model of behavior. Through the educational system, access to cultural institutions, and encouragement of creative and scientific endeavors in public service, the State must, in turn, establish the conditions necessary for the achievement of these rights.

It is worth highlighting that the civil service is not just a management system, but a special sphere of human activity that requires a high level of professionalism, responsibility and morality. One of the key factors determining the quality of public service is the culture of civil servants. In this context, culture is understood not only as the level of education or external politeness, but also as a set of values, norms, style of thinking and behavior inherent in government officials.

The culture of civil servants includes several interrelated components:

1. Professional culture. This includes knowledge of the regulatory framework, managerial skills, and the ability to make informed decisions within the framework of the law and the interests of citizens. Professional culture is formed through education, professional development, exchange of experience and competence development.

2. Ethical culture. Ethical standards serve as internal guidelines for the employee. The principles of honesty, fairness, impartiality and respect for human rights are the basis of professional ethics. An ethical culture promotes public confidence in government authorities and creates a positive image of the civil service.

3. The culture of communication. A high degree of communication culture is necessary for interactions with citizens, coworkers, and representatives of other departments. The most crucial traits of a successful civil servant are the capacity for attentive listening, courteous thought expression, conflict avoidance, and tolerance.

4. Political and legal culture. A civil servant must have high legal literacy, an understanding of state interests and political responsibility. This helps to avoid violations, strengthens the rule of law and statehood.

5. Cultural sensitivity. In a multinational and multi-religious State, a civil servant must respect cultural differences and take into account the national and religious characteristics of the population, which is especially important for regional governance.

The culture of a civil servant is not only the level of education or knowledge, but also the style of thinking, respect for citizens, and the ability to act within the legal and ethical framework.

Professional culture covers:

- knowledge of regulatory legal acts;
- business communication skills;
- proficiency in written and oral speech;
- understanding the principles of public service and social responsibility.

Among the key ethical categories are:

- service to society;
- honesty and integrity;
- Respect for human rights and freedoms;
- Loyalty to the state and its institutions;
- prevention of conflicts of interest.

Establishing procedures for detecting and addressing conflicts of interest within the civil service and enacting laws governing the professional ethics of civil officials are two goals of the nation's civil service reform [11; 32].

Ethical behavior is especially important in an environment of publicity and transparency. Violations of ethical standards discredit government authorities, generate distrust, and increase corruption risks. The culture of an employee sets the basis for his internal moral compass, and ethics guides specific behavior. Service ethics without a cultural foundation turns into formalism, and culture without ethics turns into empty education. The harmonious combination of these principles contributes to the formation of a highly professional, responsible and humane state apparatus[12;80].

Conclusion

A key element of efficient government is the culture of civil workers. In addition to carrying out official responsibilities, it also shows up in respect for citizens' rights and liberties and a human attitude toward society. The goal of the school system and society at large, which is interested in just, transparent, and capable public administration, is to create a high culture among personnel.

The culture and ethics of civil servants are not abstract concepts, but practical tools for building effective, open and accountable government. Without these foundations, it is impossible to form a positive image of the civil service, its legitimacy and sustainability. Only if there is a culturally and ethically mature civil servant is it possible to implement the principle of service to society as the highest value of public authority.

In order to strengthen culture and ethics in the civil service, regulatory documents are being adopted, such as:

- Codes of ethics and professional conduct;
- standards of anti-corruption behavior;
- professional retraining and ethical education programs.

In many countries, the activities of ethics commissions are practiced, as well as regular monitoring of compliance with official standards.

The cultural rights of civil servants are an important element of their legal status and professional self-realization. As full-fledged participants in the cultural life of society, civil servants have the right to access cultural goods, participate in cultural activities, and freedom of scientific and artistic creation. At the same time, they have a special responsibility to ensure and protect the cultural rights of citizens, especially in the fields of education, information, preservation of cultural heritage and the development of intercultural dialogue.

The formation and development of cultural legal awareness among civil servants contributes to strengthening the spiritual and moral foundations of public service, forming a humanistic management model and increasing public confidence in state institutions. The State should, in turn, establish genuine conditions for the realization of cultural rights through professional development, educational systems, and cross-cultural interactions, in addition to enshrining them in legislative acts.

As a result, civil servants' cultural rights are not only personal protections but also a tool for enhancing public administration, the development of an adult civil society, and sustainable development in general.

Authors' contributions

The study's idea, goals, and objectives were designed by *Balgimbekova G.U.*, who also examined international legal norms pertaining to cultural rights and compiled the legal and theoretical aspects of their application in the context of public service. She also presented conclusions on how government workers' public duties and personal liberties should be balanced.

Abdrahim Miras E. conducted a legal examination of the Republic of Kazakhstan's laws governing cultural rights, especially those pertaining to their limitations in public employment. Sections of the essay on Kazakh practice and suggested areas for better legal control have been prepared by him.

A comparative legal examination of foreign laws impacting the enforcement of civil servants' cultural rights was carried out by *Birmanova Aksunkar I.* She has prepared a part on the application of ethical principles pertaining to cultural identity and anti-corruption in public service, as well as international experience and practice.

Artur Lavnichak helped to establish the moral and legal importance of cultural rights in forming civil servants' professional cultures. In addition to offering suggestions for raising the standard of ethical culture in public service, he examined the problems of striking a balance between individual rights and the public interest.

Every author took part in the discussion of the article's framework, the development of its conclusions, and the text's editing. Each co-author has made a substantial and appropriate contribution.

This research has been funded by the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant №BR27195163 «The Architectonics of the Transformation of Organizational Culture in the Civil Service of Kazakhstan»)

References:

1. Khamzina, Z., Buribayev, Y. and Tileubergenov, Y. (2025). Institutionalizing integrity: rethinking ethical and cultural standards in Kazakhstan's civil service. *Frontiers in Political Science*, 7. doi:<https://doi.org/10.3389/fpos.2025.1573608>.

2. Профессиональная этика и служебный этикет: учебник. Под ред. В.Я. Кикотя. – Москва: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и права, 2012. – 559 с.

3. Конституция Республики Казахстан от 30.08.1995 г. // https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_

4. Послание Президента РК народу Казахстана «Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана», 2 сентября 2019 г. // www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana

5. Buribayev, Y. and Khamzina, Z. (2025). Ethical and cultural guidelines in the labyrinth of Kazakhstan's civil service. *International Journal of Public Policy and Administration Research*, 12(1), pp.48–67. doi:<https://doi.org/10.18488/74.v12i1.4155>.

6. Birmanova, A.I., Galym Kozhakhmetov, Kakimova, M.S. (2018). Cultural Human Rights and the Problems of their Implementation in the Modern World. *Journal of Advanced Research in Law and Economics*, [online] 9(5), pp.1591–1591. doi:[https://doi.org/10.14505/jarle.v9.5\(35\).10](https://doi.org/10.14505/jarle.v9.5(35).10).

7. A.I. Birmanova, G.U. Balgimbekova and A. Lavnichak (2020). Cultural rights and freedoms of the individual enshrined in the Constitution abroad: a comparative analysis. *Bulletin of the Karaganda University 'Law Series'*, 97(1), pp.37–43. doi:<https://doi.org/10.31489/202011/37-43>.

8. Калмыков Н.Н. Корпоративная культура служащих: сравнительный социологический анализ. *Государственная служба*. – 2015. – №6(98). – С. 98-101.

9. Радько Е.Д., Ценности как элемент корпоративной культуры государственных служащих Сингапура // *ГОСУДАРСТВЕННАЯ СЛУЖБА*. – 2019. – №5(121). – С. 12-16.

10. Заслонкина О.В. Профессиональная культура государственных служащих как фактор эффективной реализации государственных программ в регионе // *Вестник государственного и муниципального управления*. 201. – №1. – С. 144-148.

11. Кагазбаева Э.М. Роль традиционных ценностей в формировании этики государственных служащих Казахстана // *Государственное управление и государственная служба*. – 2019. – №3 (70). С. 31-38.

12. Abdalla, W., Suresh, S. and Renukappa, S. (2020). Managing knowledge in the context of smart cities: An organizational cultural perspective. *Journal of Entrepreneurship, Management and Innovation*, 16(4), pp.47–85. doi:<https://doi.org/10.7341/20201642>.

References:

1. Khamzina, Z., Buribayev, Y. and Tileubergenov, Y. (2025). Institutionalizing integrity: rethinking ethical and cultural standards in Kazakhstan's civil service. *Frontiers in Political Science*, 7. doi:<https://doi.org/10.3389/fpos.2025.1573608>.

2. Professional'naja jetika i sluzhebnyj jetiket: uchebnik. Pod red. V.Ja. Kikotja. – Moskva: JuNITI-DANA: Zakon i prava, 2012. – 559 s.

3. Konstitucija Respubliki Kazahstan ot 30.08.1995 g. // https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_

4. Poslanie Prezidenta RK narodu Kazahstana «Konstruktivnyj obshhestvennyj dialog – osnova stabil'nosti i procvetaniya Kazahstana», 2 sentjabrja 2019 g. // www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana

5. Buribayev, Y. and Khamzina, Z. (2025). Ethical and cultural guidelines in the labyrinth of Kazakhstan's civil service. *International Journal of Public Policy and Administration Research*, 12(1), pp.48-67. doi:<https://doi.org/10.18488/74.v12i1.4155>.

6. Birmanova, A.I., Galym Kozhakhmetov, Kakimova, M.S. (2018). Cultural Human Rights and the Problems of their Implementation in the Modern World. *Journal of Advanced Research in Law and Economics*, [online] 9(5), pp.1591–1591. doi:[https://doi.org/10.14505/jarle.v9.5\(35\).10](https://doi.org/10.14505/jarle.v9.5(35).10).

7. A.I. Birmanova, G.U. Balgimbekova and A. Lavnichak (2020). Cultural rights and freedoms of the individual enshrined in the Constitution abroad: a comparative analysis. *Bulletin of the Karaganda University 'Law Series'*, 97(1), pp.37–43. doi:<https://doi.org/10.31489/202011/37-43>.

8. Kalmykov N.N. Korporativnaja kul'tura sluzhashhih: sravnitel'nyj sociologicheskij analiz. *Gosudarstvennaja sluzhba*. – 2015. – №6(98). – С. 98-101.

9. Rad'ko E.D., Cennosti kak jelement korporativnoj kul'tury gosudarstvennyh sluzhashhih Singapura // *GOSUDARSTVENNAJA SLUZhBA*. – 2019. – №5(121). – С. 12-16.

10. Zaslunkina O.V. Professional'naja kul'tura gosudarstvennyh sluzhashhih kak faktor jeffektivnoj realizacii gosudarstvennyh programm v regione // *Vestnik gosudarstvennogo i municipal'nogo upravlenija*. 201. – №1. – С. 144-148.

11. Kagazbaeva Je.M. Rol' tradicionnyh cennostej v formirovanii jetiki gosudarstvennyh sluzhashhih Kazahstana // *Gosudarstvennoe upravlenie i gosudarstvennaja sluzhba*. – 2019. – №3 (70). С. 31-38.

12. Abdalla, W., Suresh, S. and Renukappa, S. (2020). Managing knowledge in the context of smart cities: An organizational cultural perspective. *Journal of Entrepreneurship, Management and Innovation*, 16(4), pp.47–85. doi:<https://doi.org/10.7341/20201642>.

**КОНСТИТУЦИАЛЫҚ ҚҰҚЫҚ.
ӘКІМШІЛІК ҚҰҚЫҚ ЖӘНЕ ПРОЦЕСС**

**КОНСТИТУЦИОННОЕ ПРАВО.
АДМИНИСТРАТИВНОЕ ПРАВО И ПРОЦЕСС**

**CONSTITUTIONAL LAW.
ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS**

МРНТИ 10.17.47
УДК 342.951

10.51889/2959-6181.2025.80.2.003

А.Р. Алимбетова^{1*} , М.В. Чокина¹ , М.Н. Оразалинов¹

¹Алматынский Гуманитарно-Экономический университет

(e-mail: alimbetova_alida@mail.ru, chokina.m@mail.ru, m.orazalinov@ageu.edu.kz)

**ЦИФРОВИЗАЦИЯ УПРАВЛЕНИЯ КАК ПРАВОВОЙ МЕХАНИЗМ СНИЖЕНИЯ
КОРРУПЦИИ В ТРАНСПОРТНОЙ ОТРАСЛИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН**

Аннотация

В статье рассматриваются правовые и институциональные аспекты цифровизации в транспортной отрасли Республики Казахстан с акцентом на её антикоррупционный потенциал. Проанализированы ключевые нормативно-правовые акты, регулирующие внедрение цифровых решений в сфере транспорта, включая электронный документооборот, государственные закупки, мониторинг логистики и транзита. Показано, что цифровизация способствует снижению коррупционных рисков за счёт автоматизации процессов, прозрачности процедур и исключения человеческого фактора при принятии решений. Проведено сравнение с международной практикой, включая опыт стран Европейского Союза, внедривших системы электронного транзита, цифровые порталы открытых данных и стандарты прозрачности. Выявлены барьеры и вызовы, препятствующие полному переходу Казахстана к электронному управлению в транспортной сфере, а также предложены направления совершенствования нормативной базы и институциональной среды. В заключение подчёркивается значимость комплексного подхода к цифровой трансформации транспорта как инструмента повышения эффективности и добросовестности управления.

Исследования в данной области сосредоточены на разработке конкретных показателей эффективности цифровизации в контексте снижения коррупции, а также на изучении социальных и экономических последствий внедрения цифровых технологий в транспортной отрасли.

Ключевые слова: цифровизация, электронное правительство, антикоррупционная политика, транспортная отрасль, государственное управление, нормативное регулирование.

А.Р.Алимбетова^{1}, М.В. Чокина¹, М.Н. Оразалинов¹*
¹Алматы гуманитарлық-экономикалық университеті

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ КӨЛІК САЛАСЫНДА СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚТЫ АЗАЙТУДАҒЫ БАСҚАРУДЫ ЦИФРЛАНДЫРУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ТЕТІКТЕРІ

Аңдатпа

Мақалада Қазақстан Республикасының көлік саласындағы цифрландырудың құқықтық және институционалдық аспектілері оның сыбайлас жемқорлыққа қарсы әлеуетіне баса назар аударылады. Көлік саласында цифрлық шешімдерді енгізуді, оның ішінде электрондық құжат айналымын, мемлекеттік сатып алуды, логистиканы және транзиттік мониторингті қамтитын негізгі нормативтік құқықтық актілер талданған. Цифрландыру процестерді автоматтандыру, процедураларды ашық ету және шешім қабылдауда адам факторын жою арқылы сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін азайтуға көмектесетіні көрсетілген. Электрондық транзиттік жүйелерді, ашық деректердің цифрлық порталдарын және ашықтық стандарттарын енгізген Еуропалық Одақ елдерінің тәжірибесін қоса алғанда, халықаралық тәжірибемен салыстыру жүргізіледі. Қазақстанның көлік саласындағы электронды басқаруға толық көшуіне кедергі келтіретін кедергілер мен қиындықтар айқындалып, нормативтік-құқықтық база мен институционалдық ортаны жетілдіру бағыттары ұсынылды. Қорытындылай келе, басқарудың тиімділігі мен тұтастығын арттыру құралы ретінде көлікті цифрлық түрлендіруге кешенді тәсілдің маңыздылығы атап өтілді.

Осы саладағы зерттеулер сыбайлас жемқорлықты төмендету контекстінде цифрландыру тиімділігінің нақты көрсеткіштерін әзірлеуге, сондай-ақ көлік саласына цифрлық технологияларды енгізудің әлеуметтік және экономикалық салдарларын зерделеуге бағытталған.

Түйін сөздер: цифрландыру, электронды үкімет, сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясат, көлік секторы, мемлекеттік басқару, нормативтік-құқықтық база.

A.R. Alimbetova^{1}, M.V. Chokina¹, M.N. Orazalinov¹*
¹Almaty Humanitarian and Economic University

DIGITALIZATION OF GOVERNANCE AS A LEGAL MECHANISM FOR REDUCING CORRUPTION IN THE TRANSPORT SECTOR OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract

The article examines the legal and institutional aspects of digitalization in the transport industry of the Republic of Kazakhstan with an emphasis on its anti-corruption potential. The key regulatory legal acts regulating the introduction of digital solutions in the field of transport, including electronic document management, public procurement, logistics and transit monitoring, are analyzed. It is shown that digitalization helps to reduce corruption risks by automating processes, transparency of procedures and eliminating the human factor in decision-making. A comparison is made with international practice, including the experience of European Union countries that have implemented e-transit systems, open data digital portals, and transparency standards. The barriers and challenges that hinder Kazakhstan's full transition to e-governance in the transport sector have been identified, and areas for improving the regulatory framework and institutional environment have been proposed. In conclusion, the importance of an integrated approach to the digital transformation of transport as a tool for improving the efficiency and integrity of management is emphasized.

Research in this area focuses on the development of specific indicators of the effectiveness of digitalization in the context of reducing corruption, as well as on the study of the social and economic consequences of the introduction of digital technologies in the transport industry.

Keywords: digitalization, e-government, anti-corruption policy, transport industry, public administration, regulatory regulation.

Основные положения

Основная гипотеза статьи состоит в том, что полная цифровизация процессов управления в транспортной отрасли создает предпосылки для существенного сокращения коррупции. Цифровые сервисы устраняют прямые контакты граждан и бизнеса с чиновниками, стандартизируют процедуры выдачи разрешений и лицензий, ведут автоматический учёт и контроль, что повышает прозрачность и подотчётность системы управления. Теоретически это подтверждают международные исследования: например, Шериязданова с соавторами отмечают, что электронное правительство позволяет гражданам «напрямую контактировать с органами власти через Интернет, устраняя контакт с чиновниками и снижая таким образом риски коррупции, обеспечивая транспарентность и подотчётность» [1]. Аналогично, казахстанские исследователи констатируют, что «цифровизация даёт возможность... повышает подотчётность и прозрачность государства и снижает коррупцию» [2].

Многочисленные исследования подтверждают, что внедрение информационно-коммуникационных технологий и электронных сервисов способствует снижению уровня коррупции за счёт повышения прозрачности и стандартизации процедур. Анализ индонезийского опыта показал, что цифровизация процесса выдачи паспортов устраняет прямой контакт заявителя с сотрудником миграционной службы и «эффективно предотвращает мелкую коррупцию», делая каждый шаг прозрачным и подконтрольным [3]. Международный анализ Seiam и Salman (2024) подтверждает: инвестиции в цифровую инфраструктуру государственного управления повышают эффективность и подотчётность органов власти и тем самым сокращают коррупцию [4]. При этом учёные подчёркивают стратегию профилактики коррупции через упрощение процедур и устранение посредников. Как отмечают Bhatnagar и Apikul (2006), цифровые сервисы «стандартизируют» порядок предоставления услуг, устраняют волокиту и многократное заполнение бумаг, что «снижает возможность злоупотреблений властью» [5]. Электронное правительство поощряет контроль за расходованием ресурсов – от обязательной электронной отчётности до открытых данных о торгах – что повышает гражданскую активность и страх перед наказанием за коррупцию [6].

Транспортная отрасль традиционно характеризуется множеством крупных инфраструктурных проектов и сложной бюрократической структурой, что создаёт высокие коррупционные риски. По данным аналитиков ООН/UNDP, транспортный сектор включает десятки задействованных учреждений и позволяет перекрёстно контролировать ресурсы, что облегчает «образование множества уязвимых точек» undp-aciac.org. В таких условиях цифровизация может играть критическую роль. Например, повсеместное внедрение электронных закупок и систем мониторинга строительства дорог (электронные тендеры, онлайн-реестры контрактов, GPS-трекеры техники) уже используется как инструмент антикоррупционного контроля. Хотя в литературе мало конкретных эмпирических оценок транспортного сектора, концептуальные работы указывают, что автоматизация учёта активов и открытость реестров госзакупок способны резко затруднить схемы откатов и хищений.

Мировой опыт демонстрирует эффективность цифровых технологий в борьбе с коррупцией. Так, в Южной Корее столичные власти Сеула уже в 2000-х годах реализовали программу «прозрачного» электронного правительства: электронные заявки и публичные реестры позволили устранить коррупционные «черные ящики» в обслуживании бизнеса. Эти меры сделали процессы более прозрачными и облегчали доступ граждан к информации, что привело к заметному снижению коррупционных проявлений [7]. Открытые данные стали ещё

одним важным компонентом международной практики: идея открытых данных основывается на предположении, что «открытость государственных операций позволяет подвергать их общественному контролю и привлекать чиновников к ответственности» [6]. В ряде случаев создание отдельных государственных порталов по прозрачности (открытые бюджеты, реестры прав собственности, онлайн-карты проектов) привело к сокращению теневых финансовых потоков и росту вовлечённости граждан в контролирующие механизмы.

Таким образом, логика работы основывается на выявлении и доказательстве того, что внедрение электронных услуг, информационных систем и автоматических процедур в транспортной сфере снижает коррупционные риски. Для обоснования гипотезы анализируются отечественные нормативные акты и проекты, а также практический опыт ведущих стран, что позволяет сформулировать пути совершенствования правового механизма цифровизации в данном секторе.

Введение

Современный Казахстан продолжает активную борьбу с коррупцией, признавая её одной из основных угроз социально-экономической стабильности. Транспортная отрасль страны занимает ключевое место в экономике, и недавние отчёты Агентства по противодействию коррупции указывают на системные риски именно в области строительства и эксплуатации дорог, а также в транспортном контроле. К примеру, коррупционные схемы при выдаче разрешений на грузоперевозки негативно влияют на качество дорог и эффективность перевозок. В то же время цифровые технологии во всём мире рассматриваются как эффективный инструмент противодействия коррупции [8]. В соответствии с этим Казахстан в 2017 году утвердил Программу «Цифровой Казахстан»³, где цифровизация транспорта и логистики выделена в число приоритетных задач. Переход на электронное управление и автоматизацию процедур должен способствовать реализации национальных целей по повышению открытости государственной службы и улучшению качества инфраструктуры.

Цель исследования – комплексно оценить правовые аспекты цифровизации управления в транспортной отрасли Казахстана как механизма снижения коррупции. Для её достижения ставятся следующие задачи: систематизировать нормативные акты и государственные программы, касающиеся цифровизации транспорта; выявить существующие цифровые решения и их антикоррупционный потенциал; провести сравнительно-правовой анализ с зарубежной практикой; определить проблемные места правового регулирования; а также предложить рекомендации по совершенствованию законодательства и управленческих практик. Методологической основой служат методы формально-юридического и сравнительно-правового анализа законодательства, а также системный подход к изучению цифровых процессов и их влияния на коррупцию. В работе используются официальные данные, научные публикации за последние 5–7 лет, а также примеры из зарубежной практики.

Первая законодательная база цифровизации в Казахстане сформировалась в 2000–2010-е годы: приняты законы «Об электронном документе и электронной цифровой подписи»⁴, «Об информатизации»⁵, ряд подзаконных нормативов об электронном правительстве и информационно-коммуникационных технологиях. Во второй половине 2010-х гг. в рамках госсодержательных инициатив концептуально оформились проекты «Цифровой Казахстан» и

³ Постановление Правительства Республики Казахстан от 27 июня 2017 года №827 «Об утверждении Государственной программы «Цифровой Казахстан» //Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Әділет»

⁴ Закон Республики Казахстан от 7 января 2003 года №370-ІІ «Об электронном документе и электронной цифровой подписи» //Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Әділет»

⁵ Закон Республики Казахстан от 24 ноября 2015 года №418 V ЗРК «Об информатизации» //Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Әділет»

создания «электронного правительства», направленные на оцифровку государственных услуг и процессов. В транспортной отрасли первые шаги включали введение электронных деклараций на экспортно-импортные операции (единое окно) и строительство «умных» дорог с автоматизированными пунктами весового контроля. Тем не менее, исторически цифровизация продвигалась неравномерно: таможенные и миграционные службы стали «электронными» рано, тогда как системы контроля перевозок, выдачи разрешений и учета транспортных средств до недавнего времени во многом оставались бюрократизированными. Отдельно стоит отметить, что антикоррупционная политика Казахстана налагает на государственные органы обязанность снижать коррупционные риски, но до недавнего времени непосредственных связей с цифровизацией эти документы практически не устанавливали. Новая политика главы государства 2020-х годов особое внимание уделяет цифровым технологиям как способу борьбы с теневой экономикой и взяточничеством. Тем не менее, комплексного научного анализа цифровизации транспортного управления именно как инструмента противодействия коррупции не проводилось, что обуславливает актуальность настоящего исследования.

Материалы и методы

Методологической основой исследования является диалектический метод научного познания, позволивший всесторонне проанализировать правовые процессы цифровизации в транспортной отрасли. В исследовании использовались частнонаучные методы: системно-структурный, сравнительно-правовой, формально-логический и метод анализа нормативно-правовых актов Республики Казахстан и международных источников.

Результаты и обсуждение

Казахстан обладает развитой законодательной базой в области противодействия коррупции: приняты принципы антикоррупционной политики, Закон «О противодействии коррупции»⁶ определил основные понятия и меры, действуют отраслевые антикоррупционные программы. С 2017 г. в стране действовала программа «Цифровой Казахстан» (утративший силу), актуализированная постановлениями Правительства, с чёткой целью «увеличения темпа роста экономики и повышения качества жизни за счёт внедрения цифровых технологий». В числе 17 задач программы была - «цифровизация транспорта и логистики», что официально закрепило приоритет цифровизации в отрасли. В 1994 гг. законодательство о транспорте пополнилось новыми инициативами: так, был принят Закон «О транспорте»⁷, а в 2024 г. одобрен закон «О цифровизации дорожной безопасности»⁸, закрепляющий правовой статус сертифицированных автоматизированных контрольно-измерительных систем, фиксирующих скорость, весовые и габаритные параметры транспортных средств, а также вводящий положения, позволяющие учитывать среднюю скорость движения при фиксации нарушений. Кроме того, в рамках сокращения бюрократических процедур постепенно внедряются цифровые решения: осуществляется переход на электронные ветеринарные сертификаты для сопровождения продукции животного происхождения, а также введён электронный обмен международными разрешениями на перевозку грузов в соответствии с положениями закона «О международных автомобильных перевозках».

⁶ *О противодействии коррупции: Закон Республики Казахстан от 18 ноября 2015 г. №410-V ЗРК //Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Әділет»*

⁷ *О транспорте в Республике Казахстан: Закон Республики Казахстан от 21 сентября 1994 г. №156 //Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Әділет»*

⁸ *[О внесении изменений и дополнений в Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях по вопросам организации движения отдельных видов транспортных средств и цифровизации дорожной безопасности: Закон Республики Казахстан от 3 октября 2024 г. № 131-VIII ЗРК //Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Әділет»*

Правовое регулирование ИТ в целом основывается на законах «Об информатизации» (2015) и «Об электронном документе» (действует новый Закон 2025 г.), а также на нормативных актах об электронном правительстве (например, НПА о едином портале eGov.kz). Законодательство об авторских правах и защите данных тоже обновлялось в контексте ИКТ. Однако специальных норм о «цифровом управлении» в транспорте пока мало: лишь общее положение о внедрении цифровых систем входит в программы и отраслевые стратегии (например, в Концепции развития транспортно-логистического потенциала Республики Казахстан до 2030 года). Казалось бы, существующие нормы уже позволяют разворачивать цифровые инструменты, но на практике наблюдается их фрагментарность и несинхронизированность. Так, в законах о транспорте и дорогах часто указаны цели и общие подходы, но отсутствуют детальные требования к электронному документообороту, обязательному электронному мониторингу и т.д.

Антикоррупционное законодательство также описывает механизмы ответственности за взятки и злоупотребления, но прямых указаний о цифровых мерах в нём нет. Тем не менее, в последних государственных документах (указах Президента, концепциях) подчёркивается роль ИКТ: отмечается, что *«цифровизация как инструмент минимизации коррупции»*. Учреждаются электронные реестры, расширяется e-procurement, что должно закрепиться и в специализированных законах.

Антикоррупционный потенциал цифровых решений в транспорте

Современные цифровые технологии способны существенно ограничить традиционные коррупционные схемы. Как показывают и зарубежные исследования, и казахстанские авторы, ключевое преимущество цифровизации - устранение посредников и создание «прозрачного потолка» в процессах. Например, Шерьязданова в своей работе отмечает, что переход на электронные сервисы подразумевает «однооконное» обслуживание, исключая необходимость непосредственного контакта гражданина с чиновником, что сводит к минимуму «разрешительную функцию» бюрократии и снижает коррупционные риски [8].

В транспортной сфере конкретные цифровые решения уже демонстрируют результаты. Так, введение электронных разрешений на грузовые перевозки по «единому окну» позволило автоматизировать оформление проездных документов и исключило множество факторов субъективности. Системы электронного декларирования сокращают время и коррупционные возможности при прохождении таможни и транспортного контроля. Внедрение GPS-мониторинга и видеокамер на автомобильных дорогах автоматически фиксирует нарушения ПДД и перегрузки, не требуя взаимодействия водителя или перевозчика с инспектором. К примеру, устанавливаемые АО «ҚазАвтоЖол» автоматические весовые комплексы позволяют непрерывно контролировать вес груза в движении: как следствие, отпадает необходимость «задушевных» переговоров с дорконтролем за беспрепятственный проезд. Это прямой антикоррупционный эффект применения цифровых систем в дорожной инфраструктуре.

Кроме того, цифровые реестры транспорта и логистики повышают прозрачность распределения ресурсов. Открытые данные о дорожном строительстве (реестр контрактов, подрядчиков и смет) дадут общественности и СМИ возможность отслеживать ход дорог и расход средств. Устранение бумажного документооборота (переход на электронные контрактирование, электронные СНИП и отчётность) способствует уменьшению теневого поля в госзакупках, что отмечают как ключевой фактор улучшения. Luminita Ionescu в своем обзоре делает акцент на «положительном влиянии системы электронного правительства на уменьшение коррупционных рисков в системе государственных закупок» [9]. Это очень важно для транспортных проектов, где объёмы госфинансирования велики и схемы завышения смет известны.

Наконец, использование продвинутых технологий (блокчейн, искусственный интеллект, Big Data) открывает новые возможности. Данные, операции и процессы, записанные на блокчейн, могут не только сократить бюрократический аппарат, устранить бумажный

документооборот, снизить транзакционные издержки, но и в итоге повысить доверие к правительству со стороны бизнеса и граждан, поскольку обеспечат достоверность информации и контроль над деятельностью чиновников» [10]. Вправе ожидать, что введение блокчейн-систем (например, для учёта собственности или цепочек поставок при госзакупках) ещё сильнее укрепит доверие к процессам. Искусственный интеллект может служить для выявления подозрительных аномалий в данных (необычно большие откаты в тендерах, истории перевозок и т.п.), заранее сигнализируя о коррупционных схемах.

Несмотря на очевидный потенциал, в Казахстане имеются и объективные препятствия. Во-первых, законодательство по цифровизации транспорта не успевает за скоростью технологических изменений. Отдельных норм, детально регулирующих все аспекты «цифрового транспорта», пока нет. Законы о дорогах и транспорте не всегда содержат понятия электронных процедур или четко не закрепляют обязанность использовать ЕДО (единый документооборот). Отсутствуют нормы, непосредственно предписывающие автоматизированную схему работы контрольных органов. Это создает правовую неопределённость и разобщённость: одни службы переходят в электронный формат, а другие продолжают работать по-старому. В результате часто невозможно скоординировать системы.

Во-вторых, для успешной цифровизации необходима грамотная организационно-правовая база. Это касается не только транспортных органов, но и их взаимодействия с ИТ-компаниями. На практике возникают бюрократические барьеры: государственные структуры могут сопротивляться полному переводу процессов в электронный вид, опасаясь потери «контроля». Недостаточно разработаны требования к информационной безопасности и защите персональных данных при цифровом взаимодействии перевозчиков с госорганами. Внутренние нормативы часто отстают от реальности: например, Автотранспортный департамент может не располагать полномочиями в области cyber-мониторинга грузоперевозок.

Третья группа проблем связана с техническими и кадровыми факторами. В регионах не везде есть надёжная связь и оборудование для внедрения «умных дорог». Порой отсутствуют стандарты и единые технические регламенты для ИТС (интеллектуальных транспортных систем). Кроме того, цифровая грамотность работников и граждан еще оставляет желать лучшего: без подготовки пользователей система эффективна лишь частично. Всё это снижает ожидаемый антикоррупционный эффект, поскольку вмешательство в систему по-прежнему возможно через людей и обходы технологий.

При сравнении с международной практикой видно, что многие страны активно преодолевают подобные препятствия. Так, страны ЕС уже создали единую систему электронных разрешений на грузоперевозки (например, NCTS – New Computerised Transit System) и комплексные реестры дорог и транспорта, синхронизированные с e-порталами госуслуг. Они предъявляют строгие требования к открытости данных: все контракты по дорогам публикуются в единой базе данных. Казахский подход к цифровизации транспорта всё еще отстаёт по масштабу (еще нет аналогов EC Directive 2014/24/EU о полностью электронной системе госзакупок или британского портала Open Data Roads). Однако примеры позитивных сдвигов уже есть: Казахстан внедряет электронный ЕПС (единую предустановленную платежную систему) для оплаты транспорта, создает цифровые системы для рельсовых и водных перевозок.

В свете выявленных проблем и потенциала цифровых технологий предлагаются следующие меры совершенствования:

Необходимо принять отраслевые нормативы, которые прямо обяжут органы транспортного управления использовать электронные сервисы и автоматизированные системы во всех лицензирующих, контролирующих и статистических процедурах. Например, закон «О цифровом управлении транспортом» мог бы установить требования к созданию единой платформы для регистрации всех документов (разрешений, лицензий, ДТП и т.д.) и обязанности взаимодействия между ведомствами через неё.

В сфере автомобильных и мультимодальных перевозок необходимо унифицировать обмен данными через портал электронных сервисов. На практике это означает обязательную интеграцию электронного паспорта транспортного средства, цифровых путевых листов и Таможенной транзитной системы. Законодательно стоит закрепить принцип «единых документов» без наличия бумажных аналогов.

Блокчейн-технология «позволит минимизировать уровень бюрократии и коррупции» в госорганах. Эту идею следует развить, создав правовые рамки для внедрения децентрализованных реестров: например, на базе блокчейна можно вести реестр дорожно-строительных контрактов или отслеживать цепочки поставок товаров при госзакупках (от склада до стройки дороги). Законодатели могут предусмотреть эксперименты в ключевых подсистемах (земельный кадастр, таможенный учёт, списания автопарков), что повысит доверие к цифре и устранил зоны коррупционного влияния.

Необходимо укрепить нормы об открытых данных и публичном контроле в транспортной сфере. Закон «О дорожном движении» и иные отраслевые акты целесообразно дополнять статьями о публикации на портале «Электронного правительства» информации об итогах дорожных тендеров, бюджете ремонта и экспертизах. Это даст гражданам и бизнесу возможность участвовать в мониторинге и выявлении нарушений.

Целесообразно ввести систему электронного декларирования при принятии ключевых управленческих решений (например, назначениях подрядчиков или ремонтах дорог). Благодаря «электронной приемной» и соцсетям граждане будут напрямую информированы о планируемых работах и смогут оперативно сообщать о злоупотреблениях.

Использование ИТ-решений для автоматического анализа транзакций и контрактов позволит спецслужбам и аудиторам выявлять подозрительные схемы. Следует наложить на контролирующие органы (например, Комитет государственных доходов) обязанность применять аналитические программы при проверках в транспортной сфере.

Казахстану полезно активнее обмениваться данными в рамках международных соглашений, например, с соседними странами по «Электронному коридору» транзита. Инициативы ЕАЭС по взаимному признанию электронных транспортных разрешений стоит отразить в национальном законодательстве. Это повысит прозрачность трансграничных перевозок и уменьшит коррупцию, связанную с международными маршрутами.

Наконец, любые технологические решения будут неэффективны без обученного персонала и осведомлённого общества. Требуются программы повышения квалификации госслужащих по ИКТ и антикоррупционному аудиту данных, а также информирование бизнеса о новых электронных сервисах. Системный подход, комбинирующий правовые нормы с образовательными мерами, усилит заявленный эффект «прозрачности через цифру».

В совокупности эти меры образуют многослойный правовой механизм: с одной стороны, чётко обязующий органы власти переходить на цифровые процедуры, с другой - усиливающий ответственность за их правильное применение. Такой подход позволит реализовать рекомендации о том, что «информационные коммуникационные технологии создают предпосылки и для превентивных мер по противодействию коррупции, делая доступ к информации и распределению ресурсов открытым».

Заключение.

В исследовании подтверждена исходная гипотеза: цифровизация управления транспортом действительно рассматривается как эффективный правовой механизм снижения коррупционных рисков. Основные результаты работы таковы: во-первых, в Казахстане сформировано обширное программно-правовое поле для цифровизации (программа «Цифровой Казахстан», госпрограммы развития транспорта, законы об информатизации и т.д.), однако оно носит преимущественно стратегический характер и требует дальнейшей детализации. Во-вторых, выявлено, что цифровые решения - от электронных услуг до

блокчейн-реестров и систем мониторинга - обладают значительным антикоррупционным потенциалом: они повышают прозрачность, снижают прямой человеческий фактор и создают возможности для гражданского контроля. В-третьих, обнаружены проблемы: правовые нормы оцифровывают не все этапы транспортного управления, остаются разобщёнными информационные системы и дефицит единых стандартов. Международная практика демонстрирует, что одновременное применение цифрового и антикоррупционного подхода даёт синергетический эффект.

На основе анализа предлагаются конкретные авторские рекомендации: уточнить и расширить законодательство о цифровых технологиях в транспорте (включая обязательность электронных процедур), внедрить современные ИТ (блокчейн, Big Data), усилить открытость информации и контроль. Реализация этих мер будет способствовать достижению глобальной цели – построению «государства для граждан» с минимальным уровнем коррупции. В перспективе цифровые методы могут стать одним из фундамента нормотворчества: например, новые модификации Уголовного и Административного кодексов могут предусматривать повышенные санкции за саботаж цифровых систем или нарушение процедур электронного документооборота. Подобные изменения закрепят цифровизацию не просто как техническую задачу, а как неотъемлемый элемент правового пространства.

Таким образом, цифровизация управления в транспортной отрасли – это не только технический процесс, но и мощный институциональный инструмент повышения качества государственного управления и противодействия коррупции.

Вклад авторов

Алимбетова А.Р. разработала концептуальные основы исследования, провела анализ нормативно-правовой базы и сформулировала выводы. Чокина М.В. участвовала в сборе и систематизации эмпирического материала, а также в сравнительно-правовом анализе зарубежного опыта. Оразалинов М.Н. обеспечил методологическое сопровождение исследования и внёс вклад в формулирование предложений по совершенствованию правового регулирования.

Благодарности

Данное исследование было профинансировано Алматинским Гуманитарно-Экономическим университетом (инициативный проект №0125РКИ0085 «Цифровизация государственного и местного управления с целью снижения коррупции в транспортной отрасли РК»).

Список использованной литературы:

1. Шерязданова Г., Нуртазина Р., Бюлегенова Б., Рысшина И. Correlation Between E-Government and Corruption Risks in Kazakhstan // *Utopía y Praxis Latinoamericana*. – 2020. – Т. 25, спец. вып. №7. – С. 41-48. – URL: <https://doi.org/10.5281/zenodo.4009592>
2. Казиева А.Н., Шалбаева Ш.Е., Кадырова К.Ж. Цифровая трансформация как процесс изменения системы государственного управления в Казахстане // *Государственный аудит*. – 2022. – №3(56). – С. 47-57. – DOI: <https://doi.org/10.55871/2072-9847-2022-56-3-47-57>
3. Darusalam, Darusalam, Janssen, M., Said, J., Omar, N., Jayanti, S. D. Public Administration Digitalization Effect on Corruption: Lesson Learned from Indonesia [Electronic resource] // SSRN. – 2022. – Available at: <https://ssrn.com/abstract=4282956>
4. Seiam, D.A., Salman, D. Examining the global influence of e-governance on corruption: a panel data analysis. *Futur Bus J* 10, 29 (2024). <https://doi.org/10.1186/s43093-024-00319-3>
5. Bokayev, B., Davletbayeva, Z., Amirova, A., Rysbekova, Z. Transforming E-government in Kazakhstan: A Citizen-Centric Approach // *The Innovation Journal: The Public Sector Innovation Journal*. – 2021. – Vol. 26, No. 1, P. 1-21.

6. Martinez T.M., Whitley E.A. Open data as an anticorruption tool? Using distributed cognition to understand breakdowns in the creation of transparency data // *Data & Policy*. – 2023. – Vol. 5. – Article e13. – P. 1-20. – DOI: 10.1017/dap.2023.10.

7. Moon, M. J. *E-Government Development in Korea: A Case Study Approach* [Electronic resource] / Moon M. J. – Seoul: Korea Institute of Public Administration (KIPA), 2023. – 58 p.

8. Шеръязданова Г.Р. Электронное правительство как инструмент борьбы с коррупцией: мировой обзор и опыт Казахстана // *Государственное управление и государственная служба*. – 2016. – №1. – С. 74-82.

9. Ionescu L. The impact that e-government can have on reducing corruption and enhancing transparency // *Economics, Management and Financial Markets*. – 2013. – Vol. 8, №2. – P. 210-215.

10. Зейнельгабдин А.Б., Ахметбек Е.Е. Блокчейн в государственном управлении Казахстана. // *Вопросы государственного и муниципального управления*. – 2021. – №3. – С. 111-134.

References

1. Sherjazzdanova G., Nurtazina R., Bjulegenova B., Rysshina I. Correlation Between E-Government and Corruption Risks in Kazakhstan // *Utopía y Praxis Latinoamericana*. – 2020. – T. 25, spec. vyp. №7. – S. 41–48. – URL: <https://doi.org/10.5281/zenodo.4009592>

2. Kazieva A.N., Shalbaeva Sh.E., Kadyrova K.Zh. Cifrovaja transformacija kak process izmenenija sistemy gosudarstvennogo upravlenija v Kazahstane // *Gosudarstvennyj audit*. – 2022. – №3(56). – S. 47–57. – DOI: <https://doi.org/10.55871/2072-9847-2022-56-3-47-57>

3. Darusalam, Darusalam, Janssen, M., Said, J., Omar, N., Jayanti, S. D. Public Administration Digitalization Effect on Corruption: Lesson Learned from Indonesia [Electronic resource] // SSRN. – 2022. – Available at: <https://ssrn.com/abstract=4282956>

4. Seiam, D.A., Salman, D. Examining the global influence of e-governance on corruption: a panel data analysis. *Futur Bus J* 10, 29 (2024). <https://doi.org/10.1186/s43093-024-00319-3>

5. Bokayev, B., Davletbayeva, Z., Amirova, A., Rysbekova, Z. Transforming E-government in Kazakhstan: A Citizen-Centric Approach // *The Innovation Journal: The Public Sector Innovation Journal*. – 2021. – Vol. 26, No. 1, P. 1-21.

6. Martinez T.M., Whitley E.A. Open data as an anticorruption tool? Using distributed cognition to understand breakdowns in the creation of transparency data // *Data & Policy*. – 2023. – Vol. 5. – Article e13. – P. 1–20. – DOI: 10.1017/dap.2023.10.

7. Moon, M. J. *E-Government Development in Korea: A Case Study Approach* [Electronic resource] / Moon M. J. – Seoul: Korea Institute of Public Administration (KIPA), 2023. – 58 p.

8. Sher'jazzdanova G. R. Jelektronnoe pravitel'stvo kak instrument bor'by s korrupciej: mirovoj obzor i opyt Kazahstana // *Gosudarstvennoe upravlenie i gosudarstvennaja sluzhba*. – 2016. – № 1. – S. 74-82

9. Ionescu L. The impact that e-government can have on reducing corruption and enhancing transparency // *Economics, Management and Financial Markets*. – 2013. – Vol. 8, №2. – P. 210-215.

10. Zejnel'gabdin A.B., Ahmetbek E.E. Blokchejn v gosudarstvennom upravlenii Kazahstana. // *Voprosy gosudarstvennogo i municipal'nogo upravlenija*. – 2021. – №3. – S. 111–134.

G.Balgimbekova¹ , Jacek Zalesny²

¹Heriot-Watt University, Edinburgh, Scotland, UK

²University of Warsaw, Warsaw, Republic of Poland
(e-mail:gb4000@hw.ac.uk, zalesnyjacek@gmail.com)

SYSTEM OF MEASURES TO COUNTER CORRUPTION IN THE CIVIL SERVICE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract

The Law of the Republic of Kazakhstan No. 410-V, issued November 18, 2015, «On Combating Corruption», which includes a number of measures meant to combat corruption in government agencies and the civil service, is examined in this article. A broad range of anti-corruption initiatives are covered by the statute. Measures to avoid conflicts of interest, fight corruption, and enhance the public procurement system receive special focus. The essay highlights how fighting corruption is a systemic process that involves both legal accountability for those who have committed corruption offenses and preventive actions. It takes into account the significance of disclosing civil officials' earnings and outlays as well as the implementation of contemporary information technology to improve the civil service's transparency. The article's main points are the necessity of methodical efforts to guarantee openness and the incorporation of global anti-corruption norms into the Republic of Kazakhstan's domestic laws.

Key words: civil service, anti-corruption measures, monitoring, corruption risks, transparency, public procurement, anti-corruption.

Г.Балгимбекова¹, Яцек Залесны²

¹Хериот-Уотт Университеті, Эдинбург, Шотландия, Ұлыбритания

²Варшава Университеті, Варшава, Польша Республикасы
(e-mail:gb4000@hw.ac.uk, zalesnyjacek@gmail.com)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТІНДЕГІ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ ШАРАЛАРДЫҢ ЖҮЙЕСІ

Аңдатпа

Мақалада мемлекеттік органдар мен мемлекеттік қызмет саласында сыбайлас жемқорлықтың алдын алуға және оған қарсы әрекет етуге бағытталған шараларды қамтитын 2015 жылғы 18 қарашада қабылданған №410-V Қазақстан Республикасының «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» Заңы талқыланады. Заңда сыбайлас жемқорлыққа қарсы бастамалардың кең ауқымы қамтылған. Мүдделер қақтығысын болдырмау, сыбайлас жемқорлықпен күрес және мемлекеттік сатып алу жүйесін жетілдіру шараларына ерекше назар аударылады. Мақалада сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың құқық бұзушылықтар үшін заңды жауапкершілікпен қатар, алдын алу шараларын да біріктіретін көпқырлы әрі жүйелі сипатта жүзеге асырылатыны көрсетілген. Ол мемлекеттік қызметтің ашықтығын арттыру үшін мемлекеттік қызметкерлердің табыстары мен шығыстарын жария етудің, сондай-ақ заманауи ақпараттық технологияларды енгізудің маңыздылығын ескереді. Мақаланың негізгі ойы - мемлекеттік басқаруда ашықтықты арттырып, халықаралық жемқорлыққа қарсы нормаларды еліміздің заңдарына енгізу үшін нақты әдістемелік жұмыстар керек екенін көрсету.

Түйін сөздер: мемлекеттік қызмет, сыбайлас жемқорлыққа қарсы шаралар, мониторинг, сыбайлас жемқорлық тәуекелдері, ашықтық, мемлекеттік сатып алулар, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл.

Г.Балгимбекова¹, Яцек Залесны²

¹ Университет Хериот-Уотт, Эдинбург, Шотландия, Великобритания

² Варшавский университет, Варшава, Республика Польша
(e-mail: gb4000@hw.ac.uk, zalesnyjacek@gmail.com)

СИСТЕМА МЕР ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ КОРРУПЦИИ НА ГОСУДАРСТВЕННОЙ СЛУЖБЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация

В статье рассматривается Закон Республики Казахстан №410-V от 18 ноября 2015 года «О противодействии коррупции», который включает в себя ряд мер, направленных на противодействие коррупции в государственных органах и на государственной службе. Закон охватывает широкий спектр антикоррупционных инициатив. Особое внимание уделяется мерам по недопущению конфликта интересов, борьбе с коррупцией и совершенствованию системы государственных закупок. В статье подчеркивается, что борьба с коррупцией является системным процессом, который включает как правовую ответственность лиц, совершивших коррупционные правонарушения, так и профилактические меры. Принимается во внимание важность раскрытия доходов и расходов государственных служащих, а также внедрение современных информационных технологий для повышения прозрачности государственной службы. Основными положениями статьи являются необходимость методической работы по обеспечению открытости и имплементации международных антикоррупционных норм в национальное законодательство Республики Казахстан.

Ключевые слова: государственная служба, антикоррупционные меры, мониторинг, коррупционные риски, прозрачность, государственные закупки, противодействие коррупции.

General Provisions

The main provisions of this study stem from the stated objective of the research and address the following aspects: a comprehensive analysis of the issue allowed us to examine relevant questions concerning the practical implementation of the legislation of the Republic of Kazakhstan regarding the system of anti-corruption measures within the civil service of Kazakhstan.

The research emphasizes that combating corruption is a complex process involving both preventive actions and the lawful punishment of individuals accused of corruption.

Key directions have been analyzed and identified, highlighting the need for further improvement of national legislation across various facets of the anti-corruption system in the civil service.

The Republic of Kazakhstan has ratified a number of international legal instruments in the field of anti-corruption. Among these, the United Nations Convention against Corruption [1] and the United Nations Convention against Transnational Organized Crime [2] are two of the most significant international frameworks adopted by Kazakhstan. Additionally, international standards such as ISO 37001:2016 [3], which outline anti-corruption management systems, have also been implemented in Kazakhstan.

«Substantial obligations» related to the application of international standards in regulating anti-corruption efforts within the civil service have been defined, helping to fill existing gaps in this area. When discussing international anti-corruption norms, «substantial obligations» typically refer to the fundamental criteria and guiding principles that governments or organizations must follow to effectively combat corruption. These include commitments to cooperate with other countries and international organizations, as well as to establish and enforce relevant laws, regulations, and procedures.

Important recommendations have been formulated for the implementation and improvement of legislation regulating the system of anti-corruption measures in Kazakhstan's civil service, along with strengthening law enforcement practices and addressing real challenges in the fight against corruption.

The study concludes that despite the progress achieved, the fight against corruption remains highly relevant, necessitating further enhancement of Kazakhstan's legislation. Therefore, this research emphasizes the need for systematic efforts to ensure transparency and to integrate international anti-corruption standards into Kazakhstan's national legal framework. The multifaceted nature of the related problems and issues underscores the importance and timeliness of this study.

Introduction

The establishment of Kazakhstan's statehood is intimately related to the growing significance and role of the civil service as one of the primary tools guaranteeing the execution of the duties and responsibilities of the state. The necessity to create a suitable model of civil service and public administration is determined by the altered social realities in Kazakhstan. Administrative reform led to substantial transformations in the organizational structure of both central and local government bodies, along with changes in the roles, methods, and formats of public administration. Furthermore, these entities became more accountable for their decisions and actions.

During the dissolution and functioning of state bodies and institutions, special focus is placed on implementing measures to prevent undue influence on the civil service of the Republic of Kazakhstan. Corruption increases the costs of public services and reduces their quality. Kazakhstan, implementing the «Listening State» strategy, focuses on strengthening ethical standards, developing digital control tools and combating corruption, including personal responsibility of managers and transparency of processes [4].

Most countries around the world are actively involved in combating corruption. Prominent scientists and numerous state and non-governmental groups have been studying the root causes of corruption and strategies for preventing and combating it in recent years[5]. Conversely, established industrial nations are receiving more and more attention, in contrast to former years. However, only a small number of nations have been able to effectively combat corruption and provide measurable outcomes that can be replaced[6].

Global trends in anti-corruption policy create obstacles for international analysis and standards in the field of combating corruption. The Anti-Corruption Agency of the Republic of Kazakhstan is undertaking a range of initiatives aimed at improving national anti-corruption legislation and law enforcement practices by aligning them with international standards[7].

Materials and methods

The study utilized a variety of sources and methods characteristic of legal science and interdisciplinary analysis. The primary materials included international standards, legal and regulatory acts of the Republic of Kazakhstan, scholarly publications from international databases, official reports from government agencies, and results of comparative legal analysis.

The following legal science methods were applied within the research framework - legislative and law enforcement practice analysis - examining current regulations governing the system of anti-corruption measures within Kazakhstan's civil service, as well as identifying legal gaps and corruption risks; historical-legal method - studying the dynamics of legal and social changes influencing the formation of corruption practices in the contemporary period; comparative-legal method - comparing domestic legal norms and practices with foreign systems of anti-corruption measures in the civil service. Legal modeling method - developing recommendations for improving legislative and organizational mechanisms aimed at reducing corruption risks and content analysis - analyzing scholarly publications and public opinion to identify trends and key issues in the fight against corruption.

This comprehensive methodological approach enabled an in-depth examination of the main problems related to anti-corruption measures in the civil service and allowed for the proposal of ways to enhance the effectiveness of anti-corruption efforts.

Results and discussion

A significant milestone in this effort was the adoption of the Law of the Republic of Kazakhstan No. 410-V, dated November 18, 2015, titled «On Combating Corruption». This law laid the foundation for the development of an effective anti-corruption framework.

According to Article 6 of the Law «On Combating Corruption», the following are defined as anti-corruption measures:

- a systematic periodic assessment of the effectiveness of the anti-corruption campaign in various facets of public administration is known as anti-corruption monitoring. It involves gathering, analyzing, and processing corruption data as well as evaluating how well anti-corruption initiatives are working. Monitoring enables the early detection of trouble spots and inefficient procedures, as well as the creation of suggestions for enhancing current anti-corruption strategies. The use of data from inspections, audits, and investigation outcomes serves as a vital tool for anti-corruption monitoring[8].

- corruption risk analysis includes an assessment of factors that may contribute to the emergence of corruption within specific areas of activity of government agencies.

This is the process of determining and evaluating possible weaknesses in government agencies' operations that could be used to perpetrate crimes related to corruption. Early detection of the parts of the public administration system most vulnerable to corruption using corruption risk analysis enables prompt and efficient actions to reduce or eradicate them.

- measures of anti-corruption culture consist of educating civil servants and citizens of a high level of moral and ethical standards aimed at preventing corrupt actions. This is a complex process that includes educational programs, training in the principles of integrity, transparency and accountability. The creation of an anti-corruption culture organization within the framework of management forms among employees of internal convictions that corruption is unacceptable, which, in turn, helps to reduce the measures of corruption offenses.

- conducting scientific anti-corruption expertise of draft regulatory legal acts is an important measure aimed at preventing corruption risks at the stage of developing legislative initiatives. The expertise allows identifying and eliminating corruption-generating norms in draft documents, ensuring their compliance with anti-corruption standards and principles. This is necessary to ensure that new laws and regulatory legal acts do not become a source of additional corruption risks [9].

- finding corruption-generating norms in the course of legal expertise is identifying and evaluating the parts of laws and regulations that might encourage the growth of corrupt activities. This crucial phase of legal analysis enables the prevention of corruption during the adoption or modification of legal standards as well as during their application in public and private institutions.

- the creation and application of regulations that dictate the conduct of government agencies, their staff, and other process participants is part of guaranteeing and adhering to anti-corruption guidelines. The goal of these guidelines is to establish clear, transparent, and intelligent processes that guarantee corruption in government agencies is kept out. Maintaining a high degree of public trust in government institutions is ensured by adherence to anti-corruption norms.

- financial control involves monitoring adherence to financial discipline and verifying that public monies are being spent appropriately. This is a crucial step in preventing corruption in the areas of public funding utilization and budgetary distribution. Financial control makes it possible to spot instances of bribery, money laundering, and other financial crimes [10].

- measures to prevent employees from using their position for personal benefit are known as anti-corruption limitations. This could entail restrictions on accepting presents, engaging in specific transactions, and imposing limitations when collaborating with family members or former coworkers. These steps lessen the possibility of unethical behavior and support upholding strict professional ethics.

- making sure that a civil servant's interests do not clash with their official responsibilities is necessary for preventing and resolving conflicts of interest. This could involve requiring employees

to disclose their own interests and putting in place safeguards against situations where they make choices based only on their own interests. Resolving conflicts of interest contributes to a decrease in corruption and an improvement in public confidence in government agencies.

- anti-corruption measures in the business sector include initiatives such as the creation of transparent procedures for obtaining permits, controls and government contracts, as well as the use of technology for Diptychs and government procurement. Reducing barriers and increasing the transparency of procedures help prevent corrupt practices at present and ensure fair competition.

- an successful anti-corruption program must include the following essential elements: the identification, repression, disclosure, and investigation of corruption offenses. This procedure entails carrying out inquiries, gathering proof, and pursuing legal action against individuals convicted. These measures show the state's commitment to fighting corruption and aid in punishing lawbreakers.

- one crucial tool for bringing potential corruption cases to light is the reporting of corruption offenses. This can be accomplished by setting up hotlines, websites, and other avenues that give whistleblowers security and anonymity. Government representatives and individuals should be able to disclose corruption without worrying about their safety.

- restoring justice and repaying stolen property are two aspects of eradicating the effects of corruption offenses. Restoring public confidence in government agencies, putting reforms into place, and enhancing the operations of institutions that corruption may have damaged are all crucial. These steps aid in preventing similar offenses from happening again in the future.

- an evaluation of the effectiveness of the actions taken, suggestions for enhancing anti-corruption policy, and information on the present status of the nation's battle against corruption are all included in the National Anti-Corruption Report, which is regularly prepared and published. The release of these reports encourages public participation in the fight against corruption and contributes to greater openness of government entities' operations[9].

Conclusion

These clauses make it abundantly clear that the counteraction is systemic in character and seeks to implement a wide range of warning and preventive measures in addition to imposing legal accountability measures on those who have committed corruption offenses.

The illegal exploitation of material and non-material gains brought about by corruption undermine societal interests and lowers governmental power indicators. As a result, the government keeps taking all the required steps and establishing the circumstances that will make it impossible and unprofitable for people to utilize their official positions for personal gain.

One of the most important steps will be for civil servants to disclose their income and expenditure. Such declarations will eventually become publicly available, improving compliance and ensuring openness in the civil service. International anti-corruption standards can be consistently implemented in national laws by moving towards universal reporting of income and expenditure.

The accountability of managers for corruption offenses committed by their subordinates is a crucial component in bolstering preventive efforts to fight corruption. The mechanism for maintaining integrity in the civil service will be greatly strengthened by this strategy. Improving preventive measures is also aided by assessing the degree of corruption as a gauge of executive bodies' efficacy. As the state's financial capacity grows, it is intended to further progressively raise officials' pay and social benefits in an effort to lower the degree of corruption in the governmental machinery. Given that civil worker compensation is currently insufficiently competitive when compared to the private sector, this duty is also pertinent. The honesty of public personnel and the openness of their operations. As the state's financial capacity grows, it is intended to further progressively raise officials' pay and social benefits in an effort to lower the degree of corruption in the governmental machinery. Given that civil worker compensation is currently insufficiently competitive when compared to the private sector, this duty is also pertinent.

The success of the anti-corruption policy is based on the honesty of civil personnel and the openness of their operations [11].

Direct interaction between a citizen and an official is also one of the requirements for corruption. The degree of corruption decreases when the process for acquiring public services becomes more straightforward and transparent. A number of state functions will be progressively transferred to the non-state sector in this regard [12].

The extensive usage of contemporary information technologies also reduces the impact of the human element. Consequently, the number of services offered to the public in an electronic format will rise, and permit issuing will be guaranteed in this format.

The delivery of permanent services in an electronic format lowers the possibilities of corruption in fundamental social domains like health care and education.

One of the most corrupt sectors of the economy, the public procurement system, has undergone modernization. Every fourth corruption crime is perpetrated here. To significantly improve the situation, measures such as appointing a single operator, automating product selection, and streamlining the acceptance procedures for completed work and services are essential. To the greatest extent feasible, the processes for delivering public services including those in the banking, tax, customs, agricultural, and land relations sectors will be automated. Additionally, a wider range of public services will be offered to the populace through public service centers.

Since the principle of transparency is generally a crucial component in the fight against corruption, efforts to put it into practice will be conducted continuously and methodically, particularly by keeping an eye on the caliber and availability of public services.

Authors' contributions

The study's general concept, purpose, and objectives were devised by *Balgimbekova G.U.* She carried out a thorough examination of the provisions of Law of the Republic of Kazakhstan No. 410-V dated November 18, 2015 "On Combating Corruption" in relation to the civil service, including the procedures for revealing civil workers' income and the regulations controlling conflicts of interest. Additionally, she created analytical sections that focused on the Republic of Kazakhstan's public administration system's practice of assessing corruption risks and putting anti-corruption measures into action.

Jacek Zaleśny helped with the comparative legal examination of how national laws implement international anti-corruption norms. He produced recommendations for enhancing anti-corruption strategy based on European experience and compiled international approaches to public procurement and digital transparency. Additionally, he helped to validate the legal and theoretical facets of fighting corruption as a systemic issue. The article's main conclusions were discussed by both authors, who also edited the content and came up with ideas for better anti-corruption laws.

This research has been funded by the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant №BR27195163 «The Architectonics of the Transformation of Organizational Culture in the Civil Service of Kazakhstan»)

References:

1. Конвенция Организации Объединенных Наций против коррупции. Принята резолюцией 58/4 Генеральной Ассамблеи от 31 октября 2003 года https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/corruption.shtml
2. Конвенция Организации Объединенных Наций против транснациональной организованной преступности. Принята резолюцией 55/25 Генеральной Ассамблеи от 15 ноября 2000 года. https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/orgcrime.shtml
3. Международные стандарты, такие как ISO 37001:2016. <https://www.iso.org/obp/ui/#iso:std:iso:37001:ed-1:v1:ru>
4. Government of Kazakhstan, «Anti-Corruption Policy Concept of the Republic of Kazakhstan for 2022–2026», 2022. [Online]. Available: <https://www.gov.kz/>

5. Люцик В.В. О совершенствовании мер по противодействию коррупции в Республике Казахстан на основе мирового опыта. *Eurasian Scientific Journal of Law*. 2023;(2 (3)):67-76. <https://doi.org/10.46914/2959-4197-2023-1-2-67-76>
6. OECD Integrity Scan of Kazakhstan. [online] Available at: https://www.oecd.org/en/publications/oecd-integrity-scan-of-kazakhstan_9789264272880-en.html?utm_source
7. Международные стандарты - основа борьбы с коррупцией в Казахстане. [online] Available at: <https://dknews.kz/ru/politika/346455-mezhdunarodnye-standarty-osnova-borby-s-korruptciey-v>.
8. Quah, J.S.T. (2015). Evaluating the effectiveness of anti-corruption agencies in five Asian countries. *Asian Education and Development Studies*, 4(1), pp.143–159. doi:<https://doi.org/10.1108/aeds-10-2014-0050>.
9. Закон Республики Казахстан от 18 ноября 2015 года №410-V «О противодействии коррупции» ИПС «Әділет». [online] Available at: // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000410>
10. Gulsara Junusbekova and Zhaslan Khamitov (2021). Anti-corruption monitoring in the public procurement management system in the Republic of Kazakhstan. *Viešoji politika ir administravimas*. doi:<https://doi.org/10.13165/vpa-21-20-4-05>.
11. Закон Республики Казахстан “О государственной службе” от 23 ноября 2015 г. №416- V ЗРК ИПС «Әділет». [online] Available at: // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000416>
12. Sheryazdanova, G. and Butterfield, J. (2017). E-government as an anti-corruption strategy in Kazakhstan. *Journal of Information Technology & Politics*, 14(1), pp.83–94. doi:<https://doi.org/10.1080/19331681.2016.1275998>.

References:

1. Konvencija Organizacii Ob'edinennyh Nacij protiv korrupciiu. Prinjata rezoljuciej 58/4 General'noj Assamblei ot 31 oktjabrja 2003 goda https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/corruption.shtml
2. Konvencija Organizacii Ob'edinennyh Nacij protiv transnacional'noj organizovannoj prestupnosti. Prinjata rezoljuciej 55/25 General'noj Assamblei ot 15 nojabrja 2000 goda. https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/orgcrime.shtml
3. Mezhdunarodnye standarty, takie kak ISO 37001:2016. <https://www.iso.org/obp/ui/#iso:std:iso:37001:ed-1:v1:ru>
4. Government of Kazakhstan, «Anti-Corruption Policy Concept of the Republic of Kazakhstan for 2022–2026», 2022. [Online]. Available: <https://www.gov.kz/>
5. Ljucik V.V. O sovershenstvovanii mer po protivodejstviju korrupcii v Respublike Kazahstan na osnove mirovogo opyta. *Eurasian Scientific Journal of Law*. 2023;(2 (3)):67-76. <https://doi.org/10.46914/2959-4197-2023-1-2-67-76>
6. OECD Integrity Scan of Kazakhstan. [online] Available at: https://www.oecd.org/en/publications/oecd-integrity-scan-of-Kazakhstan_9789264272880-en.html?utm_source
7. Mezhdunarodnye standarty - osnova bor'by s korrupciej v Kazahstane. [online] Available at: <https://dknews.kz/ru/politika/346455-mezhdunarodnye-standarty-osnova-borby-s-korruptciey-v>.
8. Quah, J.S.T. (2015). Evaluating the effectiveness of anti-corruption agencies in five Asian countries. *Asian Education and Development Studies*, 4(1), pp.143–159. doi:<https://doi.org/10.1108/aeds-10-2014-0050>.
9. Zakon Respubliki Kazahstan ot 18 nojabrja 2015 goda №410-V «O protivodejstvii korrupcii» IPS «Әділет». [online] Available at: // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000410>
10. Gulsara Junusbekova and Zhaslan Khamitov (2021). Anti-corruption monitoring in the public procurement management system in the Republic of Kazakhstan. *Viešoji politika ir administravimas*. doi:<https://doi.org/10.13165/vpa-21-20-4-05>.
11. Zakon Respubliki Kazahstan «O gosudarstvennoj sluzhbe» ot 23 nojabrja 2015 g. №416- V ZRK IPS «Әділет». [online] Available at: // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000416>
12. Sheryazdanova, G. and Butterfield, J. (2017). E-government as an anti-corruption strategy in Kazakhstan. *Journal of Information Technology & Politics*, 14(1), pp.83–94. doi:<https://doi.org/10.1080/19331681.2016.1275998>.

IRSTI 10.55.31
UDC 349.414

10.51889/2959-6181.2025.80.2.005

Emrehan İnal ¹
¹ Istanbul University
(e-mail: emrehan2020@mail.ru)

THE CORRELATION BETWEEN POPULATION GROWTH AND SYSTEMIC CORRUPTION THROUGH URBAN PLANNING IN TÜRKIYE

Abstract

The article examines the relationship between rapid population growth and the formation of systemic corruption in urban planning using the example of the Republic of Turkey. Based on an analysis of the legal and economic processes that have taken place in Turkey since the second half of the 20th century, the author identifies how urbanization caused by internal migration from rural areas to large cities influenced the formation of informal practices in housing construction. The article examines the legal mechanisms governing construction and land use, as well as the specifics of contracts between landowners and construction companies that have become the basis for "shadow" agreements. Attention is paid to the institutional weakness of local authorities and limited public control, which creates conditions for corrupt schemes when issuing construction permits and when putting facilities into operation. The emphasis has placed on the importance of reviewing urban planning policies and the regulatory framework, strengthening the legal responsibility of control subjects and introducing transparency tools.

Key words: corruption, urbanization, urban planning, housing construction, building permits, public control, legal regulation.

Emrehan İnal ¹
¹Стамбул университеті

ТҮРКИЯДАҒЫ ҚАЛА ҚҰРЫЛЫСЫН ЖОСПАРЛАУ АРҚЫЛЫ ХАЛЫҚ САНЫНЫҢ ӨСУІ МЕН ЖҮЙЕЛІ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚ АРАСЫНДАҒЫ БАЙЛАНЫС

Аңдатпа

Бұл мақалада Түркия Республикасының мысалында халық санының қазіргі уақыттағы жедел өсуі мен қала құрылысын жоспарлау саласындағы жүйелі түрдегі сыбайлас жемқорлықтың өзара байланысы қарастырылады. Автор ХХ ғасырдың екінші жартысынан бастап Түркияда орын алған құқықтық және экономикалық үдерістерге кеңінен талдау жасай отырып, ауылдық жерлерден ірі қалаларға ішкі көші-қон нәтижесінде туындаған урбанизацияның тұрғын үй құрылысы саласындағы бейресми тәжірибелердің қалыптасуына қалай әсер еткенін нақтылап анықтайды. Мақалада құрылыс салу мен жер пайдалануды реттейтін құқықтық тетіктер, сондай-ақ жер иелері мен құрылыс компаниялары арасындағы келісімшарттар, олардың «көлеңкелі» келісімдерге негіз болған ерекшеліктері қарастырылады. Құрылысқа рұқсат беру және нысандарды пайдалануға қабылдау кезінде сыбайлас жемқорлық схемаларына жол ашатын жергілікті билік органдарының институционалдық әлсіздігі мен қоғамдық бақылаудың шектеулілігіне ерекше назар аударылады. Қалалық жоспарлау саясатын және нормативтік базаны қайта қарау, бақылаушы субъектілердің құқықтық жауапкершілігін күшейту және ашықтық құралдарын енгізу қажеттігіне баса мән беріледі.

Түйін сөздер: сыбайлас жемқорлық, урбанизация, қала құрылысын жоспарлау, тұрғын үй құрылысы, құрылысқа рұқсат беру, қоғамдық бақылау, құқықтық реттеу.

Emrehan İnal ¹

¹Стамбульский университет

КОРРЕЛЯЦИЯ МЕЖДУ РОСТОМ ЧИСЛЕННОСТИ НАСЕЛЕНИЯ И СИСТЕМОЙ КОРРУПЦИИ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ГРАДОСТРОИТЕЛЬНОГО ПЛАНИРОВАНИЯ В ТУРЦИИ

Аннотация

В статье рассматривается взаимосвязь между стремительным ростом численности населения и формированием системной коррупции в сфере градостроительного планирования на примере Турецкой Республики. Основываясь на анализе правовых и экономических процессов, происходивших в Турции со второй половины XX века, автор выявляет, как урбанизация, вызванная внутренней миграцией из сельской местности в крупные города, повлияла на формирование неформальных практик в жилищном строительстве. Рассматриваются правовые механизмы, регулирующие строительство и землепользование, а также особенности договоров между владельцами земель и строительными компаниями, ставшие основой для «теневых» соглашений. Внимание уделяется институциональной слабости местных органов власти и ограниченному общественному контролю, что создает условия для коррупционных схем при выдаче разрешений на строительство и при принятии объектов в эксплуатацию. Делается акцент на важности пересмотра градостроительных политик и нормативной базы, усиления юридической ответственности субъектов контроля и внедрения инструментов прозрачности.

Ключевые слова: коррупция, урбанизация, градостроительное планирование, жилищное строительство, разрешение на строительство, общественный контроль, правовое регулирование.

The main provisions.

During the XX–XXI centuries, the population of Turkey increased almost sevenfold, which caused large-scale internal migration to large cities. This demographic process has become one of the key factors that determined the country's urban development and generated institutional challenges, including corrupt practices in the field of construction and planning.

The massive development of outlying territories without permits led to the emergence of informal settlements – *gecekonda*, which has subsequently legalized by the state, which gave rise to precedents of institutionalized corruption in the field of urban planning regulation.

Population growth and intensive urbanization, accompanied by institutional weakness, have created conditions for systemic corruption in urban development in Turkey. An integrated approach, including both legislative and organizational measures, can help overcome these challenges.

Introduction

With the proliferation of construction contracts in exchange for a share in real estate, corruption has become a part of construction practice. Representatives of local authorities, having discretionary powers to issue building permits, received illegal benefits for exceeding the permitted building parameters [1, c. 112–114].

Technical, design and production supervision in construction in Turkey has often carried out by persons interested in the outcome of the project, which reduces the effectiveness of control and creates conditions for corruption [2].

The existing legislation does not provide for sufficient liability for violations in the implementation of urban development projects.

The United States, the Czech Republic, and the Philippines have mechanisms for public oversight and independent oversight, including the participation of trade unions, non-governmental

organizations, and civil society institutions [2; 6, с. 89–91]. These practices demonstrate high potential in preventing corruption in urban planning.

The authors of a number of studies propose to strengthen the legal responsibility of control subjects, expand the powers of public institutions, introduce digital platforms for monitoring costs, ensure transparency of project approval procedures and improve the qualification requirements for experts [4, с. 219–221; 5, с. 135–137].

The purpose of the article is to identify and analyze the relationship between population growth and systemic corruption in urban planning in Turkey, as well as to propose legal and organizational measures to reduce corruption risks in housing construction.

Materials and methods

The study uses a variety of sources and methods typical of legal science and interdisciplinary analysis. The main materials were regulatory legal acts of the Republic of Turkey, scientific publications from international databases, official reports of government agencies and the results of comparative legal analysis.

The following methods of legal science were used in the research:

Analysis of legislation and law enforcement practice – the study of current norms governing urban planning and housing construction in Turkey, as well as the identification of legal gaps and corruption risks.

The historical and legal method is the study of the dynamics of legal and social changes affecting the formation of corrupt practices in urban planning during the XX–XXI centuries.

The comparative legal method is a comparison of domestic legal norms and practices with foreign models of anti-corruption regulation and urban planning control (using the example of the USA, the Czech Republic and the Philippines).

The system method is a comprehensive consideration of the processes of urbanization, legal regulation and corruption as interrelated elements of a single system.

The method of legal modeling is the development of recommendations for improving legislative and organizational mechanisms in order to reduce corruption risks.

Content analysis is the analysis of scientific publications and public opinion to identify trends and key issues in housing construction and urban planning regulation.

This set of methods has made it possible to comprehensively study the relationship between population growth, urbanization and corruption in urban planning in Turkey, as well as suggest ways to improve the effectiveness of anti-corruption measures.

Results and discussion

Although it may not be possible to describe the development of the Turkish economy over the past century as one of the world's most successful, it would still be accurate to describe it as a significant success story.

As of 2024, Türkiye is the 17th largest economy in the world. Moreover, what is particularly striking is that, alongside this economic success, Türkiye has increased its population nearly sevenfold over the past hundred years. During the same period, there was not a single country in Europe that had even doubled its population. Even China...

Today, China has a population of 1.4 billion, but back in 1925, its population had already exceeded 450 million—meaning that its growth over this period was roughly 3.5 times.

Yes, Türkiye has increased its population nearly sevenfold over the last century, and it has done so despite not having abundant natural resources or experiencing a big industrial revolution. So, how did we achieve this? Of course, this success cannot be attributed to a single factor; many elements contributed. Particularly with the founding of the Turkish Republic in 1923, a significant development drive began, and substantial industrial investments were made.

However, we believe that one particular phenomenon observed after World War II and the domino effects it triggered have often been overlooked and insufficiently examined to date.

Indeed, following World War II – especially from the 1950s onward—there was a massive wave of migration in Türkiye from rural areas to all major cities, especially Istanbul, Ankara, and İzmir. So where did these people find shelter in the big cities? How did they meet their housing needs? Well, they occupied treasury lands, the lands that belonged to the state, in other words to no one, on the outskirts of these cities. On these lands, they built poor and shabby houses—known in Turkish as "gecekondu," which can literally be translated as "built overnight." In a very short time, the surroundings of large cities were encircled by gecekondu neighborhoods.

However, the story did not end there. By 1950, the one-party rule in Türkiye had ended, and a multi-party period had begun, leading to a fierce political competition. As part of this competition, local governments were the first to start providing services to these neighborhoods, such as roads, water and electricity. Soon, politicians seeking votes began promising these squatters that if elected, they would grant them the title of the land they had occupied. After the elections, governments fulfilled these promises and transferred ownership of these public lands – lands not previously subject to private ownership—to the very individuals who had occupied them.

Thus, these individuals, who had virtually no assets, suddenly became owners of valuable properties surrounding major urban centers. Now, of course, they no longer wanted to live in their makeshift, substandard homes – they wanted proper buildings. However, they did not have the financial means to construct them. So, a new type of contract emerged between landowners and contractors: What we call, "construction contract in return of a land share".

In return for constructing the buildings, the landowners would not pay money but instead promise to transfer the ownership of some of the apartments (independent units) to the contractors.

For example, if a contractor built a 10-flat building, 5 flats would go to the contractor and 5 to the landowner. The more floors the contractor could build, the more flats there would be to share between the parties. The greater the construction permit that could be obtained, the greater the profit. Therefore, contractors had to secure the necessary building permits from local authorities. Naturally, these authorities expected something in return for their "favor."

Since then, it has become a widespread public belief in Türkiye that the most significant, fundamental, and systematic form of corruption in the country occurs through the granting of building permits. It is even thought that this method essentially finances politics in Türkiye.

We must emphasize that these observations are not provable facts. There are no official or unofficial statistics available on this matter. However, this is the prevailing public opinion, and it is quite difficult to live in Türkiye and not to share this view. Yet, who knows – perhaps it is precisely because of this, I mean because the primary method of corruption in Türkiye has revolved around the practice of grabbing a share from the profits generated through building permits that corrupt politicians have felt less compelled to siphon off the already limited public resources and that this might have also played a role in the economic development of Türkiye in the last century.

Urbanization, legal uncertainty and institutionalization of corruption in urban development in Turkey.

The rapid population growth of Turkey in the XX–XXI centuries was accompanied by mass migration from rural areas to large cities, which led to the spontaneous settlement of the outskirts of Ankara, Istanbul and Izmir. The state lands occupied by squatters were legalized in conditions of political competition, especially since the 1950s, when the multiparty period began [6, p. 442; 7, p. 6]. Local authorities, seeking electoral support, began to provide basic services (water, electricity, roads), and then ownership of these lands, without providing adequate control over the legality of such acts. This created legal uncertainty in the field of land use regulation, where the state itself initiated the transfer of unaccounted-for territories into private hands without a full-fledged institutional study.

This process not only undermined the rule of law in the field of land relations, but also marked the beginning of systemic corruption, in which political power became a direct beneficiary. The literature emphasizes that such legalization of illegal buildings and the transfer of land without market valuation creates structural violence and increases inequality in access to urban benefits. [8; 9, c. 150].

Construction contracts in exchange for a share in real estate: the mechanism of institutionalized corruption. The legal legalization of previously illegally occupied land plots was not accompanied by an increase in the well-being of their new owners. Limited financial resources prompted them to sign contracts with private construction companies, according to which contractors received the right to erect apartment buildings in exchange for a share in new apartments. This form of transaction – "construction in exchange for a land share" – has become the dominant model of urban development in Turkey. [7, c. 173].

The main incentive for the contractors was to maximize the number of floors and the total building area, which required coordination with local municipalities with exclusive authority in issuing building permits. Under these conditions, the licensing system began to be considered not as a mechanism for ensuring compliance with the norms of urban planning legislation, but as a resource for distributing corrupt rents. A number of studies that analyze how clientelism and informal relationships between contractors and officials affect the vertical growth of cities and the degradation of urban space confirms this. [9, c. 1172].

Local authorities play a key role in determining the fate of urban space, but with limited legal control and lack of accountability mechanisms, they often become a source of abuse [7, c. 134]. The problem is particularly acute when conducting technical and author's expertise of project documentation, where corrupt practices take the form of "legalized" violations of safety standards and urban planning regulations.

As Gulöksüz and other researchers emphasize, the transfer of powers into the hands of politically dependent structures without the creation of independent control mechanisms contributes to "authoritarian urbanism," in which corruption becomes a stable element of the system [2; 10, c.145].

At the international level, there are successful examples of the integration of civil control into the process of issuing building permits. For example, in the Czech Republic, the Philippines and South Korea, legal mechanisms have been developed that allow non-governmental organizations and specialized independent experts to participate in acceptance commissions and issue urban planning opinions [9].

Unlike Turkey, where expert opinions are often not legally binding, in these countries the decisions of such bodies are subject to mandatory accounting and can be challenged in the courts. This reduces the risks of arbitrary interference by politicians in the processes of zoning and building height regulation.

Despite a number of government initiatives to digitalize cadastral systems, introduce electronic tenders and disclose information about project development, a fragmented approach to combating corruption remains in Turkey [6, c. 348; 10, c. 149]. Draft laws aimed at strengthening the accountability of contractors and officials, including those providing for the mandatory publication of reports on urban development changes, are facing institutional resistance.

Research shows that sustainable legal progress is possible only with political will, the creation of independent oversight structures, and increased involvement of civil society in the decision-making process [6, c.349].

Conclusion

The analysis makes it possible to conclude that there is a stable and deeply rooted relationship between demographic growth and the spread of systemic corruption in urban planning in Turkey. Rapid urbanization, which began in the second half of the 20th century, was accompanied by the formation of shadow practices in housing construction, which were based on weak control over the allocation of public lands, insufficient transparency of building permit procedures and politicization of local authorities.

One of the key sources of corruption schemes in Turkey is the mechanism of concluding contracts "construction in exchange for a share of land", where municipal permits for increasing the number of floors or changing the purpose of the land become the subject of bargaining between contractors and officials. This has created an economically beneficial, but legally and ethically vulnerable environment in which corruption not only hinders the implementation of the principles of legality, but also contributes to inequality, violations of urban planning standards and deterioration of the quality of the urban environment.

In addition, the lack of effective public control, weak law enforcement mechanisms and a low level of institutional responsibility for violations of urban planning regulations exacerbate the situation. Despite the existence of administrative and criminal liability for violations in the field of technical supervision and construction expertise, the measures applied are often disproportionate to the scale of damage caused by corrupt actions.

International experience (for example, the USA, the Czech Republic, and the Philippines) shows that the involvement of civil society, the creation of independent oversight structures, transparency in project financing, and encouragement of bona fide contractors can significantly reduce corruption in construction.

Thus, in order to form an effective anti-corruption policy in the field of housing construction in Turkey, it is necessary:

- strengthen the legal mechanism for regulating urban planning processes;
- ensure transparency of all stages of urban planning decision-making;
- strengthen control by civil institutions;

review the system of administrative and criminal liability, taking into account preventive and compensatory mechanisms;

implement digital tools for monitoring budget expenditures and the implementation of construction projects.

The implementation of these recommendations will contribute to not only reducing the level of corruption in housing construction, but also to the overall improvement of the legal culture, strengthening trust in public institutions and ensuring the sustainable development of the urban environment in Turkey in the context of continued demographic growth.

Thus, the population growth of Turkey, accompanied by disordered urbanization and weak legal control, has become the basis for the formation of systemic corruption in the housing sector. Solving the problem requires a comprehensive approach: reforming legislation, increasing transparency of procedures, and creating conditions for independent public oversight.

References

1. Enlil Z., Dinçer İ. *Political dilemmas in the making of a sustainable city-region: The case of Istanbul // Sustainability*. 2022. Vol. 14, No. 6. Article 3299. DOI: 10.3390/su14063299
2. Gülöksüz E. *Transformation of the state-capital relationship over public land in Turkey // European Urban and Regional Studies*. 2024. Vol. 31, No. 3. P. 1-17. DOI: 10.1177/09697764231196100
3. Bayırbağ M.K., Schindler S., Penpecioglu M. *Structural violence and the urban politics of hope in Ankara, Turkey // City*. 2023. Vol. 27, No. 3-4. P. 464-482. DOI: 10.1080/13604813.2023.2223879.
4. Satiroğlu E. *Integrated coastal zone management studies in Turkey in the context of the United Nations Sustainable Development Goals: An evaluation using bibliometric analysis // Sustainability*. 2024. Vol. 16, No. 16. Article 7028. DOI: 10.3390/su16167028
5. Yeşilbağ M. *Statecraft on cement: The politics of land-based accumulation in Erdoğan's Turkey // Urban Studies*. 2022. Vol. 59, No. 12. P. 2487–2505. DOI: 10.1177/00420980211044044
6. Kadirbeyoglu Z., Kutlu R. *Urban sustainability transition in Turkey: Drivers and barriers // Canadian Journal of Development Studies*. 2024. Vol. 45, No. 2. P. 348-368. DOI: 10.1080/02255189.2023.2195156

7. Enlil Z., Dinçer İ. *Political dilemmas in the making of a sustainable city-region: The case of Istanbul* // *Sustainability*. 2022. Vol. 14, No. 6. Article 3299. DOI: 10.3390/su14063299.
8. Arikboğa E. *Institutionalizing authoritarian urbanism and the centralization of urban decision-making* // *Territory, Politics, Governance*. 2021. Vol. 9, No. 1. P. 1-20. DOI: 10.1080/21622671.2021.2020156
9. Satiroğlu E. *Integrated coastal zone management studies in Turkey in the context of the United Nations Sustainable Development Goals: An evaluation using bibliometric analysis* // *Sustainability*. 2024. Vol. 16, No. 16. Article 7028. DOI: 10.3390/su16167028.
10. Yıldız Ü. *Urban planning and development in harmony with the geosciences* // *Journal of Scientific Reports-A*. 2024. No. 56. P. 145–154. DOI: 10.59313/jsr-a.1449218.

References

1. Enlil Z., Dinçer İ. *Political dilemmas in the making of a sustainable city-region: The case of Istanbul* // *Sustainability*. 2022. Vol. 14, No. 6. Article 3299. DOI: 10.3390/su14063299
2. Gülöksüz E. *Transformation of the state-capital relationship over public land in Turkey* // *European Urban and Regional Studies*. 2024. Vol. 31, No. 3. P. 1-17. DOI: 10.1177/09697764231196100
3. Bayırbağ M.K., Schindler S., Penpecioglu M. *Structural violence and the urban politics of hope in Ankara, Turkey* // *City*. 2023. Vol. 27, No. 3-4. P. 464-482. DOI: 10.1080/13604813.2023.2223879.
4. Satiroğlu E. *Integrated coastal zone management studies in Turkey in the context of the United Nations Sustainable Development Goals: An evaluation using bibliometric analysis* // *Sustainability*. 2024. Vol. 16, No. 16. Article 7028. DOI: 10.3390/su16167028
5. Yeşilbağ M. *Statecraft on cement: The politics of land-based accumulation in Erdoğan's Turkey* // *Urban Studies*. 2022. Vol. 59, No. 12. P. 2487–2505. DOI: 10.1177/00420980211044044
6. Kadirbeyoglu Z., Kutlu R. *Urban sustainability transition in Turkey: Drivers and barriers* // *Canadian Journal of Development Studies*. 2024. Vol. 45, No. 2. P. 348-368. DOI: 10.1080/02255189.2023.2195156
7. Enlil Z., Dinçer İ. *Political dilemmas in the making of a sustainable city-region: The case of Istanbul* // *Sustainability*. 2022. Vol. 14, No. 6. Article 3299. DOI: 10.3390/su14063299.
8. Arikboğa E. *Institutionalizing authoritarian urbanism and the centralization of urban decision-making* // *Territory, Politics, Governance*. 2021. Vol. 9, No. 1. P. 1-20. DOI: 10.1080/21622671.2021.2020156
9. Satiroğlu E. *Integrated coastal zone management studies in Turkey in the context of the United Nations Sustainable Development Goals: An evaluation using bibliometric analysis* // *Sustainability*. 2024. Vol. 16, No. 16. Article 7028. DOI: 10.3390/su16167028.
10. Yıldız Ü. *Urban planning and development in harmony with the geosciences* // *Journal of Scientific Reports-A*. 2024. No. 56. P. 145–154. DOI: 10.59313/jsr-a.1449218.

Б.А. Тайторина¹ , Д.С. Байсымақова^{1*}

¹ Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
(e-mail: binur.a@mail.ru, dana_2274@mail.ru)

ЖЕРГІЛІКТІ ӨЗІН-ӨЗІ БАСҚАРУ КОНТЕКСТІНДЕГІ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТ: ТҮРКИЯ МЕН ҚАЗАҚСТАН МЫСАЛЫНДАҒЫ МӘСЕЛЕЛЕР МЕН ШЕШІМДЕР

Аңдатпа

Мақала Түркия мен Қазақстан мысалында жергілікті өзін-өзі басқару контекстінде мемлекеттік қызметтің дамуын талдауға арналған. Зерттеу жергілікті биліктің қалыптасуының тарихи алғышарттарын, Конституциялық реттеудің ерекшеліктерін, сондай-ақ басқаруды орталықтандыруды, сыбайлас жемқорлықты, білікті кадрлардың тапшылығын және азаматтық белсенділіктің әлсіздігін қоса алғанда, заманауи сын-қатерлер мен мәселелерді қамтиды. Екі елдің мемлекеттік қызметті ұйымдастыру және жергілікті өзін-өзі басқару органдарының жұмыс істеу тәсілдеріне салыстырмалы талдау жүргізілді. Жергілікті биліктің автономия дәрежесіндегі айырмашылықтарға, лауазымды тұлғаларды тағайындау және сайлау рәсімдеріне, сондай-ақ өкілді органдардың рөліне ерекше назар аударылады. Анықталған ерекшеліктер негізінде есептілікті күшейтуді, азаматтық қатысуды кеңейтуді және кадрлық әлеуетті дамытуды қоса алғанда, жергілікті басқару шеңберінде мемлекеттік қызмет жүйесін жетілдіру бойынша практикалық ұсынымдар тұжырымдалды. Зерттеу нәтижелері жергілікті басқарудың тиімділігін арттыруға және азаматтардың мемлекеттік билік институттарына деген сенімін нығайтуға бағытталған.

Түйін сөздер: мемлекеттік қызмет, этика, этикалық стандарттар, ұйымдық-құқықтық мәдениет, генезис, эволюция, жергілікті басқару.

Б.А. Тайторина¹, Д.С. Байсымақова¹

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая

ГОСУДАРСТВЕННАЯ СЛУЖБА В КОНТЕКСТЕ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ: ПРОБЛЕМЫ И РЕШЕНИЯ НА ПРИМЕРЕ ТУРЦИИ И КАЗАХСТАНА

Аннотация

Статья посвящена анализу развития государственной службы в контексте местного самоуправления на примере Турции и Казахстана. Исследование охватывает исторические предпосылки формирования местной власти, особенности конституционного регулирования, а также современные вызовы и проблемы, включая централизацию управления, коррупцию, дефицит квалифицированных кадров и слабую гражданскую вовлечённость. Проведён сравнительный анализ подходов обеих стран к организации государственной службы и функционированию органов местного самоуправления. Особое внимание уделено различиям в степени автономии местных властей, процедурам назначения и избрания должностных лиц, а также роли представительных органов. На основе выявленных особенностей сформулированы практические рекомендации по совершенствованию системы государственной службы в рамках местного управления, включая усиление подотчётности, расширение гражданского участия и развитие кадрового потенциала. Результаты

исследования направлены на повышение эффективности управления на местах и укрепление доверия граждан к институтам государственной власти.

Ключевые слова: государственная служба, этика, этические стандарты, организационно-правовая культура, генезис, эволюция, местное самоуправление.

B.A. Taitorina¹, D.S. Baisymakova¹
¹Abai Kazakh National Pedagogical University

PUBLIC SERVICE IN THE CONTEXT OF LOCAL SELF-GOVERNMENT: PROBLEMS AND SOLUTIONS USING THE EXAMPLE OF TURKEY AND KAZAKHSTAN

Abstract

The article is devoted to the analysis of the development of the civil service in the context of local self-government on the example of Turkey and Kazakhstan. The study covers the historical background of the formation of local government, the features of constitutional regulation, as well as modern challenges and problems, including centralization of governance, corruption, shortage of qualified personnel and weak civic engagement. A comparative analysis of the approaches of both countries to the organization of public service and the functioning of local governments has been carried out. Particular attention is paid to differences in the degree of autonomy of local authorities, the procedures for appointing and electing officials, as well as the role of representative bodies. Based on the identified features, practical recommendations are formulated for improving the public service system within the framework of local government, including strengthening accountability, expanding civic participation and developing human resources. The results of the study are aimed at improving the effectiveness of local governance and strengthening citizens' trust in government institutions.

Key words: public service, ethics, ethical standards, organizational and legal culture, genesis, evolution, local government.

Негізгі ережелер.

Жергілікті өзін-өзі басқару азаматтардың жергілікті басқаруға қатысуын және жергілікті қажеттіліктерді тиімдірек қанағаттандыруды қамтамасыз ететін мемлекеттің демократиялық құрылымының ажырамас бөлігі болып табылады. Түркия мен Қазақстанда жергілікті өзін-өзі басқарудың дамуы әртүрлі тарихи негізге ие, бұл басқарудың ағымдағы модельдері мен институционалдық механизмдердің ерекшеліктерін анықтайды. Екі елде де биліктің айтарлықтай орталықтандырылуы байқалады, әсіресе Түркияда, мұнда губернаторлар орталық үкімет тарапынан тағайындалады. Қазақстанда әкімдердің вертикальға тәуелділігі сақталуда.

Негізгі мәселелер ретінде сыбайлас жемқорлық, кадрлардың жеткіліксіз біліктілігі, азаматтардың әлсіз қатысуы және жергілікті органдардың қызметіндегі шектеулі ашықтық қалып отыр. Жергілікті басқарудың тиімділігін арттыру өзін-өзі басқару органдарының дербестігін кеңейту, сайланған тұлғалардың жауапкершілігін күшейту, билік деңгейлері арасындағы үйлестіруді жақсарту және азаматтық қатысу тетіктерін енгізу арқылы мүмкіндік артады.

Мақалада мемлекеттік реформалау бойынша шаралар ұсынылған: тағайындаудың конкурстық тетіктерін енгізу, ұйымдастырушылық мәдениетті арттыру, кәсіби құзыреттер мен сыбайлас жемқорлыққа қарсы құралдарды дамыту.

Kіріспе

Жаһандық саяси және әлеуметтік-экономикалық өзгерістер жағдайында демократиялық басқарудың негізгі институты ретінде жергілікті өзін-өзі басқарудың маңыздылығы артып

келеді. Жергілікті жерлерде органдардың тиімді жұмыс істеуі азаматтардың мемлекеттік институттарға деген сенімін нығайтуға ықпал етеді, жергілікті мүдделерді есепке алуды қамтамасыз етеді және аумақтардың тұрақты дамуына жағдай жасайды. Сонымен қатар, жергілікті өзін-өзі басқару жүйесіндегі мемлекеттік қызметтің рөлі ерекше назар аударуды талап етеді, өйткені бұл жергілікті жерлерде саясатты жүзеге асыратын және орталық билік пен халық арасындағы өзара іс-қимылды қамтамасыз ететін мемлекеттік қызметкерлер.

Осы зерттеу Түркия мен Қазақстан мысалында жергілікті өзін-өзі басқару контекстіндегі мемлекеттік қызметті салыстырмалы талдауға арналған. Екі ел тарихи-құқықтық дамудың әртүрлі жолын өткенімен, ұқсас сын-қатерлерге тап болып отыр: биліктің жоғары деңгейде орталықтандырылуы, сыбайлас жемқорлық, кадр тапшылығы және азаматтардың жеткіліксіз қатысуы.

Зерттеудің өзектілігі билік деңгейлері арасындағы өзара іс-қимылдың тиімді модельдерін әзірлеу қажеттілігімен және жергілікті жерлерде мемлекеттік басқару сапасын арттыруға арналған оңтайлы шешімдерді іздеумен айқындалады.

Қазіргі заң, саясаттану және әлеуметтану әдебиеттерінде осы тақырыптың маңызды әзірлемелері бар. Түркия мен Қазақстанның тарихи тамыры мен қазіргі қоғамдық әкімшілігі айтарлықтай ұқсастықтар мен айырмашылықтарды көрсетеді [1]. Түркияда мемлекеттік қызмет күшті орталықтандыру және орталық биліктің тығыз бақылауы жағдайында жұмыс істейді [2]. Басқару реформаларынан кейін Түркия жергілікті басқару жүйесінде жаңа қиындықтарға тап болды [3]. Түркиядағы жергілікті өзін-өзі басқару органдары қалалар мен аймақтарды басқаруда шешуші рөл атқарады [4]. Түркиядағы қалалардың тұрақты дамуға көшуі айтарлықтай кедергілермен бірге жүреді [5]. Қоғамдық әкімшіліктің салыстырмалы талдауы тиімді басқару үлгісін анықтауға көмектеседі [6]. Электрондық үкіметте «ЖИ қолдану» муниципалдық қызметтердің жеделдігін арттыруға ықпал етеді [7]. Түрік заң әдебиеттерінде қоғамдық әкімшілікте жасанды интеллектті қолдану мәселелері одан әрі зерттеуді қажет етеді деген тұжырым негізделген [8].

Библиометриялық талдау Қазақстандағы қоғамдық басқару реформаларының динамикасын көрсетеді [9]. Әлеуметтік капитал Қазақстандағы жария кеңестер жұмысының тиімділігін арттыруға ықпал ететіні дұрыс атап өтілді [10]. Қазақстандағы қоғамдық реформалар ғылыми әдебиеттерге көбірек көңіл бөлуде [11]. Ғалымдар орталықсыздандыру тәжірибесі мен халықаралық тәжірибелер Қазақстандағы жергілікті басқаруды едәуір жақсартып алады деген тұжырымды негіздейді [12]. Сонымен қатар, Қазақстанның мемлекеттік секторында жұмыспен қамту азаматтардың субъективтік әл-әуқатына әсер ететіні атап өтілді [13]. Қазақстанның мемлекеттік секторындағы реформалар тиімділікті арттыру үшін кешенді тәсілді талап етеді [14].

Осы мақаланың мақсаты Түркия мен Қазақстан мысалында жергілікті өзін-өзі басқару контекстінде мемлекеттік қызметтің салыстырмалы талдауын жүргізу, өзекті мәселелерді анықтау және жергілікті басқарудың тиімділігін арттыруға арналған практикалық ұсынымдар әзірлеу болып табылады. Зерттеу аумақтардың тұрақты және демократиялық дамуын қамтамасыз етудегі мемлекеттік қызметтің рөлін түсінуге, сондай-ақ жергілікті билік органдарының автономиясын нығайтуға, кадрлар құрамының біліктілігін арттыруға және азаматтардың өзін-өзі басқару процестеріне қатысуын кеңейтуге ықпал ететін шешімдерді іздеуге бағытталған.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу барысында құқықтық, институционалдық және салыстырмалы-аналитикалық әдістерді біріктіретін кешенді пәнаралық тәсіл қолданылды. Эмпирикалық базаның негізін Конституциялардың ережелері, заңдар, заңға тәуелді актілер, сондай-ақ ресми мемлекеттік бағдарламалар мен даму стратегияларын қоса алғанда, мемлекеттік қызмет пен жергілікті өзін-өзі басқару мәселелерін реттейтін Түркия мен Қазақстан Республикасының нормативтік-құқықтық актілері құрады.

Талдау ресми статистикалық деректерге, мемлекеттік органдардың есептеріне, ғылыми жарияланымдардың материалдарына, сараптамалық бағалауларға, сондай-ақ жария басқару саласындағы халықаралық ұсынымдарға (оның ішінде ЭЫДҰ мен Еуропа Кеңесінің құжаттарына) сүйене отырып жүргізілді. Салыстырмалы құқықтық әдіс екі елдегі жергілікті өзін-өзі басқарудың ұйымдастырушылық модельдері мен мемлекеттік қызмет жүйесіндегі ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтауға мүмкіндік берді.

Сапалы талдау нормативтік қайнар көздер мен сараптамалық пікірлердің мазмұнды талдау элементтерімен толықтырылды, бұл мақалада келтірілген тұжырымдар мен ұсыныстардың дұрыстығын қамтамасыз етті.

Нәтижелер мен талқылау

Жергілікті өзін-өзі басқару – кез келген қазіргі заманғы демократиялық қоғамның ажырамас белгісі болып табылады. Әлемдік контексте муниципализм жергілікті өзін-өзі басқарудың әртүрлі үлгілері мен модельдерін қамтитын кең ауқымды парадигма ретінде көрініс табады. Жергілікті өзін-өзі басқару жүйелерінің қалыптасуы көптеген факторларға байланысты. Атап айтсақ: саяси режимге, елде үстемдік ететін билік пен басқару идеологиясына, мемлекеттік құрылым мен әкімшілік-аумақтық бөлініске, ұлттық дәстүрлерге және т.б. байланысты өзгереді. Жергілікті өзін-өзі басқару институты әлемнің барлық дерлік мемлекеттерінде жұмыс істейді, ал XX ғасырдың бірінші жартысынан бастап бұл институт конституциялық деңгейде де көрініс таба бастады.

Осы зерттеудің мақсаты – Түркия мен Қазақстан мысалында жергілікті өзін-өзі басқару контекстіндегі мемлекеттік қызметтің дамуын талдау. Зерттеу шеңберінде мынадай міндеттер қойылады:

Біріншіден, екі елдегі жергілікті өзін-өзі басқару саласындағы мемлекеттік қызметтің алдында тұрған негізгі мәселелерді анықтау (оның ішінде орталықтандыру, сыбайлас жемқорлық, білікті кадрлардың жетіспеушілігі және азаматтардың қатысу деңгейінің төмендігі мәселелері);

Екіншіден, Түркия мен Қазақстандағы мемлекеттік қызмет пен жергілікті өзін-өзі басқару жүйелерін салыстырмалы түрде талдап, әрбір жүйенің артықшылықтары мен кемшіліктерін анықтау;

Үшіншіден, екі елдің сәтті тәжірибелері мен халықаралық тәжірибе негізінде жергілікті өзін-өзі басқару контекстіндегі мемлекеттік қызметтің жұмысын жетілдіруге бағытталған ұсынымдар әзірлеу;

Және соңғысы ұсынылған реформалардың жергілікті басқару тиімділігіне және азаматтардың мемлекеттік институттарға деген сенім деңгейіне ықтимал әсерін бағалау.

Зерттеу қазіргі таңдағы мемлекеттік қызметтің жергілікті өзін-өзі басқару жүйесімен өзара байланысын кешенді түрде түсінуге және оны жетілдіруге арналған тәжірибелік мәні мен маңызы жоғары ұсыныстар әзірлеуге бағытталған.

Түркияда жергілікті өзін-өзі басқарудың пайда болуы мен дамуының тарихы

Оғыз мемлекеті (IX–XI ғасырлар) – билік көсемдер (бектер) мен халық жиналыстарының (құрылтайлардың) қолында шоғырланған тайпалар конфедерациясы ретінде сипатталады. Бұл басқару құрылымы демократия элементтерінің және халықтың басқаруға қатысуының белгілі бір деңгейін қамтамасыз етті. Жергілікті қауымдастықтар ішкі мәселелерін өздері шеше алатындай едәуір автономияға ие болды. Алайда сюбашылар секілді әскери көс басшылардың ықпалының артуымен жергілікті өзін-өзі басқарудың әлсіреуі байқалды.

Селжұқ сұлтандығы (XI–XIII ғасырлар) – орталықтандырылған басқаруы бар, күшті монархиялық мемлекет болды. Сұлтан абсолютті билікке ие болғанымен, «икта» жүйесі арқылы жергілікті басқаруды делегаттар арқылы жүзеге асырды. Жергілікті билеушілер (әмірлер) салық жинауға және тәртіпті сақтауға жауапты болды. Бұл биліктің орталықсыздануына және жергілікті феодалдардың күшеюіне әкелді, ал бұл өз кезегінде орталық биліктің әлсіреуіне себеп болды.

Осман империясы (XIV-XIX ғасырлар) – әкімшілік құрылымы күрделі мемлекет болды. Ел аумағы бейлербейліктер мен санджақтарға бөлінді. Сұлтан абсолютті билікке ие болғанымен, өңірлерді басқару үшін губернаторларды тағайындады. XIX ғасырдың басында жергілікті басқаруды жаңғыртуға бағытталған реформалар басталды. 1840 жылы жергілікті өзін-өзі басқарудың сайланбалы органдары енгізілді, бірақ олар орталық биліктің бақылауында қалды. Осы кезеңде Түркияда жергілікті өзін-өзі басқару Осман империясының әкімшілік бөлініс жүйесінде пайда болды. Санджақтар мен вилайеттер тәрізді әкімшілік бірліктер сұлтан тағайындаған шенеуніктер арқылы басқарылды. Жергілікті билік органдары белгілі бір дәрежеде автономияға ие болғанымен, сұлтанның орталық билігіне бағынышты болды. Империя әкімшілік құрылымын дамытып, аймақтық басқаруды тиімді етуге тырысты.

XIX ғасырда Танзимат реформалары (1839–1876) аясында әкімшілік жүйені жаңғыртуға талпыныс жасалды. Жергілікті өзін-өзі басқаруды күшейтуге және жергілікті билік органдарына көбірек өкілеттік беруге бағытталған жаңа заңдар қабылданды. Алайда бұл реформалар шынайы автономияға алып келмеді.

1923 жылы Түркия Республикасы жарияланғаннан кейін президент басқаратын парламенттік жүйе құрылды. 1961 жылғы Конституцияда жергілікті өзін-өзі басқару қағидаттары бекітілді. 1982 жылғы Конституция жергілікті өзін-өзі басқаруды түпкілікті түрде бекітті және муниципалитеттерге нақты өкілеттіктер берді. Қазіргі реформалар орталық және жергілікті билік арасындағы өзара байланысты нығайту мен билікті орталықсыздандыруға бағытталған.

Түркияда жергілікті өзін-өзі басқару жүйесі 1840 жылғы алғашқы сайлаулардан бастап қазіргі заманғы реформаларға дейін бірнеше даму кезеңдерінен өтті. Бұл жергілікті басқару жүйесіндегі өзгерістердің үнемі жүріп отырғанын көрсетеді.

Соңғы онжылдықтарда Түркияда билікті орталықсыздандыру және жергілікті өзін-өзі басқару рөлін күшейту үрдісі байқалады. Муниципалитеттердің өкілеттіктерін кеңейтуге және олардың қаржылық тәуелсіздігін арттыруға бағытталған заңдар қабылданды. Алайда жетістіктерге қарамастан, Түркияда жергілікті өзін-өзі басқару биліктің шектен тыс орталықтандырылуы, автономияның жеткіліксіздігі және азаматтардың шешім қабылдау процестеріне шектеулі қатысуы сияқты мәселелермен бетпе-бет келіп отыр.

Осылайша, Түркияда жергілікті өзін-өзі басқару тарихы орталықтандыру мен жергілікті билік органдарына көбірек автономия беру әрекеттері арасындағы күрделі өзара байланысты көрсетеді және бұл үдеріс әлі күнге дейін жалғасып келеді.

Түркияда жергілікті биліктің конституциялық реттелуінің ерекшеліктері бірнеше негізгі аспектілермен сипатталады. Түркия Конституциясы басқарудың орталықтандырылған моделін бекітеді, мұнда өкілеттіктердің едәуір бөлігі орталық билік деңгейінде шоғырланған. Бұл жергілікті билік органдары орталық үкімет белгілеген шеңберде әрекет етеді дегенді білдіреді және олардың автономиясын шектейді.

Маңызды ерекшеліктердің бірі – губернаторлардың (вали) орталық үкімет тарапынан тағайындалуы. Губернаторлар кең өкілеттіктерге ие және мемлекеттік саясатты жергілікті деңгейде іске асыруға жауапты. Бұл орталық биліктің жергілікті органдарға бақылауын күшейтеді.

Жергілікті өзін-өзі басқару қызметінің негізгі қағидаттары Түркия Конституциясының 67-бабында көрсетілген. Онда азаматтардың сайлауға қатысу және сайлану, саяси қызметке тікелей немесе саяси партиялар арқылы араласу, сондай-ақ референдумдарға қатысу құқығы бекітілген. Сайлау заңдары тікелей өкілдік қағидаттарын басқару жүйесінің тұрақтылығымен үйлестіретіндей етіп әзірленуі тиіс.

Жергілікті өзін-өзі басқарудың ұйымдастырылуы мен функциялары заңдармен айқындалады және бұл заңдарды орталық билік өзгерте алады. Осыған байланысты, жергілікті билік органдарының қызметі орталық үкімет белгілеген шектермен шектеледі.

Жалпы алғанда, Түркияда жергілікті билікті ұйымдастыруда бюрократиялық орталықтандыру мен қатаң иерархияға негізделген француз үлгісінің модификацияланған түрі қолданылған. Облыс деңгейіндегі негізгі өкілеттіктер Ішкі істер министрлігінің ұсынысы бойынша Министрлер Кабинеті тағайындайтын губернаторға (вали) тиесілі. Губернатор мемлекеттік саясатты жүзеге асыруға, үкімет қаулылары мен шешімдерін орындауға және барлық жергілікті органдар мен қызметтердің жұмысын ұйымдастыруға жауапты.

Түркия Конституциясының 123-бабында әкімшілік басқару біртұтас жүйе ретінде сипатталады, оның құрылымы мен функциялары заңмен анықталады. Басқару ұйымы орталықтандыру және жергілікті өзін-өзі басқару қағидаттарына негізделеді. Қоғамдық құқықтық тұлғалар тек заң немесе заңмен тікелей берілген өкілеттік негізінде құрылуы мүмкін.

Қазіргі Түркияда жергілікті өзін-өзі басқару жүйесі күрделі және көпдеңгейлі құрылымнан тұрады, ол әртүрлі типтегі муниципалитеттер мен басқару органдарын қамтиды. Муниципалитеттердің негізгі санаттарына мыналар жатады:

Метрополитендік муниципалитеттер – халқы 750 000 адамнан асатын ірі қалаларда (мысалы, Ыстамбұл, Анкара, Измир) жұмыс істейді. Бұл муниципалитеттерді сайланған мэр басқарады.

Провинциялық муниципалитеттер – халқы 750 000 адамнан аз әкімшілік орталықтарда орналасқан.

Аудандық муниципалитеттер – ірі қалалардың аудандарын және басқа да аймақтарды қамтиды.

Қалалық муниципалитеттер – қалалар мен қалашықтар шеңберінде қызмет етеді.

Әрбір муниципалитет үш негізгі органмен басқарылады: муниципалдық кеңес, атқарушы комитет және мэр аппараты. Муниципалдық кеңес сайланған мүшелерден тұрады және стратегиялық шешімдерді қабылдауға жауапты. Атқарушы комитет бұл шешімдерді мэрдің басшылығымен жүзеге асырады.

Жергілікті өзін-өзі басқарудың төменгі деңгейінде ауылдар мен қалалық кварталдар орналасқан. Бұл деңгейлерде де басқару органдары бар: мухтар (ауыл старостасы), атқарушы комитет және ауыл кеңесі.

Орталық әкімшілік жергілікті билік органдарының қызметіне бақылау жүргізеді – бұл заңнаманың сақталуын және қызмет көрсетудің сапасын қамтамасыз етуге бағытталған. Егер жергілікті билік органдары заңбұзушылықтарға жол берсе немесе тиімсіз жұмыс істесе, орталық билік олардың жұмысына араласа алады.

Түркия Конституциясы мемлекеттің тұтастығын қорғауға және сепаратизмге жол бермеуге бағытталған қатаң шараларды бекітеді, бұл этностық негіздегі автономияларға қарсы бағытталған. Бұл елдің көпұлтты құрылымында тұрақтылықты қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Осылайша, Түркиядағы жергілікті өзін-өзі басқару жүйесі демократиялық элементтер мен орталықтандырылған бақылаудың үйлесімінен құралған, бұл көпмәдениетті қоғамда тиімді басқаруға жол ашады.

Қазақстан Республикасындағы жергілікті өзін-өзі басқару институтының генезисі мен эволюциясы

Қазақстандағы жергілікті өзін-өзі басқару тарихы бірнеше ғасырларды қамтиды. Оның негіздері рулық және тайпалық қауымдастықтар дәуірінде қаланды. Көсемдер мен ақсақалдар құрылтайда сайланып, дауларды шешкен және жасақтарға басшылық еткен. Бұл қауымдастықтар кең автономияға ие болды.

1465 жылы Қазақ хандығының құрылуымен дала демократиясының дәстүрлері одан әрі дами түсті. Хан Тәуке тұсында билік тармақтары арасында өкілеттіктерді бөлетін «Жеті Жарғы» заңдары қабылданды.

1718 жылы хандық ыдырағаннан кейін Ресей әкімшілігі қазақ жерін бақылауға алуға тырысты. 1867-1868 жылғы реформалар нәтижесінде ауылдар мен болыстар Ресей империясының әкімшілік бірліктеріне айналды. Соған қарамастан, жергілікті сайлаулар өткізіліп тұрды және халық басқару ісіне қатыса алды.

XVIII–XIX ғасырларда отарлық саясатқа қарамастан дала демократиясының элементтері сақталды. Жергілікті басқару органдары ықпалды болып қала берді.

1917 жылы Алаш Орда құрылып, ол Қазақстанның тәуелсіздігі мен жергілікті өзін-өзі басқаруды дамытуды мақсат етті. Алайда большевиктер төңкерісі бұл бастамаларды тоқтатты. Кеңестік кезеңде басқару жүйесі толық орталықтандырылды. Жергілікті кеңестер партиялық бюрократияның бетпердесі ғана болды.

Тәуелсіздік алғаннан кейін, Қазақстан Республикасының Конституциясының 89-бабында жергілікті өзін-өзі басқару танылып, халықтың жергілікті маңызы бар мәселелерді дербес шешу құқығы бекітілді.

2001 жылғы 23 қаңтардағы «Қазақстан Республикасындағы жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару туралы» Заң жергілікті билік органдарының құрылуы, мәртебесі мен өкілеттіктері мәселелерін реттейді.

2025 жылға дейінгі жергілікті өзін-өзі басқаруды дамыту тұжырымдамасы келесі міндеттерді көздейді:

Жаңа заң қабылдау – «Қазақстан Республикасындағы жергілікті өзін-өзі басқару туралы», ол ауыл және басқа аумақтық бірліктер деңгейіндегі өкілеттіктерді нақтылауға бағытталған. Бірақ бұл заңның 2001 жылғы заңмен арақатынасы түсініксіз. Егер ескі заңда тек «жергілікті мемлекеттік басқару» ғана қалса, мәслихаттардың мәртебесі даулы болады. Ал жаңа заң қабылданса да, екеуі бір салада қатар жүруі заңнамалық қайшылықтарға әкелуі мүмкін.

Жергілікті бюджеттерді бекіту үдерісіне қоғамдық бақылауды күшейту – бұл онлайн сауалнамалар, қоғамдық сараптамалар арқылы жүзеге асырылмақ. Сонымен қатар халықтың құқықтық сауаттылығын арттыру көзделген. Алайда азаматтардың белсенділігі төмен, көпшілігі интернет-ресурстарды

пайдаланбайды. Заңда азаматтардың тікелей қатысу формалары (мысалы, жергілікті референдум) қарастырылмаған, бұл тұжырымдамада да көзделмеген.

Жергілікті қауымдастық жиналыстарының өкілеттіктерін кеңейту – ауылдық деңгейдегі жиналыстар өкілді орган – Кеңеске (Кенес) айналдырылды. Кеңес мүшелері 5 жыл мерзімге сайланады. Кеңес төрағасы да өз мүшелері қатарынан сол мерзімге сайланады. Осылайша, ауыл деңгейінде өзін-өзі басқару органы ретінде Кеңес әрекет етеді, ал жоғары деңгейлерде маслихат қалып, мемлекеттік басқару функцияларын атқаруды жалғастырады.

Ауыл әкімдерін тікелей халық сайлауы қарастырылған. Кеңеске әкімнің өкілеттігін тоқтату бастамасын маслихатқа ұсыну құқығы беріледі. Заңнамаға енгізілген өзгерістер арқылы аудандық маңызы бар қалалар мен ауылдар әкімдерін тікелей сайлау енгізілді. Кандидаттарды саяси партиялар да, азаматтар да ұсына алады.

Ауылдық округ әкімі аппаратының орнына жергілікті өзін-өзі басқару әкімшілігін құру көзделіп отыр. Бұл әкімшілікке кең дербестік берілмек.

Ауыл әкімінің аудан әкімімен өзара әрекеті – Концепция бұл өзара әрекетті нақтыламайды, бірақ ол делегаттық функциялар мен жоғары бюджеттерден бөлінетін трансферттердің мақсатты пайдаланылуына қатысты болады.

Фискалдық орталықсыздандыру жүргізу – соңғы жылдары жергілікті өзін-өзі басқарудың кірісін арттыру бағытында қадамдар жасалды. Қазір төртінші деңгейлі бюджет бекітілді, ол Кеңес тарапынан қабылданады.

«Халық қатысатын бюджет» тетігін енгізу – бұл барлық аймақтарда жүзеге асырылады. Халықты белсенді тарту мен ақпараттандыру интернет-ресурстар мен БАҚ арқылы жүргізіледі.

Аудан әкімдерін тікелей сайлау енгізіледі. Кандидаттар саяси партиялар арқылы немесе өзін-өзі ұсыну жолымен қатыса алады.

Маслихаттардың жұмысын жақсарту – отырыстарды онлайн трансляциялау, облыстық маслихаттар құрамын кеңейту арқылы депутаттардың мәртебесін арттыру қарастырылған. Дегенмен, бұл шаралар жеткіліксіз, себебі жаңа партияларды тіркеу қиын әрі депутаттардың сайлануы оппозициялық күштердің қатысуына тәуелді.

Тексеру комиссияларының жұмысын күшейту – қаржыландыру маслихаттың тұрақты комиссиясы арқылы жүзеге асады. Комиссия мүшелерін төрағаның ұсынысымен, Есеп комитетінің келісімімен тағайындау қарастырылған. Кеңеске тексеру нәтижелері ұсынылады және көшпелі онлайн отырыстар өткізу мүмкіндігі жасалады.

Әкімшілік-аумақтық құрылымды жетілдіру – ауылдық округтерді ірілендіру және елді мекендердің мәртебесін белгілі бір критерийлер негізінде өзгерту көзделген.

Аталған модель аумақтық басқарудың төменгі деңгейіне бағытталған, алайда оның жекелеген элементтері кезең-кезеңімен жоғары деңгейлерге де енгізіледі.

Қазақстандық ғалымдардың ұсыныстары мен құқықтық пайымдары [15; 16]. Қазақстан «мемлекеттік» модельді таңдады, мұнда жергілікті өкілді және атқарушы органдар бір уақытта жергілікті мемлекеттік басқару мен өзін-өзі басқару функцияларын атқарады. Осы себепті жергілікті өзін-өзі басқару туралы жеке заң қабылдау орынсыз, өйткені бұл екі заң арасында жүйелік қайшылықтарға әкелуі мүмкін.

«Қазақстан Республикасындағы жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару туралы» жаңа заң қабылдау анағұрлым орынды болады.

Маслихаттардың, әкімдердің және әкімдіктердің қосарлы мәртебесін нақтылау қажет – олар бір мезгілде мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару органдары болып табылады. Бұл олардың функциялары мен жауапкершілігін нақтылауға, тиісінше тиімділікті арттыруға сеп болады.

Облыс, республикалық маңызы бар қала және астана өңірлік басқару деңгейі ретінде танылуы тиіс, бұл деңгейде өкілді және атқарушы органдар мемлекеттік басқару қызметін атқара отырып, төменгі деңгейдегі өзін-өзі басқаруды үйлестіру және дамытуға ықпал етуі керек.

Өкілді және атқарушы органдардың қос жауапкершілік жүйесін енгізу қажет:

Тік бағытта: әкімдер мен әкімдіктер – Президентке, Үкіметке және жоғары тұрған әкімге (қызметінен босату, тәртіптік жауапкершілік); маслихаттар – Президентке (өкілеттілігін мерзімінен бұрын тоқтату).

Көлденең бағытта: халық алдындағы жауапкершілік (әкім мен депутатты кері қайтару), әкім – маслихат алдында (сенімсіздік вотумы, өкілеттігін мерзімінен бұрын тоқтату).

Сайлау үдерісін жетілдіру бойынша ұсыныстар

Ауыл әкімдерінің тәуелсіздігін арттыру үшін:

Кандидаттарды қоғамдық бірлестіктерге (оның ішінде аймақтық, жергілікті) ұсынуға құқық беру.

Кандидаттарды азаматтар жиналысы немесе жиыны арқылы ұсынуға рұқсат беру.

1% сайлаушының қолдауын барлық кандидаттарға қатысты қолдану.

Аудан әкімін ауыл әкімдерін ұсыну құқығынан айыру, себебі жоғарыдағы шаралар жүзеге асса, кандидаттар жеткілікті болады.

Әкімдерді тікелей сайлау барша деңгейлерге таралуы тиіс.

Маслихаттардың жергілікті өзін-өзі басқару органы ретіндегі мәртебесін іске асыру мақсатында:

а) Партиялық тізімдер бойынша сайланған депутаттық мандаттарды бөлу кезінде партияларға қойылатын 5%-дық шектеу шегін 2%-ға дейін төмендету ұсынылады.

б) Сайлаушылар дауысының 1%-ын жинау талабын енгізбеу қажет. Әділ және ашық сайлау барысында азаматтар өз қалауы бойынша қандай кандидаттарды депутат ретінде көргісі келетінін өздері шешкені жөн.

в) Тәуелсіз кандидаттарды ұсыну құқығын кез келген тіркелген қоғамдық бірлестіктерге, белгілі бір сандағы (мысалы, 50 адам) азаматтар тобына, сондай-ақ өзін-өзі ұсыну тәртібімен беру ұсынылады [15].

Маслихаттардың рөлі мен бақылау өкілеттіктерін кеңейту:

Қазіргі ғылыми доктринада аудандық және қалалық маслихаттарда тұрақты негізде жұмыс істейтін тұрақты комиссиялар төрағаларын сайлау арқылы тағайындау ұсынылады.

Маслихаттардың әкімдер мен әкімдіктерге қатысты бақылау өкілеттіктерін кеңейту аса маңызды:

а) Маслихат әкімге сенімсіздік білдірген жағдайда, жоғары тұрған әкім немесе Президент сол әкімді қызметінен бірден босатуға міндетті болуы тиіс. Сондай-ақ, жергілікті өзін-өзі басқару функцияларын тиімсіз орындаған жағдайда, сайланған әкімнің өкілеттігін мерзімінен бұрын тоқтату қарастырылуы тиіс.

б) Маслихатқа әкімдік құрамына немесе оның жекелеген мүшелеріне сенімсіздік білдіру құқығы берілуі қажет. Бұл жағдайда әкім тиісті тұлғаның өкілеттігін тоқтатуға міндетті болады [16].

Жергілікті маңызы бар мәселелер бойынша референдум өткізу:

Халыққа жергілікті мәндегі аса маңызды мәселелер бойынша жергілікті референдумдар өткізу құқығын беру ұсынылады. Бұл үшін заңда референдумға шығарылмайтын мәселелердің нақты тізбесі бекітілуі тиіс.

Құқықтық, ұйымдастырушылық және қаржылық негізді жетілдіру:

Жергілікті өзін-өзі басқару жүйесін жетілдіру үшін құқықтық нормаларды, ұйымдастырушылық іс-шаралар мен қаржылық-экономикалық базаны реформалау қажет. Бұл Концепцияда көзделген міндеттерді толыққанды орындауға және Қазақстандағы жергілікті өзін-өзі басқару институтының халықаралық стандарттарға сай қызмет етуіне мүмкіндік береді. Мұның өзі демократиялық, құқықтық және әлеуметтік мемлекеттілік қағидаттарының жүзеге асуына жол ашады [16].

Мемлекеттік қызметтің рөлі және халықаралық тәжірибе (Қазақстан мен Түркия мысалында)

Мемлекеттік қызмет – жергілікті өзін-өзі басқару жүйесінің негізгі тірегі, себебі ол мемлекеттік саясаттың жергілікті деңгейде жүзеге асуына жауап береді.

Қазақстан мен Түркияда, басқарудың көпдеңгейлі жүйесі бар мемлекеттер ретінде, жергілікті деңгейде мемлекеттік қызметтің тиімділігіне қатысты өзекті мәселелер бар:

- кәсіби кадрлардың жетіспеушілігі – бұл жергілікті бастамаларды іске асыру мен халыққа қызмет көрсету сапасының төмендеуіне әкеледі.

- Орталықтандырылған басқару – Түркияда орталық әкімшілік жергілікті билікке айтарлықтай бақылау жүргізеді, бұл жергілікті шешімдер қабылдауды шектейді. Қазақстанда да биліктің шектен тыс орталықтандырылуы байқалады, бұл жергілікті биліктің дербестігін тежейді.

- Сыбайлас жемқорлық – бұл фактор екі елде де жергілікті билік органдарына деген азаматтардың сенімін әлсіретеді, ресурстарды тиімсіз пайдалануға және қызмет көрсету сапасының төмендеуіне себеп болады.

- Шешім қабылдау процесінің жабықтығы – бұл тұрғындардың наразылығын тудырып, олардың жергілікті басқару ісіне қатысу белсенділігін төмендетеді.

Мемлекеттік қызметті жақсарту бойынша бірқатар ұсыныстар келтіруге болады: мемлекеттік сектордағы ұйымдастырушылық мәдениетті арттыру; мамандарды даярлау және қайта оқыту; сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес, ашық тендерлік рәсімдерді енгізу және бюджет шығындары туралы деректерді жариялау.

Жергілікті билік органдарының дербестігін кеңейту, бұл үшін муниципалитеттердің өкілеттіктерін заң жүзінде арттыру қажет.

Азаматтардың өзін-өзі басқару процестеріне қатысуын жандандыру: қоғамдық тыңдаулар, кеңесулер және кері байланыс беруге арналған электронды платформаларды дамыту.

Орталық пен жергілікті билік арасындағы тиімді коммуникация орнату, бұл қызмет көрсету сапасын арттыруға көмектеседі.

Жергілікті өзін-өзі басқару жүйесінде мемлекеттік қызметтің тиімділігін арттыру Қазақстан мен Түркия сияқты елдерде жүйелі реформалар арқылы мүмкін. Бұл үшін:- жергілікті биліктің дербестігін күшейту;

- Кадрларды кәсібилендіру; -Сыбайлас жемқорлықпен күрес; -Халықты басқару үдерісіне тарту; -Басқару деңгейлері арасындағы үйлесімдікті қамтамасыз ету қажет.

Аталған шаралар тұрақты даму мен тиімді жергілікті басқару жүйесін қалыптастыруға жол ашады [15; 16].

Қорытынды

Түркия мен Қазақстан мысалында жергілікті өзін-өзі басқару контекстінде мемлекеттік қызметті қарау екі елдің тарихи-құқықтық дамуы мен саяси-әкімшілік моделіндегі айырмашылықтарға қарамастан, бірқатар ұқсас мәселелерге тап болғанын көрсетті. Олардың ішінде орталықтандыру, жергілікті органдардың шектеулі дербестігі, кадр тапшылығы, ұйымдық мәдениеттің жеткіліксіз деңгейі және азаматтардың басқару процестеріне әлсіз тартылуы.

Талдау жергілікті өзін-өзі басқару органдарының дербестігін күшейтуге, мемлекеттік қызметтің ашықтығы мен есептілігін арттыруға, сондай-ақ азаматтық қатысу тетіктерін дамытуға бағытталған кешенді институционалдық реформалардың қажеттілігін анықтады. Мақалада ұсынылған ұсыныстар екі елдің табысты тәжірибесіне және халықаралық тәжірибеге негізделген, бұл оларға практикалық құндылық береді.

Жергілікті басқарудың тиімділігін арттыру құқықтық базаны жетілдіруді, заманауи басқару технологияларын енгізуді, кадрлық әлеуетті дамытуды және билік деңгейлері арасындағы тұрақты өзара іс-қимылды қамтитын жүйелі тәсілді талап етеді. Бұл өз кезегінде демократиялық негіздерді нығайтуға және азаматтардың мемлекеттік институттарға деген сеніміне ықпал етеді.

Авторлардың қосқан үлесі

Тайторина Б.А. зерттеудің жалпы дизайнын әзірлеп, «Нәтижелер мен талқылау» бөлімін дайындады.

Байсымақова Д.С. ғылыми әдебиеттерге шолу жасады, аннотацияны, «Негізгі ережелер», «Кіріспе», «Материалдар мен әдістер» бөлімдерін дайындады және библиографиялық тізімді рәсімдеді.

Алғыс айту

Бұл зерттеуді Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің ғылым Комитеті қаржыландырды (грант №BR27195163 Қазақстан мемлекеттік қызметінің ұйымдастырушылық мәдениетін трансформациялау архитектурасы).

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Karini, A. (2020). *From the Ottoman Legacy to Modern Public Management Systems: Evidence from Turkey, Kosova and Kazakhstan*. In H. Sullivan, H. Dickinson, & H. Henderson (Eds.), *The Palgrave Handbook of the Public Servant* (pp. 1-20). Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-030-03008-7_94

2 Üstüner, Y., & Yavuz, N. (2022). *Public Administration in Turkey*. In A. Farazmand (Ed.), *Global Encyclopedia of Public Administration, Public Policy, and Governance*. Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-030-66252-3_3485

- 3 Tan, E. (2020). Quo vadis? The local government in Turkey after public management reforms. *International Review of Administrative Sciences*, 86(1), 123–140. <https://doi.org/10.1177/0020852317752268>
- 4 Kartal, N., Tuncel, G., & Göktolga, O. (2020). Local Governments and Government of Cities in Turkey. *Journal of Public Administration and Governance*, 5(1), 1-15. <https://doi.org/10.5296/jpag.v5i1.6858>
- 5 Kadirbeyoglu, Z., & Kutlu, R. (2023). Urban Sustainability Transition in Turkey: Drivers and Barriers. *Canadian Journal of Development Studies*, 21(1), 45-62. <https://doi.org/10.1080/02255189.2023.2195156>
- 6 Onder, M., Nyadera, I. N., & Islam, N. (2022). *The Palgrave Handbook of Comparative Public Administration: Concepts and Cases*. Springer Nature. <https://doi.org/10.1007/978-981-19-1208-5>
- 7 Vrabie, C. (2025). Improving municipal responsiveness through AI-powered image analysis in E-Government. *arXiv preprint*. <https://arxiv.org/abs/2504.08972>
- 8 Uzun, M. M., Yıldız, M., & Önder, M. (2022). Big Questions of AI in Public Administration and Policy. *Siyasal: Journal of Political Sciences*, 31(2), 423–442. <https://doi.org/10.26650/siyasal.2022.31.1121900>
- 9 Bastyskov, D. H., Smagulova, S. A., Karatayev, M., & Togizbaeva, M. B. (2024). Bibliometric analysis of research on public administration reform. *Journal of Economic Research & Business Administration*, 141(3), 22–35. <https://doi.org/10.26577/be.2024-149-i3-010>
- 10 Makulbayeva, G., & Sharipova, D. (2024). Social capital and performance of public councils in Kazakhstan. *Journal of Eurasian Studies*. <https://doi.org/10.1177/18793665241266260>
- 11 Bastyskov, D., Kulanova, D., & Moldashbaeva, L. (2024). Direction of Study of Public Administration Reforms in Kazakhstan: Bibliometric Analysis. *Economic Series of the Bulletin of the L. N. Gumilyov ENU*, (2), 185–200. <https://doi.org/10.32523/2789-4320-2024-2-185-200>
- 12 Maksat, R., Kappasova, G., Altybasarova, M., Begimtaev, A., & Belgibaeva, K. (2024). Enhancing Local Governance in Kazakhstan: Leveraging International Experience and Decentralisation. *Croatian and Comparative Public Administration*, 24(2), 209–228. <https://doi.org/10.31297/hkju.24.2.6>
- 13 Demircioglu, M. A., & Sharipova, D. (2023). Does Public Sector Employment Matter for Subjective Well-being?: The Case of Kazakhstan. *International Journal of Public Administration*, 47(11), 707–722. <https://doi.org/10.1080/01900692.2023.2176516>
- 14 Amagoh, F. E. (2021). A Review of Public Sector Reform. In *Healthcare Policies in Kazakhstan* (pp. 95–112). Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-981-16-2370-7_6
- 15 Жанузакова Л.Т. Правовые основы местного самоуправления в Республике Казахстан // Глобальные изменения: вызовы науки и образования: материалы международной научно-практической конференции, посвященной 30-летию университета «Туран», 6-7 октября 2022 г. – Алматы: Университет «Туран», 2023. – С.327-333.
- 16 Жанузакова Л.Т. Некоторые вопросы развития местного самоуправления в Республике Казахстан // Маслихат. – 2021. - №3-4. – С.53-60.

References

- 1 Karini, A. (2020). From the Ottoman Legacy to Modern Public Management Systems: Evidence from Turkey, Kosova and Kazakhstan. In H. Sullivan, H. Dickinson, & H. Henderson (Eds.), *The Palgrave Handbook of the Public Servant* (pp. 1-20). Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-030-03008-7_94
- 2 Üstüner, Y., & Yavuz, N. (2022). Public Administration in Turkey. In A. Farazmand (Ed.), *Global Encyclopedia of Public Administration, Public Policy, and Governance*. Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-030-66252-3_3485
- 3 Tan, E. (2020). Quo vadis? The local government in Turkey after public management reforms. *International Review of Administrative Sciences*, 86(1), 123–140. <https://doi.org/10.1177/0020852317752268>

- 4 Kartal, N., Tuncel, G., & Göktolga, O. (2020). Local Governments and Government of Cities in Turkey. *Journal of Public Administration and Governance*, 5(1), 1-15. <https://doi.org/10.5296/jpag.v5i1.6858>
- 5 Kadirbeyoglu, Z., & Kutlu, R. (2023). Urban Sustainability Transition in Turkey: Drivers and Barriers. *Canadian Journal of Development Studies*, 21(1), 45-62. <https://doi.org/10.1080/02255189.2023.2195156>
- 6 Onder, M., Nyadera, I. N., & Islam, N. (2022). *The Palgrave Handbook of Comparative Public Administration: Concepts and Cases*. Springer Nature. <https://doi.org/10.1007/978-981-19-1208-5>
- 7 Vrabie, C. (2025). Improving municipal responsiveness through AI-powered image analysis in E-Government. *arXiv preprint*. <https://arxiv.org/abs/2504.08972>
- 8 Uzun, M. M., Yıldız, M., & Önder, M. (2022). Big Questions of AI in Public Administration and Policy. *Siyasal: Journal of Political Sciences*, 31(2), 423-442. <https://doi.org/10.26650/siyasal.2022.31.1121900>
- 9 Bastyskov, D. H., Smagulova, S. A., Karatayev, M., & Togizbaeva, M. B. (2024). Bibliometric analysis of research on public administration reform. *Journal of Economic Research & Business Administration*, 141(3), 22-35. <https://doi.org/10.26577/be.2024-149-i3-010>
- 10 Makulbayeva, G., & Sharipova, D. (2024). Social capital and performance of public councils in Kazakhstan. *Journal of Eurasian Studies*. <https://doi.org/10.1177/18793665241266260>
- 11 Bastyskov, D., Kulanova, D., & Moldashbaeva, L. (2024). Direction of Study of Public Administration Reforms in Kazakhstan: Bibliometric Analysis. *Economic Series of the Bulletin of the L. N. Gumilyov ENU*, (2), 185-200. <https://doi.org/10.32523/2789-4320-2024-2-185-200>
- 12 Maksat, R., Kappasova, G., Altybasarova, M., Begimtaev, A., & Belgibaeva, K. (2024). Enhancing Local Governance in Kazakhstan: Leveraging International Experience and Decentralisation. *Croatian and Comparative Public Administration*, 24(2), 209-228. <https://doi.org/10.31297/hkju.24.2.6>
- 13 Demircioglu, M. A., & Sharipova, D. (2023). Does Public Sector Employment Matter for Subjective Well-being?: The Case of Kazakhstan. *International Journal of Public Administration*, 47(11), 707-722. <https://doi.org/10.1080/01900692.2023.2176516>
- 14 Amagoh, F. E. (2021). A Review of Public Sector Reform. In *Healthcare Policies in Kazakhstan* (pp. 95-112). Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-981-16-2370-7_6
- 15 Zhanuzakova L.T. *Pravovye osnovy mestnogo samoupravleniya v Respublike Kazahstan // Global'nye izmeneniya: vyzovy nauki i obrazovaniya: materialy mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii, posvjashhennoj 30-letiju universiteta «Turan», 6-7 oktjabrja 2022 g. – Almaty: Universitet «Turan», 2023. – S.327-333.*
- 16 Zhanuzakova L.T. *Nekotorye voprosy razvitiya mestnogo samoupravleniya v Respublike Kazahstan // Maslihat. – 2021. - №3-4. – S.53-60.*

**АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚ ЖӘНЕ ПРОЦЕСС.
ЕҢБЕК ҚҰҚЫҒЫ. БІЛІМ БЕРУ ҚҰҚЫҒЫ**

**ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО И ПРОЦЕСС. ТРУДОВОЕ ПРАВО.
ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЕ ПРАВО**

**CIVIL LAW AND PROCESS. LABOR LAW.
EDUCATIONAL LAW**

ҒТАХР 10.63.01
ӘОЖ 349.22

10.51889/2959-6181.2025.80.2.007

Ж.А. Хамзина¹ , Қ. Тұрлыханқызы^{1*}

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
e-mail: kuralay_turlykhan@mail.ru; mmmmp13@mail.ru

**ЕҢБЕК ЗАҢНАМАСЫН РЕФОРМАЛАУ:
ЕҢБЕК ШАРТЫН БҰЗУ ЖӘНЕ ТӘРТІПТІК
ЖАУАПКЕРШІЛІК ИНСТИТУТТАРЫН ЖЕТІЛДІРУ**

Аңдатпа

Бұл зерттеу Қазақстан Республикасының еңбек заңнамасында еңбек шартын бұзу мен тәртіптік жауапкершілікке қатысты нормалардың мазмұны мен құқықтық табиғатын ашуға, оларды теориялық және практикалық тұрғыдан жан-жақты талдауға бағытталған. Зерттеудің мақсаты – еңбек шартын бұзу және тәртіптік жаза қолдану мәселелерін теориялық және практикалық тұрғыдан талдау арқылы қолданыстағы заңнама мен құқық қолдану тәжірибесіндегі олқылықтарды, формализмді және жүйесіздікті анықтау. Зерттеу барысында еңбек қатынастары субъектілерінің құқықтары мен міндеттерін қорғау, еңбек дауларын тиімді реттеу тетіктері және тәртіптік жаза қолдану рәсімдеріндегі процессуалдық кепілдіктердің сақталу деңгейі сарапталады. еңбек шартын бұзу негіздері мен тәртібі, тәртіптік жауапкершілікке тартудың құқықтық тетіктері, олардың жұмыс беруші мен жұмыскердің құқықтық жағдайына әсері ғылыми талдауға түседі. Сонымен қатар, Еңбек кодексінің тиісті нормаларына жүргізілген терең құқықтық сараптама еңбек қатынастарын құқықтық реттеу саласында әлі де жетілдіруді қажет ететін бірқатар аспектілер бар екенін көрсетеді. Атап айтқанда, заңнамадағы нақты құқықтық олқылықтар мен екіұшты тұжырымдар, сондай-ақ құқық қолдану тәжірибесіндегі бірізділіктің болмауы еңбек дауларының әділ әрі тиімді шешілуіне кедергі келтіретіні анықталады. Зерттеу нәтижелері қазіргі кезеңде еңбек құқықтары мен еңбек қатынастарын реттеудің тиімділігін арттыруда маңызды рөл атқарады.

Түйін сөздер: жұмыскер, жұмыс беруші, еңбек шарты, еңбек заңнамасы, тәртіптік жауапкершілік, еңбек қызметі, еңбек құқығы, еңбек қатынастары.

Zh.A. Khamzina¹, K.Turlykhankyzy^{1*}

¹ Abai Kazakh National Pedagogical University

LABOR LAW REFORM: TERMINATION OF THE EMPLOYMENT CONTRACT AND IMPROVEMENT OF INSTITUTIONS OF DISCIPLINARY RESPONSIBILITY

Abstract

This study is aimed at revealing the content and legal nature of the norms concerning the termination of an employment contract and disciplinary liability in the labor legislation of the Republic of Kazakhstan, a comprehensive analysis of them from a theoretical and practical point of view. The purpose of the study is to identify gaps, formalism and haphazardness in current legislation and law enforcement practice through a theoretical and practical analysis of the issues of termination of an employment contract and the imposition of disciplinary penalties. The study will analyze the protection of the rights and obligations of subjects of labor relations, mechanisms for the effective settlement of labor disputes and the level of compliance with procedural guarantees in disciplinary proceedings. The grounds and procedure for termination of an employment contract, the legal mechanisms for bringing disciplinary responsibility, and their impact on the legal status of the employer and employee are subject to scientific analysis. In addition, an in-depth legal examination of the relevant norms of the Labor Code shows that there are a number of aspects in the field of legal regulation of labor relations that still need to be improved. In particular, it turns out that specific legal gaps and ambiguous formulations in legislation, as well as lack of consistency in law enforcement practice, hinder the fair and effective resolution of labor disputes. The results of the study play an important role in improving the effectiveness of regulation of labor rights and labor relations at the present stage.

Keywords: employee, employer, employment contract, labor legislation, disciplinary liability, labor activity, labor law, labor relations.

Ж.А. Хамзина¹, Қ.Тұрлыханқызы^{1*}

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая

РЕФОРМА ТРУДОВОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА: РАСТОРЖЕНИЕ ТРУДОВОГО ДОГОВОРА И СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ИНСТИТУТОВ ДИСЦИПЛИНАРНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ

Аннотация

Данное исследование направлено на раскрытие содержания и правовой природы норм, касающихся расторжения трудового договора и дисциплинарной ответственности в трудовом законодательстве Республики Казахстан, всесторонний анализ их с теоретической и практической точек зрения. Цель исследования - выявить пробелы, формализм и бессистемность в действующем законодательстве и правоприменительной практике путем теоретического и практического анализа вопросов расторжения трудового договора и наложения дисциплинарных взысканий. В ходе исследования будет проанализирована защита прав и обязанностей субъектов трудовых отношений, механизмы эффективного урегулирования трудовых споров и уровень соблюдения процессуальных гарантий в процедурах наложения дисциплинарных взысканий. основания и порядок расторжения трудового договора, правовые механизмы привлечения к дисциплинарной ответственности, их влияние на правовое положение работодателя и работника подлежат научному анализу. Кроме того, проведенная глубокая правовая экспертиза соответствующих норм Трудового кодекса показывает, что в сфере правового регулирования трудовых отношений существует

ряд аспектов, которые еще нуждаются в совершенствовании. В частности, выясняется, что конкретные правовые пробелы и неоднозначные формулировки в законодательстве, а также отсутствие последовательности в правоприменительной практике препятствуют справедливому и эффективному разрешению трудовых споров. Результаты исследования играют важную роль в повышении эффективности регулирования трудовых прав и трудовых отношений на современном этапе.

Ключевые слова: работник, работодатель, трудовой договор, трудовое законодательство, дисциплинарная ответственность, трудовая деятельность, трудовое право, трудовые отношения.

Негізгі ережелер

Еңбек тәртібі тараптар арасындағы құқықтық нормалармен реттелетін бағыныстылықты көрсететін еңбек қатынастарын реттеудің императивті сипатын қамтиды. Еңбек құқығында бұл жұмыскерлердің жұмыс беруші алдындағы тәртіптік жауапкершілігін білдіреді және мұндай шараларды қолдану көбінесе жұмыс берушінің қалауына байланысты. Бұл зерттеуде жұмыссыздықтың Қазақстандағы еңбек тәртібін сақтау тетігі ретіндегі рөлі қарастырылады, тәуелсіздік алған сәттен бастап жұмыссыздық деңгейі мен еңбек заңнамасының реформалары арасындағы өзара байланыс талданады. Онда тәртіптік практикаға байланысты еңбек заңнамасын дамытудың негізгі кезеңдері көрсетілген.

Kіріспе

Қазақстанның еңбек заңнамасында шешілуі қажет бірқатар парадокстар мен проблемалар бар. Еңбек қатынастарын реттеудегі және заңнаманың сақталуын қамтамасыз етудегі негізгі мәселе кінәлі жұмыскерлерге жауапкершілікті қолдану болып табылады. Қазіргі Қазақстандық еңбек заңнамасында парадоксалды жағдай қалыптасты: жұмыс берушілердің мүдделерін белсенді ілгерілету нәтижесінде жұмыскерлер еңбек қатынастары жүйесіндегі осал жаққа айналды. Қолданыстағы құқықтық нормаларға сәйкес жұмыскерлер тәртіптік, материалдық, әкімшілік және қылмыстық жауапкершіліктің барлық түрлерін атқаруға міндетті. Бұл олардың еңбек қатынастары шеңберінде төрт түрлі қысымға ұшырау ықтималдығын арттырады.

Еңбек қатынастары заңды теңдіктен басталса, бұзушылықтар тепе-теңдікті бұзады, бұл жұмыс берушіге тәртіптік жаза қолдануға мүмкіндік береді. Тарихи тұрғыдан алғанда, еңбек заңнамасы жұмыскерларды қанаудан қорғауға бағытталған, сондықтан заңсыз мінез-құлық пен тәртіптік шаралар арасындағы пропорционалдылықты қамтамасыз ету және тиісті процедураны қатаң сақтау өте маңызды болды.

Тәртіптік жауапкершілік институты еңбек құқығының маңызды құрамдас бөлігі болып табылады және оның дамуымен, қолдану тетіктерімен тығыз байланысты. Қазіргі кезеңде тәртіптік жауапкершілік институтын, оның ішінде тәртіптік жазаларды реформалау қажеттілігі өзекті мәселеге айналууда.

Тәртіптік жауапкершілік жұмыс орнындағы тәртіпті сақтауға және еңбек өнімділігін арттыруға ықпал етеді. Еңбек нарығының стандартты теориясы жұмыссыздықты дамыған елдердегі тәртіптік механизм ретінде қарастырады. Бұл мақала жұмыссыздық деңгейін және жұмыс орнындағы тәртіпті құқықтық реттеуді байланыстыратын теориялық модель құра отырып, Қазақстанға осы көзқарасты қолданады. Еңбек заңнамасының реформалары Қазақстанның еңбек нарығына әсер еткенімен, жұмыстан шығару сияқты тәртіптік шаралар көптеген ықпал етуші факторлардың бірі ғана болып табылады.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу мақсаттарына қол жеткізу үшін еңбек шартын бұзу және тәртіптік жауапкершілік бөлігінде Қазақстан Республикасының еңбек заңнамасына теориялық және практикалық кешенді талдау жүргізілді. Бұл тәсіл осы құқықтық нормалардың мәні мен құқықтық

табиғатын ашуға, сондай-ақ еңбек нарығындағы тәртіптік жауапкершілікті реттейтін заңнамалық өзгерістерді анықтауға мүмкіндік береді.

Деректер көздеріне мыналар жатады: Қазақстанның Ұлттық статистика бюросы мен Жоғарғы Сотының ресми статистикасы; Еңбек кодексіне тәртіптік жаза мен жұмыстан шығаруға қатысты түзетулер; тәртіптік жазаны көздейтін еңбек даулары бойынша сот шешімдері. Зерттеу сандық және сапалық әдістерді қолданады. Статистикалық және корреляциялық талдау құқықтық реформалар мен жұмыссыздық деңгейі арасындағы байланысты анықтауға көмектеседі, ал құқықтық интерпретация реформалардың еңбек тәртібіне әсерін бағалауға мүмкіндік береді.

Нәтижелер мен талқылаулар

Қазақстан Республикасында нарықтық экономиканы одан әрі дамыту еңбек шарты тараптарының материалдық жауапкершілігі тетіктерін жетілдіру қажеттілігін объективті түрде айқындайды. Осыған байланысты жалдамалы еңбек саласындағы материалдық жауапкершілікті құқықтық реттеу мәселесі ғылыми зерттеулердің өзекті тақырыбына айналууда. Осы саладағы зерттеулер көрсеткендей, еңбек құқығы ғалымдары аталған құқықтық категорияны түсіндірудің әртүрлі тәсілдерін қолданады.

Еңбек құқығындағы жауапкершілік басқа жауапкершілікпен ара қатынасы еңбек құқығы теориясында ең маңызды мәселе. Әр түрлі құқықтық институттардың ұқсастығы олардың ерекшеліктерінде емес, олардың қызметінде көрінеді. Сондықтан олардың арасындағы ортақ белгілерді іздеудің орнына әр институттың ерекшелігін анықтау маңызды. Осыған байланысты еңбек құқығындағы жауапкершілікке тарту қызметі мен заңнаманың жалпы қызметі арасындағы байланыс реттеуші, алдын алу, жазалау және қалпына келтіру сияқты функциялар арқылы анықталуы керек. Осылайша, еңбек құқығы саласындағы институт ретінде еңбек шарты тараптарының жауапкершілігін реттейтін құқықтық нормалар жүйесі біртекті қоғамдық қатынастарды реттеудің маңызды құралы болып табылады.

ҚР Еңбек кодексінің мазмұнында еңбек және құқықтық жауапкершілік институтын ресми бекітудегі жағдай біршама күрделене түсті. Осы институтқа қатысты ережелер кодекстің әртүрлі тарауларына бөлінеді, бұл құқықтық институттың мазмұны мен оның нысаны арасында үйлесімділіктің жоқтығын көрсетеді.

ҚР Еңбек кодексінің аталған бөлімінің 63-66-баптарын талдау барысында тек бір ғана 63-бап еңбек тәртібі мен жұмыскерлердің күн тәртібі мәселелерін қамтитынын атап өткен жөн⁹. Ал қалған баптарда жұмыскердің тәртіптік жауапкершілігіне байланысты нормалар қарастырылады. Осыған байланысты зерттеу аясында тәртіптік жауапкершілік ұғымын нақтылау қажеттілігі туындайды.

«Тәртіптік жауапкершілікке тарту құқығы жұмыс берушіге және оның әкімшілігіне тиесілі. Еңбек заңнамасында жұмыскерлердің тәртіптік жауапкершілігінің екі түрі қарастырылған: жалпы және арнайы. Жалпы тәртіптік жауапкершілік ішкі еңбек тәртібі ережелерінде және еңбек заңнамасында көзделген. Бұл жауапкершілік арнайы тәртіптік жауапкершілікке тартылатын жұмыскерлерді қоспағанда, барлық жұмыскерлерге қолданылуы мүмкін. Арнайы тәртіптік жауапкершілік жұмыскерлердің белгілі бір санаттарына қатысты заңнамамен немесе ведомстволық актілермен белгіленеді» [1].

«Тәртіптік жауапкершілік - бұл еңбек тәртібін бұзушыға құқықтық ықпал ету шарасы. Ал еңбек тәртібі - бұл жұмыс беруші мен жұмыскерлердің Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық актілерінде, сондай-ақ келісімдерде, еңбек, ұжымдық шарттарда, жұмыс берушінің актілерінде, құрылтай құжаттарында белгіленген міндеттемелерді тиісінше орындауы. Тәртіптік жауапкершілік тәртіптік жаза қолданудан көрінеді. Жұмыскердің өзінің

⁹ Қазақстан Республикасының Еңбек Кодексі Қазақстан Республикасының Кодексі 2015 жылғы 23 қарашадағы №414-V ҚРЗ. // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000414>. (өтінім берілген күн: 06.05.2025)

лауазымдық міндеттерін орындамауы немесе тиісінше орындамауы тәртіптік жазаға әкеп соғады. Тәртіптік жаза - бұл жұмыс берушінің жұмыскерге тәртіптік теріс қылық жасағаны үшін қолданатын тәртіптік ықпал ету шарасы. Еңбек шарты бойынша жұмыс істейтін жұмыскер еңбек тәртібі бұзылған (себепсіз жұмысқа келмеу, еңбек міндеттерін орындамау немесе тиісінше орындамау) жағдайда тәртіптік жауапкершілікке тартылады» [2].

Қазақстан Республикасының еңбек заңнамасына сәйкес жұмыскерлердің кінәлі әрекеттері мен жауапкершілігіне жан-жақты талдау жүргізу маңызды. Еңбек тәртібі бұзылған жағдайда жұмыскер әкімшілік жауапкершілікке тартылуы мүмкін. Мысалы, жұмыс орнында алкогольдік ішімдіктер ішу немесе жұмыс уақытын бұзатын әрекеттер жасау. Жұмыс орнындағы қауіпсіздік нормаларын бұзу еңбекті қорғау туралы заңнамаға сәйкес жұмыскерлер жұмыс орнындағы қауіпсіздік шараларын сақтауға міндетті. Егер жұмыскер қауіпсіздік ережелерін бұзса, ол өзіне және айналасындағыларға қауіп төндіруі мүмкін.

ҚР Еңбек кодексі мынадай ұстанымды көрсетеді: тәртіптік жауапкершілік Еңбек құқықтық қатынастары шеңберінде кейінге қалдырылады, ал материалдық жауапкершілік еңбекпен тікелей байланысты қатынастарға жатады. Бұл қатынастарды материалдық жауапкершілікке жатқызуға жеткілікті негіз жоқ сияқты, бірақ олардың еңбек қатынастарымен тікелей байланысты екендігі көрсетілген [3].

Еңбек және жұмыскерлердің еңбек қызметін қоғамдық ұйымдастыру саласындағы заңға сәйкес мінез-құлықты қалыптастыру әртүрлі ынталандыру тетіктерін қолдану арқылы жүзеге асырылады. Бұл ретте еңбек тәртібін бұзуға жол берген жұмыскерлердің құқыққа қарсы әрекеттеріне қарсы күрес құралдарының бірі ретінде оларды тәртіптік жауапкершілікке тарту түріндегі құқықтық шараларды қолдану қарастырылады. Осыған байланысты, Н. Абросимованың пікірінше, «жұмыскерді тәртіптік жауапкершілікке тарту - бұл жұмыс берушінің міндеті емес, құқығы болып табылады, сондықтан оның бұл құқықты пайдалануы немесе пайдаланбауы жұмыс берушінің еркінде. Алайда жұмыс беруші өзіне берілген құқықты жүзеге асырған жағдайда, Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі мен өзге де нормативтік құқықтық актілерінде белгіленген талаптарды сақтауы тиіс» [4].

Қазақстан Республикасы Еңбек кодексінің 21-бабына сәйкес, жұмыскерлер өздеріне жүктелген міндеттерді адал орындауға, ішкі еңбек тәртібі ережелерінің талаптарын сақтауға, еңбек тәртібін сақтауға, еңбекті қорғау ережелерін қатаң сақтауға, сондай-ақ өз жұмыскерлерінің мүлкіне ұқыпты қарауға тиіс.

Еңбек тәртібін бұзу деп жұмыскердің өзінің еңбек міндеттерін заңсыз және кінәлі орындамауы деп түсінуге болады. Еңбек тәртібін қамтамасыз ету адал еңбекті ынталандыру және көтермелеу әдістерін, сондай-ақ мәжбүрлеу шараларын қолдану арқылы, оның ішінде еңбек тәртібін бұзатын адамдарды тәртіптік жауапкершілікке тарту арқылы жүзеге асырылады. Мәжбүрлеу шараларының негізгі мақсаты құқық бұзушылықтардың алдын алу болып табылады [5].

А.Ахметов пен Г.Ахметованың көзқарасына сәйкес, «еңбек тәртібін бұзу - бұл жұмыскердің жеке еңбек шартында көзделген міндеттерін кінәлі түрде және құқыққа қайшы орындамауы немесе тиісті деңгейде орындамауы. Мұндай тәртіп бұзушылық тәртіптік жауапкершілікке тартудың негізі болып табылады және ол нақты құқық бұзушылық жасаған жұмыскерге ғана қолданылады. Тәртіптік жауапкершілік - еңбек процесі кезінде орын алған құқыққа қайшы әрекет үшін қолданылатын заңды жауапкершілік нысаны. Сонымен қатар, заңнамада қылмыстық, әкімшілік, азаматтық-құқықтық және материалдық жауапкершілік түрлері де көзделген, олардың әрқайсысы тиісті құқықтық нормалармен реттеледі» [6, б. 166-169].

Құқықтық қағидаттарды ескере отырып, еңбек қатынастарына қатысушылар заңмен жүктелген міндеттемелерді мүлтіксіз орындауға міндетті. Мәжбүрлеу процесінде жұмыс беруші өзінің еңбек құқықтары мен міндеттерін толық және тиімді орындауды қамтамасыз етуі, сондай-ақ жұмыскердің еңбек құқықтарын іске асыруы үшін жағдай жасауы керек. Сонымен қатар, жұмыс беруші жұмыскерден өз құқықтары мен міндеттерін тиісті түрде

орындауды талап етуі керек. Бұл жағдайда жұмыскерлердің еңбек құқықтары мен кепілдіктерін қамтамасыз ететін заңнама нормаларынан ауытқуға жол берілмейді. Егер жұмыскер еңбек міндеттерін бұзса (яғни тәртіптік теріс қылық жасаса), жұмыс беруші жұмыскерді тәртіптік жауапкершілікке тарта алады. Әділдік қағидаты тұрғысынан осы теріс қылықтың барлық мән-жайлары және жұмыскердің оған деген көзқарасы тәртіптік теріс қылықтың ауырлығына, нақты жағдайға, жұмыскердің жеке ерекшеліктеріне және оның жұмыс тәжірибесіне сәйкес анықталуы және тәртіптік жазаны қолдану туралы құқықтық норманың әділ және дұрыс қолданылуын қамтамасыз етуі керек. Осылайша, құқық қолдану процесінің әр кезеңінде заңдылық пен әділеттілік принциптері өзара үйлесімді түрде сақталады [7].

«Қазақстан Республикасының Конституциясы заң мен сот алдында барлығының теңдігі ережелерін белгілейді (14-бап)»¹⁰. Конституциялық құқықтың отандық ғылымының өкілдері құқықтық мемлекеттің жұмыс істеуі құқықтық теңсіздіктің барлық нысандарын сақтауды және ұдайы молайтуды болдырмайтынын, сондай-ақ әлеуметтік әділеттілік қағидаттарын дәйекті іске асыруды көздейтінін атап өтеді. Сонымен қатар, әлеуметтік әділеттілік адам құқықтарын қамтамасыз ету ретінде түсіндіріледі. Мәжбүрлеу мен жауапкершілікке байланысты қатынастарда әділеттілік құқық бұзушылық пен жаза шараларының өзара сәйкестігімен өлшенеді. Осылайша, құқықтық мемлекетте әділеттілік қағидаты нормативтік бекіту арқылы қоғамдық қатынастардың барлық салаларына енгізілуі керек.

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, ҚР Еңбек кодексінің 7-бабына «еңбек қатынастары тараптарының өз құқықтарын теріс пайдалануына жол бермеу қағидатын» енгізген жөн болар еді. Бұл қағиданы келесідей тұжырымдауға болады: «еңбек құқықтары олардың нақты мақсатына сәйкес қолданылуы керек, ал еңбек міндеттері адал орындалуы керек. Жұмыскерлер мен жұмыс берушілер еңбек заңнамасына, еңбек құқығының нормаларын қамтитын өзге де нормативтік құқықтық актілерге және еңбек шартының талаптарына сәйкес өз құқықтарын адал жүзеге асыруы және міндеттерін орындауы тиіс»¹¹.

Бұл тұжырым еңбек қатынастары тараптарының өзара адалдық пен жауапкершілік қағидаттарын сақтауына ықпал етеді.

Еңбек құқығындағы тәртіптік теріс қылықтың келесі белгілері бар: «еңбек шартын құқықтық қатынастарға қатысушы болып табылатын, әрекет қабілеттілігі бар және заңда белгіленген жасқа жеткен жұмыскер жасайды; құқық бұзушылық жұмыскердің еңбек міндеттерін кінәлі орындамауынан немесе тиісінше орындамауынан көрінеді; құқық бұзушылық жұмыскердің қызметтік міндеттерін атқаруына тікелей байланысты болуы тиіс; тәртіптік теріс қылық жұмыс берушіге зиян келтірумен сипатталады, бұл залал заңсыз әрекет (немесе әрекетсіздік) мен оның нәтижесі арасындағы себеп-салдарлық байланыспен дәлелденуі керек» [8].

Еңбек заңнамасында тәртіптік теріс қылықтың заңсыздығын жоюға негіз болатын мән-жайлар, мысалы, теріс қылықтың елеусіздігінен немесе жұмыс берушіде қажетті еңбек жағдайларының болмауынан туындайтын аса қажет жағдайдағы іс-әрекеттер туралы нақты айтылмайды. Іс жүзінде мұндай жағдайлар жиі кездесетіні анық.

Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі жұмыскердің негізгі міндеті ретінде еңбек тәртібін сақтауды бекітеді. Заңды міндет деп аталатын бұл талап жұмыста тиісті мінез-құлықтың жалпы принципін анықтайды. Жұмыс күшінің барлық мүшелері үшін ортақ міндеттерден басқа, жұмыс берушілерге жүктелген еңбек тәртібін қамтамасыз етуге бағытталған арнайы міндеттерді нақты ажырату қажет. Бұл міндеттер еңбек процестерін

¹⁰ Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданған (өзгерістер мен толықтырулармен). [Электрондық ресурс] – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000>. (өтінім берілген күн: 06.05.2025)

¹¹ Қазақстан Республикасының Еңбек Кодексі Қазақстан Республикасының Кодексі 2015 жылғы 23 қарашадағы №414-V ҚРПЗ. // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000414>. (өтінім берілген күн: 06.05.2025)

ұйымдастыру мен басқаруды жүзеге асыру кезінде нормативтік құқықтық актілер мен ережелерде бекітілген құқықтар мен міндеттердің өзара бірлігін қамтамасыз етуге негізделген. Осыған байланысты еңбек қатынастары саласындағы тәртіптік теріс қылық жұмыскердің еңбек міндеттерін кінәлі және заңсыз бұзуы ретінде түсіндіріледі. Мұндай теріс қылық үшін тәртіптік жауапкершілік қарастырылған және еңбек заңнамасына сәйкес тәртіптік жаза қолданылады. Іс жүзінде көбінесе жұмыскер өз бастамасы бойынша еңбек шартын бұзады, бұл жағдайда жұмыскер мұндай ауыртпалықты өз еркімен алады және заң мұндай жағдайларды жоққа шығармайды. Мұндай жағдайларда тараптардың келісімі бойынша еңбек шартын бұзу тәртіптік жауапкершілікке тартудың шартты негіздерін білдіреді, өйткені ол жұмыс берушіге жұмыскердің өз қалауы бойынша шартты қабылдауға немесе орындаудан бас тартуға құқық береді.

Бірқатар зерттеушілердің пікірінше, жазаларды белгілеу негіздерінің ерекшелігіне және оларды қолдану деңгейіне байланысты Еңбек тәртіптік жауапкершілігінің шартты сипатын мойындау дұрыс емес. Бұл тәсіл еңбек құқығының туынды функциясын басымдыққа айналдырады және тәртіптік жауапкершілікті мемлекеттік мәжбүрлеу шараларымен тығыз байланыстырады.

Алайда, біздің ойымызша, айыппұл санкцияларын заңнамалық бекіту еңбек заңнамасының әлеуметтік функциясынан туындайды және жұмыс берушінің тәртіптік өкілеттіктерді негізсіз теріс пайдалануын шектеуге бағытталған. Бұл тәсіл еңбек қатынастары тараптарының құқықтары мен міндеттерін тепе-тең негізде реттеуге мүмкіндік береді және жұмыс беруші мен жұмыскер арасындағы құқықтық қорғау тетігін нығайтады. Сонымен қатар, мұндай критерийді шарттан тыс туындайтын заңды жауапкершілік пен жауапкершіліктің негізі ретінде қарастыра отырып, азаматтық-құқықтық шарттың тараптары азаматтық-құқықтық шартты жасасу кезінде шарттық міндеттемелерді бұзғаны үшін жауапкершілік туралы ережелер өзара келіспеген жағдайда немесе шартта шарттық міндеттемелерді бұзғаны үшін жауапкершілік жүктелетіні туралы ереже белгіленсе азаматтық-құқықтық шарт тараптарына, тараптардың жауапкершілігі қолданыстағы заңнамада көзделген тараптардың жауапкершілігінің сипаты шартты болып табылмайды.

Қорытынды

Жоғарыда баяндалған тұжырымдарды негізге ала отырып, еңбек құқығы саласындағы тәртіптік жауапкершілік еңбек шарты шеңберінде ғана туындайды деген ғылыми қорытынды жасауға болады. Еңбек шартының бұзылуы тараптар арасындағы еңбек-құқықтық қатынастардың тоқтатылуына әкеліп соғады және бұл жағдай тәртіптік әрі материалдық жауапкершілікке байланысты ықтимал жағымсыз құқықтық салдардың алдын алуға мүмкіндік береді.

ҚР Еңбек кодексінің 65-бабына сәйкес, егер тәртіптік теріс қылық айқын және елеулі болып табылса, жұмыс беруші жұмыскердің жазбаша түсіндірмесін күтпей, оны басшылыққа ала отырып, тәртіптік жаза қолдануға құқылы. Осылайша, жұмыскердің кінәлі әрекеттеріне байланысты жұмыс берушінің бастамасы бойынша еңбек шартын бұзудың құқықтық моделі заңда белгіленген тәртіппен тәртіптік теріс қылық жасау және тәртіптік жауапкершілікке тарту ретінде анықталуы мүмкін. Жұмыскерге тәртіптік жаза қолдану рәсіміне қатысты айтар болсақ, бұл механизм заңды жауапкершілік қағидаттарына толық сәйкес келмейді және тәртіптік жазаны жедел түрде қолдануға ықпал етпейді деген пайым жасауға негіз бар. Атап айтқанда, тәртіптік жаза қолданар алдында тиісті актінің жасалуын талап ететін қолданыстағы рәсім жұмыскердің екі жұмыс күні ішінде жазбаша түсініктеме ұсынбаған жағдайында, егер жұмыскердің түсініктеме беруден жалтаруы дәлелденуі қиын болса, тәртіптік шараның заңдылығына күмән туғызуы мүмкін және оны заңды жауапкершілік аясында қарауға негіз болады.

Қазақстан Республикасы Еңбек кодексінде жұмыскердің тәртіптік теріс қылығы нәтижесінде еңбек қатынастарын тоқтату, еңбек шартын бұзу үшін құқықтық алғышарттарды

айқындайды және оларды жалпы шарттарға жатқызады және арнайы негіздер оларды жіктеуге мүмкіндік береді. Жалпы негіздер қызметтің барлық салаларында қолданылғанымен, арнайы негіздер жұмыскердің еңбек функциялары мен қызметінің ерекшеліктеріне тікелей байланысты анықталады. Сонымен қатар, аталған негіздер жұмыс берушінің атқарушы органдарының басшыларына, олардың орынбасарларына, сондай-ақ филиалдар мен өкілдіктердің жетекшілеріне қатысты арнайы талаптардың қойылуын көздейді. Бұл қызметтік міндеттері мен жауапкершілік деңгейі жоғары лауазымды тұлғаларға тәртіптік жауапкершілік механизмдерін қолдануда ерекше тәртіп пен қатаң өлшемдердің сақталуын қамтамасыз ету қажеттілігін айқындайды. Еңбек қатынастарын тоқтату үшін негіздер жұмыскердің заңды жауапкершілігін нақтылауға және еңбек заңнамасының салалық ерекшеліктерін ескеруге бағытталған құқықтық тетіктерді көздейді.

Авторлардың қосқан үлесі

Ғылыми мақаланы жазуда авторлардың үлесі ортақ. Авторлар мақаланы жариялау барысында бірлесе отырып зерттеу жүргізіп талқылаудан өткізді.

Хамзина Ж.А. - мақаланы жазу барысында мақсат-міндеттерімен зерттеуді жүргізіп, нәтижелерді талдап, сыни тұрғыда қарастырды. Зерттеуге қажетті әдіснаманы таңдау, ақпараттарды талдау жұмысымен айналысу арқылы «Нәтижелер мен талқылау» және «Қорытынды» бөлімдерін дайындауға үлес қосты.

Тұрлыханқызы Қ. - тақырыптың өзектілігін арттыруда ұсыныстар келтіру, жұмыстың түпкілікті нәтижелеріне қол жеткізу үшін материалдар жинау, отандық және шетелдік заңнамалық актілерді талдап, «Негізгі ережелер», «Кіріспе», «Материалдар мен әдістер» бөлімдерін дайындап, библиографиялық тізімді және транслитерацияны рәсімдеді.

Алғыс айту

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің АР25793729 Реформалау және жаңғырту: Қазақстан Республикасының Еңбек кодексін дамыту стратегиялары

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Гилева Н.В. Новеллы Трудового кодекса Республики Казахстан в части расторжения трудового договора по инициативе работодателя // Трудовое право в России и за рубежом. – 2016. – №1. – С. 41-44.

2 Хасенов Х.М. Правовое регулирование рынка труда Казахстана: проблемы и решения - С. 261-296. / Трансформация экономики Казахстана. - Астана: Типография IndigoPrint, 2019. – 368 с.

3 Нурғалиева Е.Н. Комментарий к Трудовому кодексу Республики Казахстан. – Караганды: РИО «Болашақ – Баспа», 2015. – 849 с.

4 Абросимова Н. Основания применения и виды дисциплинарных взысканий // <https://defacto.kz/ru/content/osnovaniya-primeneniya-i-vidy-distsiplinarnykh-vzyskanii> (өтінім берілген күн: 06.05.2025)

5 Хамзина Ж.А., Бурибаев Е.А., Турлыханқызы К., Молдахметова Ж., Кошпенбетов Б., Несибели К. Разгрузка судебной системы в Казахстане? Альтернативные способы разрешения индивидуальных трудовых споров. Обзор сравнительного правоведение. – No27. – 2021. – С. 275-296

6 Ахметов А., Ахметова Г.А. Еңбек құқығы. Оқулық. – Алматы: Нұр-пресс, 2005. - 413 б.

7 Құралай Т. Жұмыскердің кінәлі әрекеттеріне, тәртіптік теріс қылығына байланысты еңбек шартын бұзу және тәртіптік жауапкершілік, оның принциптері. // Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршы, Құқықтану сериясы. – 2022. – С. 276. (өтінім берілген күн: 06.05.2025)

8 Buribayev, Y., Khamzina, Z., Rakhimova, G., Turlykhankyzy, K., & Kalkayeva, N. Advantage and Risks of the Specialization of Courts in Social and Labor Disputes //IJCA. – 2023. – Vol. 14. – P. 1.

Refernces

- 1 Gileva N.V. *Novelly Trýdovogo kodeksa Respýblıkı Kazahstan v chasti rastorjenia trýdovogo dogovora po inisiative rabotodatelá* // *Trýdovoe pravo v Rossii i za rýbejom*. – 2016. – №1. – S. 41-44.
- 2 Hasenov H.M. *Pravovoe regýlirovanie rynka trýda Kazahstana: problemy i reshenia* - S. 261-296. / *Transformatsia ekonomiki Kazahstana*. - Astana: IndigoPrint Baspahanasy, 2019. – 368 s.
- 3 Nýrgalieva E.N. *Komentari k Trýdovomý kodeksý Respýblıkı Kazahstan*. – Karagandy: RIO "Bolashak – Baspa", 2015. – 849 s.
- 4 Abrosimova N. *Tártiptik jazalardy qoldany negizderi men túrleri* // <https://defacto.kz/ru/content/osnovaniya-primeneniya-i-vidy-distiplinarnykh-vzyskanii> (ótinim berilgen kún: 06.05.2025)
- 5 Hamzina J.A., Býribaev E.A., Turlyhanqyzy K., Moldahmetova J., Kóshpenbetov B., Nesibeli Q. *Qazaqstandaғы sot júesin Jeñildetý? Álternativnye sposoby razresheniya individualnyh trýdovyh sporov. Obzor sravnitel'nogo pravovedenie*. - №27. – 2021. – S. 275-296
- 6 Ahmetov A., Ahmetova G. A. *Enbek quqyғы. Oqylyq*. – Almaty: Nur-pres, 2005. - 413 b.
- 7 Quralai T. *Jumyskerdiń kináli áreketterine, tártiptik teris qylyғыna bailanysty enbek shartyn buzý jáne tártiptik jaýapkershilik, onyń prinsipteri*. // *Abai atyndaғы Qazupý Habarshy, Quqyqtany seriesy*. – 2022. – S. 276. (ótinim berilgen kún: 06.05.2025)
- 8 Býribaev, Iý., Hamzina, Z., Rahimova, G., Turlyhanqyzy, K., & Kalkaeva, N. *Sottardyń Áleymettik Jáne Enbek Daylary Boıynsha Mamandanyynyń Artyqshylyғы men Táyekelderi* //IJCA. – 2023. - Tom. 14. – B.1.

**ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ ЖӘНЕ ПРОЦЕСС.
КРИМИНОЛОГИЯ. КРИМИНАЛИСТИКА**

**УГОЛОВНОЕ ПРАВО И ПРОЦЕСС.
КРИМИНОЛОГИЯ. КРИМИНАЛИСТИКА**

**CRIMINAL LAW AND PROCESS.
CRIMINOLOGY. FORENSICS**

ҒТАХР: 10.77.41
ӘОЖ 343.265

10.51889/2959-6181.2025.80.2.008

Р.Б. Байзакова¹ , А.Р. Бижанова² , Ж.Жайлау³

¹С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті

²Казахский национальный педагогический университет имени Абая

³ Алматы гуманитарлық-экономикалық университеті
(e-mail: rau.b.777@mail.ru; Aike_74@mail.ru; zhan1831@bk.ru)

**ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАУАПКЕРШІЛІКТЕН БОСАТУ ИНСТИТУТЫНЫҢ
ҚҰҚЫҚТЫҚ ТАБИҒАТЫ ЖӨНІНДЕ**

Аңдатпа

Қылмыстық жауаптылықтан босату институты әруақытта қылмыстық құқықтық доктрина мен практикадағы өзекті және маңызды мәселелердің бірі болып келген.

Сот практикасында қылмыскердің кінәсі анықталады және қылмыстық-құқықтық ықпал ету шарасы (өзге де ықпал ету шаралары) тағайындалады. Бірақ бұл тағайындалған шара қаншалықты тиімді болады деген сұраққа жауап - бұл жеке сұрақ. Қылмыстық заңнаманың түпкі мақсатына жету маңызды десек те, күні бүгінге дейін ғылымда қылмыстық жауаптылық және қылмыстық жауаптылықтан босату ұғымдарына қатысты бірыңғай түсінік жоқ. Бұл қылмыстық жауаптылықтан босату жөніндегі норманы құқық қолдану тәжірибесінде жүзеге асыруда қайшылықтарды жиі тудырады.

Мақалада қылмыстық жауапкершіліктен босату институтының қылмыстық құқықтағы орны қаралады.

Қылмыстық жауаптылықтан босату қылмыстық мәжбүрлеуді шектеу және жұмсарту үрдісін көрсетеді. Бұл ретте қылмыстық жазадан босатуды тек жеке тұлғаның ерекшеліктерін мұқият зерттегеннен кейін, оның түзелуге мүмкіндігі болса ғана және әрбір нақты жағдайда қолдануы тиіс. Қылмыстық жауапкершіліктен босату жазаны орындаудан ғана емес, сонымен қатар жазалау шарасын тағайындаудан да босату дегенді білдіреді. Авторлар субъектінің қылмыстық іс-әрекет жасағаннан кейінгі оң мінез-құлқын бақылай отырып, оның қоғамға қауіптілігін жоғалтқандығына көз жеткізу қылмыстық жауаптылықтан босатудың жалпыға ортақ шарты болғаны дұрыс деген тұжырымға келеді.

Түйін сөздер: қылмыс, қылмыстық жауапкершілік, дифференциация, қылмыстық жаза, жауаптылықтан босату, баламалы ықпал ету шаралары.

Р.Б. Байзакова¹, А.Р. Бижанова², Ж. Жайлау³,

¹Казахский агротехнический исследовательский университета им. С.Сейфуллина

²Казахский национальный педагогический университет имени Абая

³Алматинский гуманитарно-экономический университет

О ПРАВОВОЙ ПРИРОДЕ ИНСТИТУТА ОСВОБОЖДЕНИЯ ОТ УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ

Аннотация

Статья посвящена актуальным вопросам института освобождения от уголовной ответственности и применения альтернативных мер воздействия на лиц, совершивших уголовные правонарушения, в современной уголовно-правовой доктрине и практике.

В судебной практике выявляется виновность преступника и назначается мера уголовно-правового воздействия (иные меры воздействия). Но ответ на вопрос, насколько эффективной будет эта назначенная мера, - отдельный вопрос. Несмотря на то, что достижение конечной цели уголовного права имеет важное значение, в науке сегодня не сформировано единое понятие уголовной ответственности и освобождение от уголовной ответственности. Это вызывает много споров в правоприменительной практике в ходе реализации нормы по освобождению от уголовной ответственности.

Освобождение от уголовной ответственности свидетельствует о тенденции к ограничению и смягчению уголовного принуждения. при этом, все виды освобождения от уголовной ответственности должны применяться в каждом конкретном случае индивидуально, с учетом личностных качеств виновного и возможности его исправления без применения наказания. Важно отметить, что освобождение от уголовной ответственности означает не только освобождение от исполнения наказания, но и от назначения меры наказания в целом.

Авторы полагают, что общим условием освобождения от уголовной ответственности должно быть убеждение, что субъект после совершения преступного деяния утратил общественную опасность, требующую контроля за его позитивным поведением.

Ключевые слова: преступление, уголовная ответственность, дифференциация, уголовное наказание, освобождения от ответственности, иные меры уголовно-правового воздействия.

R.B. Baizakova¹, A.R. Bizhanova², Zh. Zhailau³

¹Kazakh Agrotechnical Research University named after S. Seifullin

²Abai Kazakh National Pedagogical University

³Almaty humanitarian and economic University

ON THE LEGAL NATURE OF THE INSTITUTION OF EXEMPTION FROM CRIMINAL LIABILITY

Abstract

The article is devoted to the actual problems of the institution of exemption from criminal liability and the application of alternative measures of influence on persons who have committed criminal offenses in modern criminal law doctrine and practice.

In judicial practice, the guilt of the offender is determined and a measure of Criminal Law influence (other measures of influence) is prescribed. But the answer to the question of how effective this prescribed measure will be is a separate question. Despite the great importance of achieving the ultimate goal of criminal law, today science has not developed a single concept of criminal liability and exemption from criminal liability. This causes many disputes in law enforcement practice in the process of implementing the norm of exemption from criminal liability.

Exemption from criminal liability reflects a tendency to limit and mitigate criminal coercion. at the same time, all types of exemption from criminal liability should be applied individually in each specific case, taking into account the personal qualities of the culprit and the possibility of correcting it without applying punishment. It should be noted that exemption from criminal liability implies not only exemption from the execution of punishment, but also the imposition of a general punishment.

The authors believe that ensuring the loss of the subject's public danger due to his positive behavior after committing a criminal act is a generally accepted condition for exemption from criminal liability.

Key words: crime, criminal liability, differentiation, criminal punishment, exemption from liability, other measures of criminal legal influence.

Негізгі ережелер

Қылмыстық жауапкершіліктен бастау мәселелерін шешу еліміздің қылмыстық құқық теориясы мен тәжірибесі үшін маңызды практикалық мәнге ие. Қылмыстық жауапкершіліктен босатуды реттейтін ережелер дербес құқықтық институтты құрайды. Жеңілдететін мән-жайлар (белсенді өкіну, кәмелетке толмағандар және т.б.) қылмыстық жауаптылықтан босатудың бір немесе басқа түрін қолдануға негіз болып табылады. Бұл мән-жайлар - тек жаза ғана емес, жауапкершілікті дараландыру құралы.

Қылмыстық жауапкершіліктен босатудың тоғыз жалпы түрі бар, олардың қолдану тәртібі, негіздері мен шарттары ҚР Қылмыстық кодексінің Жалпы бөлімімен анықталады.

Кіріспе

Жаза мемлекеттік мәжбүрлеу шарасы ретінде анықталып, сот үкімімен тағайындалады. Жаза кінәлі тұлғаның құқықтары мен бостандықтарынан айыру немесе шектеу түрінде жүзеге асырылады. Жазаның негізгі мақсаты әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіру, сотталған тұлғаны түзету және жаңа қылмыстық құқық бұзушылықтардың алдын алу ретінде қылмыскерге де, қоғамдағы басқа адамдарға да қатысты. Жаза физикалық азаптау немесе адамдық қадір-қасиетті төмендетуді мақсат етпейді.

Бұл анықтама заң шығарушының «жаза» сөзінен бас тартып, оны «мемлекеттік мәжбүрлеу шарасы» ретінде қабылдануына негіз болған. Себебі мәжбүрлеу болмаса, қылмыстық құқық өзінің негізгі қызметін орындау қабілетін жоғалтуы мүмкін еді.

Дегенмен, қазіргі уақытта қоғамның демократиялануы мен қылмыстық саясаттағы либерализацияның арқасында қылмыс жасаған тұлғаларға қылмыстық құқықтық ықпал ету тиімділігін арттыру үшін тек жаза қолданумен шектелмей, қылмыстық заңнаманың ынталандырушы нормаларын пайдалану арқылы жаңа тәсілдер іздеу қажеттілігі туындайды. Бұл нормалар қылмыс жасаған адамдарға ғана емес, жалпы азаматтарға да профилактикалық әсер етуі мүмкін.

Қазақстанда бұл мәселе өте өзекті болып табылады, себебі соңғы уақытта елде түрмедегі халық санының тұрақты өсуі теріс үрдіс ретінде байқалған. Қазақстан тәуелсіздік алған уақыттан бері Қылмыстық-атқару жүйесі комитетінің мәліметтері бойынша 1,5 миллионнан астам адам түзету мекемелерінде болған. Осыған байланысты Қазақстан Үкіметі колониядағы жазасын өтеген адамдардың санын азайту міндетін қойған және бұл мәселеде белгілі бір прогреске қол жеткізді. Аталған бағытты одан әрі жалғастыру керек, сонымен қатар қылмыстық заңнаманы кеңінен қолдану арқылы қылмыс жасаған ісіне өкінетін, заңға бағынып өмір сүруге ұмтылатын және өмірін өзгертуге ниетті адамдарды қоғамнан оқшауламауға назар аудару қажет.

Қауіпсіздік мекемелеріне орналастырудың аясын қысқарту және жазаның баламалы шараларын кеңейту туралы шешім қабылдағанда, бас бостандығынан айыру орындарына ұстаудың теріс жақтарын ескеру маңызды. Әдетте, бұл мекемеде ұстаудың жалпы әсері көбінесе жазаның мақсаттарына жету мүмкіндігіне күмән туғызады. Осы мәселеге қатысты

ресейлік ғалым Г.Ф. Хохрякованың келесідей пікірі бар: «Сотталушыны қоғамнан оқшаулай отырып, қайта тәрбиелеу мүмкін емес. Мемлекет адамды қоғамға бейімдейміз дей тұра, оны қоғамнан алшақтатады; пайдалы, әрі белсенді мінез-құлыққа дағдыландырмақ болып, оны тек ережелермен шектелген ортада ұстайды, сотталушыны белсенділігінен айырады; зиянды әдеттерді пайдалыға бағыттаймыз деп өзі тектес жандардың ортасында ұстайды, яғни аталған шаралар сотталушыға керісінше ықпал етуге алып келеді» [1].

Қылмыстық құқықтағы ынталандырушы нормалар мен заң шығарушының қылмыстық саясатты жүзеге асыру барысындағы ізгілендіру шаралары отандық ғылыми іздену жұмыстарында өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Қылмыстық саясаттың әсерінен қылмыстық заңнамада жаңа идеялар мен ұғымдар орын алды. Кеңестік, қазақстандық заңгерлердің іргелі ғылыми жұмыстарының нәтижесі түріндегі ҚР Қылмыстық кодексінің кейбір нормалары мен институттары шет мемлекеттердің қылмыстық кодекстерінде көрініс тауып үлгерді [2]. Десек те қылмыстық құқық бұзушылықтардың алдын алу бағытында күнделікті әлеуметтік-экономикалық қатынастардың дамуы, құқықтық заңнамалардың ұдайы зерттеліп, жетілдіріліп отыруы заман талабы болмақ. Осы орайда, қазіргі отандық қылмыстық заңнаманы, атап айтсақ жауаптылықтан босату институтын зерттеудің маңызы ерекше. Қылмыстық жауаптылықтан босату мен жазадан босату ұғымдары байланысты, десек те олар дара ұғымдар, аталған ұғымдарға заңнамада қалыптасқан нақты түсінік те жоқ.

Сонымен жоғарыда аталған жағдайлар қылмыстық жауапкершіліктен босатудың қылмыстық құқықтағы орнын анықтау тақырыптың өзектілігін айқындай түсері анық.

Бұл зерттеудің мақсаты – қылмыстық жазаны және баламалы әсер ету шараларын қолдану институтын талдап, зерттеу, қылмыстық жауаптылықтан босату түрлерін қолданумен байланысты теориялық және практикалық мәселелерді шешу, сондай-ақ заңнаманы және сот тәжірибесін жетілдіру бағытында нақты ұсыныстар жасау.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу әдіснамасы жалпы және жеке-ғылыми әдіснаманың ережелерінің үйлесімінен құрылған. Жалпы ғылыми әдіснама қоғамдық қатынастардың дамуының объективті, әрі субъективті факторларын, себеп-салдарын зерттеуге бағытталады. Ал жеке ғылыми әдіснамадан формальды-заңи, салыстырмалы-құқықтық, қисындық, әлеуметтік, талдау және синтездеу сынды әдістер зерттеу барысында қолданылған.

Нәтижелер және талқылау

Қылмыстық жауаптылықтан босатудың құқықтық сипаты қылмыстық жауаптылықтың өзімен тығыз байланысты. Сондықтан бұл ұғым жауаптылық босату мәселесін шешуге негіз болады [3].

Қылмыстық жауаптылық ұғымы ғылыми еңбектерде белесідей бағытта қаралады:

- тұлғаның міндеті ретінде;
- мемлекеттік айыптау, мәжбүрлеу ретінде,
- қоғамдық қатынас ретінде.

Қылмыстық жауаптылықтың түсінігіне қатысты келесідей пікірлер қалыптасқан, атап айтсақ:

- қылмыстық жауапкершілік тұлғаның жасаған қылмысы үшін қиыншылықтар мен азаптарға ұшырау міндеті ретінде ол айыпталушы жауапқа тартылған сәттен бастап туындайды және кейіннен сот үкімі түрінде түпкілікті жүзеге асырылады (Брайнин Я.М.) [4, 57 б.].

- бұл тұлғаның қылмыстық қауіпті әрекеттері үшін сотқа есеп беруі және кінәлі болған жағдайда лайықты түрде сотталуы мен жазаға тартылу міндетін білдіреді (Шнейдер М.А.) [5, 50-51].

- бұл қылмыс жасалған сәттен бастап пайда болады және жазаны өтеумен аяқталады. Алайда іс жүргізу өндірісінде жауаптылыққа тарту қылмыстық қудалау өндірісінде басталып, үкім шығару сатысынан өтіп, оны орындаумен аяқталады (Н.С. Лейкин) [6, 9 б.].

- бұл адамның жасаған қылмысы үшін жауап беру міндеті, ал ретроспективті жауапкершілік мәселесінің құқықтық аспектісі этикалық аспектімен араласады [7, 40 б.].

- жауаптылық құқықтық қатынастары бұлтартпау шарасын таңдау кезінде емес, тұлғаны айыпталушы ретінде жауапқа тарту кезінде де емес, соттың қылмыстық-құқықтық норманы (бір немесе бірнеше) қолдануы, айыптау үкімімен белгілі бір қылмысқа теріс баға берген және оны қылмыс жасаған адам деп таныған кезде туындайды.

Демек, қылмыстық жауапкершілік - бұл мемлекет атынан соттың қылмыс жасаған адамды соттауы мен кінәлауынан (порицание) басқа ештеңе емес, яғни белгілі бір әлеуметтік қауіпті әрекетті жасаған адамды қоғамдық мемлекеттік айыптау (айыптау, теріс бағалау) [8, 521 б.].

Қылмыстық заңмен көзделген қоғамға қауіпті әрбір іс-әрекет заң алдында жауап беруді қажет етеді, бұл қылмыстық саясаттың мақсаты. Десек те қылмыстық іс-әрекетке барған тұлға барлық уақытта қоғамға қауіпті, ал жасаған әрекеті ауыр зардаптар тудыра бермейді. Мемлекет қылмыстылықпен күресте әділеттілік, ізгіліктілік сынды қағидаттарды да ұстанады, сәйкесінше қылмыстық жазалау амалдарынан бөлек қылмыстық-құқықтық ықпал ету шараларына жүгініп, қылмыс жасағаннан кейінгі қылмыскердің іс-әрекеттерінде қоғамға қауіптілік анықталмаса мемлекет қылмыс жасаған адамды кешіре отырып, оның болашақта оның заңға бағынатын мінез-құлқына сенім білдіреді. Мұндай шаралар қылмыстық құқықтың даму тарихында әрқашан болған.

Қылмыстық заңда тыйым салатын нормалармен қатар, белгілі бір әрекеттерді ынталандыруға бағытталған нормалар да бар. Мұндай нормалар қылмыстық құқықта мадақтау нормалары деп аталады. Бұл нормалардың қолданылуы немесе қолданылмауы қылмыс жасаған адамның мінез-құлқына, яғни жәбірленушіге келтірілген зиянды өтеп беру, мойындау немесе құндылықтар мен мінез-құлықтағы оң өзгерістерді көрсету сияқты әрекеттерге байланысты болады. Мадақтау нормаларының бір түрі қылмыстық жауапкершіліктен және жазадан босату нормалары болып табылады.

Қылмыстық жауаптылықтан босату институтының әлеуметтік маңызы оның нормаларының профилактикалық маңызы зор екендігінде жатыр. Ол қылмыстық құқық бұзушының алда жаңа қылмыстық іс-әрекетке бармауына және оларды ынталандыратын компримиске келуіді көздейді.

Қылмыстық жауаптылықтан босату институтын құрайтын құқықтық нормалар қоғам дамуының әлеуметтік-экономикалық жағдайларының ғана емес, сонымен бірге адамның саналы іс-әрекетінің нәтижесі болып табылады. Бұл институттың қалыптасуы мен дамуына әлеуметтік шындықтың көптеген факторлары айтарлықтай әсер етеді: мемлекеттік мүдделер, елдегі саяси күштердің арақатынасы мен туралануы, құқықтық түсінудің психологиялық және моральдық аспектілері және т.б. Сондықтан мемлекетіміздің дамуының әртүрлі кезеңдерінде қылмыстық жауапкершіліктен босату институтының мәні мен мақсаты туралы басқаша түсінік қалыптасты, ал бұл өз кезегінде заңнамадан орын алды.

«Қылмыстық жауаптылықтан босату» ұғымы 1958 жылдан бастап кеңестік қылмыстық заңнамада, нақтырақ айтсақ КСРО мен Одақтас Республикалардың қылмыстық заңнамасының негіздерінде нақты көрініс таба бастаған (ҚК 1960 жылғы 1 қаңтардан бастап 1997 жылғы 31 желтоқсанға дейін қолданыста болды). Ол кезде қылмыстық жауаптылықтан босату институты белсенді түрде дами бастады, қылмыспен күресте *қылмыстық-құқықтық құрал* ретінде емес, *қоғамдық ықпал ету шаралары* ретінде қолданылды.

ҚК-тің IV бөлімі «Жаза тағайындау және жазадан босату туралы» деп аталып, қылмыстық жауаптылықтан босатуға қатысты келесідей нормалар орын алды: 43,45,45-1,45-2,45-3,45-4 - баптар [9].

ҚазКСРО ҚК-нің 45-бабына сай, «қылмыс белгілері бар іс-әрекетті жасаған адам, егер тергеу немесе істі сотта қарау кезінде жағдайдың өзгеруіне байланысты ол жасаған іс-әрекет өзінің сипатын жоғалтқаны немесе бұл адам қоғамға қауіпті болудан қалса, қылмыстық жауаптылықтан босатылуы мүмкін.

Егер қылмыс жасаған адам кейіннен мінсіз мінез-құлқы мен жұмысқа деген адал көзқарастың салдарынан бұл адам іс сотта қаралғанға дейін қоғамға қауіпті болып саналмайды деп танылса, сот үкімімен жазадан босатылуы мүмкін [9].

КСРО мен Қазақ КСР заңнамаларында тұлға қоғамға үлкен қауіп төндірмесе, қылмыстық жазалау шараларынсыз оны түзету мүмкін болса, қылмыстық жауаптылықтан босатылады және де сәйкес келесі шешімдердің бірі қабылданады:

- 1) адамды әкімшілік жауапкершілікке тарту туралы;
- 2) іс материалдарын жолдастық соттың қарауына беру туралы;
- 3) іс материалдарын кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі момиссияға беру туралы;
- 4) адамды қоғамдық ұйымға немесе еңбек ұжымына кепілге беру туралы» [9].

Байқап отырғанымыздай, қылмыс жасаған адамның кейіннен қоғамға қауіптілігінің жойылуы, жағдайдың өзгеруі жауаптылықтан босатудың жалпы шарты болып саналады.

1997 жылғы ҚК-тің «Қылмыстық жауаптылықтан және жазалаудан босату» атты бөлімінде келесідей нормалар қарастырылды: шын өкінуіне байланысты (65-бап), қажетті қорғану шегінен асқан кезде (66-бап), татуласуға байланысты (67-бап), жағдайдың өзгеруіне байланысты (68-бап), ескіру мерзімінің өтуіне байланысты (69-бап), ауруға шалдығуына байланысты жазадан босату (73-бап) [10].

2014 жылғы қылмыстық заңнамада қылмыстық жауаптылықтан және жазадан босату жеке бөліммен қаралып, түрлеріне қатысты өзгерістер бар.

Ғылыми еңбектерде қылмыстық жауаптылықтан босатудың жекеленген түрлері (жәбірленушімен татуласуына, белсенді түрде өкінуіне, қылмыс жасағаннан кейінгі ескіру мерзімінің өтуіне орай қылмыстық жауаптылықтан босату) өзге де ықпал ету шарасы ретінде (В.Ф. Ширяев) [11, 67 б.], ал Ф.К. Набиуллин [12, 25 б.]), қылмыстық-құқықтық ықпал ету шараларының қатарында қарастырады.

Аталған пікірдің мәнін түсіне алу үшін алдымен осы ұғымды ашсақ.

Өзге де ықпал ету шараларының анағұрлым толық анықтамасын С.А. Боровиковтың еңбегінен кездестіреміз, ол өзге де қылмыстық-құқықтық ықпал ету шаралары деп қылмыстық жауапкершілік саласында да, оның шегінен тыс жерлерде де қолданылатын, арнайы әдістері мен мақсаттарға ие, сонымен қатар қылмыстардың алдын алуға ықпал ететін қылмыстық-құқықтық шаралардың ерекше типін түсінеді. Сот оларды қылмыстық заңмен тыйым салынған әрекеттерді жасаған және белгілі бір жас немесе психологиялық қасиеттерге ие адамдарға мәжбүрлеп тағайындайды [13, 37 б.].

Автор аталған ұғымға берген түсінігінде өзге де қылмыстық ықпал ету шараларының белгілерін, оны пайдаланатын субъектілерді, пайдалану негізін анық көрсетеді.

Алайда, «ықпал етудің арнайы әдістері мен мақсаттарына» сілтеме жасау шарт емес-ті, өйткені қылмыстық мәжбүрлеудің барлық шараларында ықпал етудің нақты әдістері қолданылады [13, 37 б.].

Осы тұста С.М. Рахметовпен ұсынылған өзге де қылмыстық-құқықтық ықпал ету шараларының тізімі нақтырақ деп есептейміз:

- тәрбиелеу саласындағы мәжбүрлеу шаралары;
- медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шаралар;
- мүлікті сотқа дейін тәркілеу;
- мәжбүрлі төлем;
- қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адамның мінез-құлқына ерекше талаптар қою [14].

ҚК-текстінде «өзге де қылмыстық-құқықтық ықпал ету шаралары» ұғымы екі рет ғана қолданылады: сол бөлімнің атауында және ҚК-тің 2-бабында – жауаптылыққа тартқанда қылмыстық құқық бұзушылық жасағаны үшін жаза мен өзге де қылмыстық-құқықтық ықпал ету шараларының тағайындалатынын көрсеткен жағдайда. ҚК-тің 7-бөлімінің атауына назар аударатын болса, заң шығарушының медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын өзге де қылмыстық-құқықтық ықпал ету шараларының түрі ретінде емес, тек аталған екі ұғымның

байланысын көрсететінін байқаймыз. Сондай-ақ мәжбүрлі төлем және қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адамның жүріс-тұрысына ерекше талаптар белгілеуді өзге де қылмыстық-құқықтық ықпал ету шарасына жатқызған.

ҚР ӘҚБтК-нің 6-тарауының (Әкімшілік жаза және әкімшілік-құқықтық ықпал ету шаралары) 52-бабында әкімшілік-құқықтық ықпал ету шарасының құқық бұзушылық жасаған адамның жаңасын жасамау мақсатында қолданылатынын [15] айта отырып, түрлерін бөліп көрсетеді. Бұл тізімнің қатарында жүріс-тұрысқа ерекше талаптар қою бар. Заң шығарушы ҚР ӘҚБтК-те «әкімшілік-құқықтық ықпал ету шаралары», «өзге де қылмыстық-құқықтық ықпал ету шаралары» деп аталып, қолданылу функциялары құқық бұзушыға жазадан бөлек әсер ету болады.

Ресей заң шығарушысы РФ ҚК-нің VI бөлігін «өзге де қылмыстық-құқықтық ықпал ету шаралары» деп атап, оның түрлері ретінде медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын, мүлікті тәркілеуді, сот шығынын [16] қарастырады. Алайда, өзге де қылмыстық-құқықтық ықпал ету шараларының түрлері тек осылармен шектелмейді.

ҚР ҚК-гі қылмыстық жауаптылықтан босату жөніндегі нормаларда жауаптылықтан босатудың негіздеріне қылмыстық құқық бұзушылықтың қоғамға онша қауіпті болмауын, сондай-ақ салыстырмалы түрде алғанда кінәлінің қауіптілік деңгейінің төмендігін алғанын байқаймыз.

Яғни, бұрынғы қоғамға қауіптілігін жоғалтқан тұлғаның қылмыстық жауаптылығын жүзеге асырудың қажет болмауы, соның салдарынан бұл тұлға сотталмай және жаза қолданбан-ақ түзелуі мүмкін (оның сот үкімінде мемлекет тарапынан сотталуы).

Құқық қорғау органдарының қылмыстарды ашу мен тергеудегі тәжірибесі көрсеткендей, кейбір тұлғалар құқық қорғау органдарымен ынтымастыққа бармайды немесе оған қарсы тұрады. Бұл жағдай құқық қолданушыларды әлеуметтік тұрғыдан маңызды нәтижелердің арасында таңдау жасауға мәжбүр етеді. Бірақ бүгінгі күнге дейін мұндай таңдау мүмкіндігі заңмен толық реттелмеген, бұл үлкен қиындықтар туғызуда. Бұл мәселені шешу үшін заң шығарушы қылмыстық саясаттың, материалдық құқықтың нормалары мен институттарын қайта қарауды, елде қылмысқа қарсы күреске бағытталған компромисс идеясын енгізуді мақсат етті [17].

Заң шығарушы компромисс институтын пайдалана отырып, қылмыстық құқықтық сипаттағы мынадай міндеттерді шешуді көздеді:

- қылмыстық репрессияны шектеу және қоғамда сотталғандардың үлесін азайту;
- құқық қорғау органдарын ұстауға жұмсалатын материалдық шығындарды қысқарту;
- жазалау орындарын босату, өйткені мемлекет қазіргі уақытта оларда жатқан тұлғаларға қажетті ең төменгі жағдайларды қамтамасыз етуге қабілетсіз;
- қылмыстық істердің сотқа жолдануын азайту, айыптау қорытындысымен жіберілетін істердің санын төмендету, осылайша соттың жұмысын жеңілдету;
- тергеу мерзімін қысқарту, қылмыстарды анықтау мен тергеуге жұмсалатын күштер мен қаражатты азайту;
- қайталанушы қылмыс деңгейін төмендету, сотталғандар мен жазасын өтейтіндер санының азаюы арқылы;
- құқық бұзушылық жасаған тұлғаларды жасаған зиянды өз еркімен жоюға немесе жеңілдетуге ынталандыру, олардың құқық қорғау органдарымен ынтымақтастыққа келісу;
- қылмыстық топтардың мүшелерін құқық қорғау органдарымен ынтымақтасуға тарту;
- азаматтарды қылмыстық әрекеттен қорғау, әсіресе олардың өмірі мен денсаулығы кінәлі адамның шешімдеріне тәуелді болса;
- қоғамдық өмірдің жеке салаларында, оның ішінде отбасылық және тұрмыстық қатынастарда құқық қорғау органдарының араласуын шектеу, бұл қадам көбінесе мемлекет тарапынан артық болып табылады.

Бұл мақсаттар қылмыстық құқық қолдаушыларға қылмыспен күресте жиі қолданылатын стандартты емес әдістерді қабылдауға мүмкіндік беретін компромисс идеясында негізделген [18]. Алайда, заң шығарушы бұл мәселелерді толығымен шешуге толық қол жеткізе алған жоқ. Бұл негізінен концептуалдық қателіктер мен редакциялық қателердің салдары. Осы себепті қылмыстық жауапкершіліктен босату институтының антикриминогендік әулеті толық жүзеге аспай жатыр.

Қылмыстық жауаптылықтан босату туралы шешім қабылдау үшін қылмыстың ауырлық деңгейі, қылмыскердің жеке басы ескеріледі. Бұл тұлға қоғамға қауіпі үлкен емес, оның мінез-құлқы теріс емес, қоршаған ортаға теріс ықпал етпейді деген қорытындыға келе отырып, оны жазаламайды, яғни бас бостандығынан айыру түріндегі санкцияларды, сондай-ақ қылмыстық сипаттағы басқа шараларды қолданбайды. Мұнда уәкілетті орган (құқық қорғау органдары, сот) қылмыстық іс-әрекет жасаған адамға өз қателіктерін түзетуге және қоғамға деген көзқарасын өзгертуге, яғни заңды бұзбай, дұрыс өмір салтын ұстануына мүмкіндік береді.

Тұлғаны қылмыстық жауаптылықтан босату барысында бұл өкілеттілікке соттан басқа алдын ала тергеу органдары қызметкерлері де ие. Мысалы, ҚК-тің 68-бабымен қараластырылғандай, қылмыстық құқық бұзушылық субъектісі жәбірленушімен, арыз берушімен медиация тәртібімен татуласса және келтірілген зиянды қалпына келтірсе алдын ала тергеуде де, сотта да қылмыстық жауаптылықтан босатыла алады. Ал енді шынайы өкінуіне байланысты сыбайлас жемқорлық қылмысын алғаш рет жасаған тұлғаны тек қана сот қылмыстық жауаптылықтан босатуы мүмкін (ҚК-нің 65-бабы).

Қылмыстық жауапкершіліктен босату, қылмыстық жауапкершілікті дифференциациялаудың түбегейлі құралы болып табылады [19, 76 б.] деп пайымдайды А.В. Ендольцева.

«Қылмыстық жауапкершіліктен босату» мен «қылмыстық жазадан босату» ұғымдары арасында айтарлықтай айырмашылықтар бар. Заң шығарушы отандық ҚК-тің 5-бөлімінде қылмыстық жауаптылықтан босату мен қылмыстық жазадан босатуға бір тарау арнайды. Мысалы, РФ ҚК-де олар екі бөлек тарауда көзделген.

Бұл ұғымдар төмендегі жағдайларға қатысты ажыратылады:

- қылмыстық жазадан тек сот қана босата алады;
- қылмыстық жауапкершіліктен босату қылмыстық іс жүргізу кезеңдерінде, айыптау үкімі шыққанға дейін жүзеге асырылады, әрі қарай тек жазадан босатуға болады.

Қылмыстық жазадан босату - гуманизмнің көрінісі, сондықтан оны адамның қатыгездігі мен варваризмге ұшырауына әкелетін актіге айналдырмауымыз керек.

М.Х. Рустамбаевтың пайымдауынша, «қылмыстық жауаптылық және жазадан босату ұғымдары бір-бірінен мазмұны бойынша ерекшеленеді: қолдану негізі және норманы қолданатын субъектісі бойынша. Қылмыстық жауапкершіліктен босату, әдетте, әлеуметтік тәуекелі және аса ауыр емес төмен қылмыс жасаған адамдарға ғана қолданылады, қылмыстық жазадан босату қылмыс санатына аса қатты байланысты емес. Екіншіден, субъектіге байланысты күдікті, айыпталушы және сотталған адам қылмыстық процеске қатысушымен қылмыстық жауаптылықтан босатылуы мүмкін. Тек сотталған адам, сондай-ақ сот үкімі өзіне қатысты шығарылған адам ғана қылмыстық жауаптылықтан босатылуы мүмкін» [20, 56 б.].

М. Усманалиев қылмыстық жауапкершіліктен және жазадан босатуға төмендегідей түсінік береді: Қылмыстық жауапкершіліктен босату - қылмыс жасағаны үшін айыпты деп танылған тұлғаны жауапқа тарта отырып, оған жаза қолданбау. Жазадан босату - бұл жауапкершілікке тартылатын кінәлі тұлғаға жаза тағайындап, жазаны өтетпеу, босату немесе жазаның белгілі бір бөлігін өтеттіріп, жазадан босату процесі [21, 23 б.].

Заң шығарушы қылмыстық жазадан босату негіздеріне кепілгерліктің белгіленуін (ҚР ҚК-нің 69-бабы), ауыр жағдайдың тоғысуы салдарын (76-бап), айыптау үкімінің ескіру мерзімінің өтуін (77-бап), рақымшылық немесе кешірім жасау актісін (78-бап) жатқызады [23].

Сондай-ақ қылмыстық заңнамамен қылмыстық жауаптылықтан босатуды көздейтін көптеген нормалар үшін ортақ бірыңғай (жалпы) шарттар белгіленген. Мысалы, жауаптылықтан босатудың жалпы шарты ретінде шынайы өкінуді (ҚР ҚК-нің 65-бабы), қажетті қорғаныс шегінен шығуды (66-бап), процестік келісімнің талаптарын орындауды (67-бап), кінәні мойындау және заңсыз иемденілген активтерді қайтару туралы процестік келісімнің шарттарын орындауды (67-1-бап), тараптардың татуласуын (68-бап), кепілгерлікті белгілеуді (69-бап), жағдайдың өзгеруін (70-бап), ескіру мерзімінің өтуін (71-бап) келтірсек болады [22].

Бұл негізінен құқық қолдану тәжірибесінің талаптарымен байланысты, сондай-ақ заң шығарушының қылмыстық жазаның әлеуметтік маңызы мен қылмыс жасаған адамдардың жауапкершілігін қайта бағалауының нәтижесі.

РФ заң шығарушысы 2024 жылы ҚК-ке 78.1-бапты (Жұмылдыру кезеңінде немесе соғыс уақытында әскери қызметке шақырылуына немесе жұмылдыру кезеңінде, әскери жағдай кезінде немесе соғыс уақытында әскери қызметке келісімшарт жасасуына байланысты, сондай-ақ көрсетілген кезеңдер немесе уақыттарда әскери қызметті атқаруына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату) [23] енгізіп, қылмыстық жауаптылықтан босату түрлерін толықтырды.

Кезекті маңызды мәселелердің бірі – *қылмыс жасағаннан кейін туындаған зиянды өтеуі* болып табылады. Қылмыстық іс-әрекеттің жасалу жолдары, онан келетін зардаптар сот тәжірибесінде сан түрлі, сәйкесінше оларды өтеу жолдары да әрқилы. Сондықтан сот әрбір жағдайды жеке қарап, қылмыс жасаған тұлғаның қоғамға келтірген зиянын азайтуға бағытталған әрекеттерін анықтайды. Қылмыстық жауапкершіліктен босатылған тұлға материалдық залал немесе заңгерлік қызметтерге кеткен шығындарды көбіне өтей алмайды, себебі заң шығарушы оны заңсыз әрекет жасаған тұлға ретінде таниды. Сонымен бірге, заң шығарушы бұл тұлғаның азаматтық талаппен зиянды өтеу міндетінен босатылмайтынын атап өтеді.

Заң шығарушы қылмыстық жазаның мақсаттарына жазалау амалдарын қолданбай да қолжеткізуді көздейді. Бұл механизм алдын алу функциясын атқарып, болашақта ұқсас немесе ауыр қылмыстар жасауға жол бермеуге тырысады. Сонымен қатар, ол қылмыстан келген зиянды тиімді түрде өтеуге көмектесіп, латентті қылмыстарды ашуға ықпал етеді, мысалы, парақорлық немесе есірткі құралдарын заңсыз сатып алу сияқты қылмыстарды.

Заң шығарушы орган ҚР Қылмыстық кодексінде белгіленген *ескіру мерзімдердің өтуі* қылмысты жасаған күннен бастап, тұлғаны қылмыстық жауапкершілікке тартудың қажетсіз болатынын атап көрсетеді. Бұл жағдайда жазаның тиімділігі, оның қолданғанға дейінгі уақытқа байланысты екенін түсіну маңызды, себебі уақыт өткен сайын жазалаудың алдын алу мақсаттары іске аспайды. Қылмыс жасалғаннан көп уақыт өткенде, қылмысты жасаған тұлға анықталмаса, қылмыстың қауіптілігі азаяды, ол қауіпті емес болып қалады.

Бұл мерзімдер қылмыс жасаған күннен басталады. Яғни, формальды және материалды қылмыс құрамында мерзімдер қылмыс жасалған күннен бастап есептеледі. Созылмалы қылмыстарда ескіру мерзімін есептеу соңғы қылмыстық іс-әрекет жасалғаннан басталады [24, 75 б.]. Қылмысқа сыбайлас қатысушылардың рөлдеріне қарай ескіру мерзімдері әртүрлі есептеледі. Тергеуден, соттан бой тасалап жүрген жағдайда ескіру мерзімін есептеу тоқтатылады. Заң шығарушы осындай жағдайда тұлғаның жауапкершіліктен босатылуына мүмкіндік бермейді, себебі бұл оның кінәсін мойындамау және қылмысы үшін өкініш білдірмеу арқылы қоғамға қауіптілігін көрсететінін білдіреді.

Заң шығарушы белгілеген нақты шарттар жауаптылықтан босатудың жекелеген түрлерін ғана ажыратады, мұндай босатудың негізіне қылмыс жасаған адамға қатысты сот үкімінде қылмыстық жауаптылықты жүзеге асырудың орынсыздығы, қылмыстық құқық бұзушыны жауаптылыққа тартпай, жазаламай-ақ түзету мүмкін болуы жатады. Жоғарыда айтылғандай, мұндай орынсыздық қылмыс жасаған адамның бұрынғы қоғамға қауіптілігін жоғалтуы болып табылады.

Қылмыстық топ ұйымдастырушылары мен басқа да белсенді қатысушыларды әшкерелеуге мүмкіндік беретін куәлік ету арқылы тұлғаның бұрынғы қылмыстары ескерілмей, жауапкершіліктен босауына жол ашылады. Осыған орай, Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімінің кейбір баптарында бұрын жасаған қылмыстары үшін реабилитация институтының енгізілуі маңызға ие, егер олар ерекше ауыр зардаптарға немесе маңызды мәнге ие болса және кінәлі тұлғалар құқық қорғау органдарымен ынтымақтасуға өз еркімен барады.

Сот практикасында қылмыстардың қайталану жағдайын зерделеу барысында жазаның мақсатына, нақтырақ айтсақ, сотталғандардың түзелуіне қолжеткізу мүмкіндігі төмен болатынын ескеріп, құқық бұзушы *өз ісінің заңға қайшылығын түсініп, жауапкершілікті сезіне алуын* жалпы қылмыстық жауаптылықтан босату туралы шешім шығарудың негізгі шартына айналдыруды ресми рәсімдеген жөн еді.

Сонымен қатар, сот практикасында жалпы шарттардан басқа, қылмыстық жауаптылықтан босатуды көздейтін нақты нормаға ғана тән арнайы (ерекше) шарттарды да анықтау маңызды. Оларға мыналар жатады: ҚК-тің 118-бабының 1,2-бөліктерінде (жәбірленушінің АИТВ жұқтырылу қаупіне өз еркімен келіссе; қылмыскердің жеке басының қауіптілігінің салыстырмалы түрде төмендеуі, не төмендігі); 125-бапта (ұрлаған адамды өз еркімен босатса); 175-бапта (мемлекетке опасыздық жасаған адам өз еркімен хабарласа, өзгеше ықпал етсе); 182-бапта (экстремистік әрекетті өз еркімен тоқтатса); 214-баптың 1-бөлігінде (алғаш рет заңсыз кәсіпкерлік, заңсыз банктік, микроқаржылық, коллекторлық қызмет етуі, өз еркімен шығынды өтеуі); 217-бапта (қаржылық пирамиданың басшысының, не қатысушысының қылмыстық іс-әрекеті жайлы құқық қорғау органына өз еркімен хабарлауы, көмектесуі); 218-баптың 1-бөлігінде (қылмыстық жолмен алынған заттарды жылыстату жайлы өз еркімен хабарлауы); 218-1-баптың 1,2-бөліктерінде (заңсыз иемденген активтерді мемлекет кірісіне айналдыруды жасыру, оларды заңдастыру туралы өз еркімен хабарлау); 221-бапта (монополистік қызметті алғаш рет жасап, шығынын өз еркімен өтеуі); 222-бапта (тауар белгісін, қызмет көрсету белгісін, фирмалық атауды, географиялық нұсқаманы және тауар шығарылған жердің атауын алғаш рет заңсыз пайдаланып, одан келген шығынды өтесе); 236-баптың 1-бөлігінде (кедендік баж, алым, салықты, өтемақы бажды өз еркімен өтесе); 244-бапта (азаматтың салық, бюджеттік төлемді, өсімпұлды өз еркімен өтеуі); 245-бапта (ұйымдардың салықты, басқа міндетті төлемдерді өз еркімен төлеуі); 253-баптың 1,2-бөліктерінде (параға сатып алушы әрекетті өз еркімен жасамаса, не өз еркімен хабарласа; сондай-ақ алдын ала уағдаласусыз құны 2АЕК-тен төмен сыйлықты алса); 255-бапта (террорист уақытылы хабарласа, болғызбауға әсер етсе); 258-бапта (терроризмге, экстремизмге қаржы беру өз еркімен тыс болса, не өз еркімен мәлімдесе); 260,261,262, 263,264,265, 268,266,267, 287, 288-баптарда (заңсыз жасаған қаруын өз еркімен құқық қорғау органына тапсыру); 296-бапта (есірткі, психотропты, сол тектес заттармен өткізу үшін емес, заңсыз жұмыс жасаған адамның оларды өз еркімен өткізуі, осындай қылмысты ашуға көмектесу); 347-бапта (дол көлік оқиғасы болған жерден жәбірленушіге көмектесу үшін кетіп қалу); 367-бапта (еркінен тыс параны берсе, не пара бергені туралы өз еркімен хабарласа); 387-бапта (әскерге шақырылған адам өз еркімен тергеп-тексеру органы істі сотқа істі бергенше әскерге оралса); 405-бапта (экстремизм, терроризмді жүзеге асыруға байланысты қоғамдық, діни ұйымның қызметіне сот шешімінен қызметін жүйымдастыру, атқаруды өз еркімен тоқтатса); 426-баптың 1-бөлігінде (б.б.а., қамаққа алу, күзетпен ұстау орнынан қашқан күннен бастап 7 күнде өз еркімен қайтса); 441-бапта (ауыр жағдайлардың орын алуына орай әскери қызметшінің бөлімді, не қызмет орнын өз бетімен тастап кету); 445-баптың 1-бөлігінде; 446-баптың 1-бөлігінде; 447, 448,453-баптарда [22]. Аталған нормалардың барлығында қылмыстық құқық бұзушы субъектінің іс-әрекетінде жеңілдететін мән-жайлар кездеседі, яғни қылмыстық іс-әрекеттен кейін оның қоғамға қауіптілігі төмендейді, не оның қылмыстық іс-әрекетіне сырттай ықпал етеді, не жәбірленуші қарсылық білдірмейді.

Қорытынды

Қорытындылай келе, Қазақстан Республикасының қазіргі қылмыстық заңнамасы мен құқық қолдану тәжірибесін талдау қылмыстық жауапкершіліктен босату институтының қолданылауына қатысты нақты қорытындылар жасауға мүмкіндік береді.

Қылмыстық жауапкершіліктен босату - бұл қылмыстық-құқықтық қатынас субъектілерінің құқықтық жағдайларының жүзеге асырылуы мен осы қатынастың тоқтатылуының ерекше формасы. Жауаптылықтан босатудың мәні құқық қорғау органдарының қылмыс жасаған тұлғаны қылмыстық мәжбүрлеу шараларын қолданудан және мемлекеттің атынан соттың қылмыскерді жазалаудан бас тартуында жатыр. Бұл шаралар жасалған қылмыс немесе құқық бұзушылықтың заңды салдары ретінде қарастырылады.

Қылмыстық жауапкершіліктен босату институтының алдын алу маңызына ерекше көңіл бөлу қажет. Бұл институттың жүзеге асырылуы практикалық тұрғыда келесідей көрінеді: қылмыс жасаған адам өкінеді, жәбірленушімен татуласады, жағдай түбегейлі өзгереді, мүмкін, мерзім өтіп кетеді – осындай және ұқсас жағдайлар қылмыстық-құқықтық қатынастардың тоқталуына және олардың құқықтық салдарының аяқталуына әкеледі.

Сот та, құқық қорғау органының қызметкері де кінәліні қылмыстық жауаптылықтан босату кезінде, ең алдымен, бұл қылмыс жасаған адамның оң мінез-құлқымен бұрынғы қоғамға қауіптілігінің жоғалтуы басты назарға алынуы керек. Қылмыстық құқық бұзушылықтың алдын алу шараларын күшейту мақсатында қылмыстық жауаптылықтан босатылған адамдардың мінез-құлқын белгілі бір уақыт бойы бақылауды қамтамасыз ететін қосымша міндеттерден тұратын арнайы ереже енгізген жөн болар еді.

Авторлардың қосқан үлесі

Барлық авторлар зерттеу тұжырымдамасын әзірлеуге, зерттеуді жүргізуге және мақаланы дайындауға елеулі үлес қосты:

Байзакова Р.Б. ғылыми әдебиеттерге шолу жасап, «Материалдар мен әдістер» және «Қорытынды» бөлімдерін дайындады.

Бижанова А.Р. зерттеудің жалпы дизайнын әзірлеп, мәселені талдады, «Нәтижелер мен талқылау» бөлімін дайындады.

Жайлау Ж. аннотацияны дайындады, «Қорытынды» бөлімін жазып, библиографиялық тізімді рәсімдеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Хохряков Г.Ф. Наказание в виде лишения свободы: оценка эффективности // Советское государство и право, 1989. - №2. - С. 187.

2. Жевлаков, Э.Н. Назначение наказания: Учебное пособие / Э.Н. Жевлаков. - Москва: Огни, 2019. - 84 с.

3. Понятие освобождения от уголовной ответственности // <https://stud.kz/ru/referat/show/127378>

4. Филимонов В.Д. Общественная опасность личности преступника. - Томск. 1979. - 249 с.

5. Осипов П.П. Теоретические основы построения и применения уголовно-правовых санкций. - Л., 1976. - С. 50-51.

6. Брайнин Я.М. Уголовная ответственность и ее основание в советском уголовном праве. - М., 1963. - 25 с.

7. Загородников Н.И. О содержании уголовно-правовых отнош. // Сов.гос-во и право. - 1963. - №11. - 86 с.

8. Сборник постановлений Пленума Верховного Суда СССР. 1924-1986. - М., 1987. - С. 521.

9. Уголовный Кодекс Казахской ССР от 22 июля 1959 г. (с изменениями и дополнениями) Утратил силу // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1004273&pos=284;-36#pos=284;-36

10. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. Күшін жойған. Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 16 шілдедегі №167 Кодексі. Күші жойылды - Қазақстан

Республикасының 2014 жылғы 3 шілдедегі №226-V Кодексімен// https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K970000167_

11. Ширяев В.Ф. Наказание в системе мер уголовно-правового воздействия: теория и практика. - Вологда, 2004. - 146 с.

12. Набиуллин Ф.К. Карательные и некарательные меры в уголовном праве России // Юридический мир. - 2007. - №8. - С. 18-26.

13. Донец С.П., Герасимова Е.В., Петрова И.А. Назначение наказания в уголовном праве: курс лекций. - Моск. гос. юрид. ун-т им. О.Е. Кутафина (МГЮА), Сев.-Зап. ин-т (филиал) ун-та имени О.Е. Кутафина (МГЮА). - Вологда: Фонд развития филиала МГЮА имени О.Е. Кутафина в г. Вологде, 2019. - 184 с.

14. Рахметов С.М. Иные меры уголовно-правового воздействия // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39299745&pos=4;-70#pos=4;-70

15. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 5 шілдедегі №235-V ҚРЗ// <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000235>

16. Уголовный кодекс Российской Федерации от 13.06.1996 №63-ФЗ (ред. от 21.04.2025) (с изм. и доп., вступ. в силу с 02.05.2025)// https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_10699/

17. Baizakova R.B., Mavlyanov A.S., Rakhimzhanova G.M The effectiveness of punishment and alternative measures of influence in the conditions of market and economic development // Сборник научных статей в издательстве E3S Web of Conferences (Франция), 107, 04022 (2024) // https://www.researchgate.net/publication/380398399_The_effectiveness_of_punishment_and_alternative_measures_of_influence_in_the_context_of_water_resources_management_in_the_national_economy/DOI:10.1051/bioconf/202410704022. Zhang, Y., Zhao, J.S., Lin, C.-H. A Link Between the George Floyd Incident and De-Policing: Evidence from Police Arrests Across Three Racial and Ethnic Groups, Police Quarterly, 2024. Vol. 27(4). - С.475-504.

18. Ендольцева А.В. Утрата лицом своей прежней общественной опасности как условие освобождения от уголовной ответственности // Юрист-Правовед, 2016. - №6(79) - С.73-78.

19. Rustamboyev M.H. Jinoyat huquqi (umumiy qism). Oliy o'quv yurtlari uchun darslik. - T.: TDYI nashriyoti, 2006. - 403 b.

20. Усмоналиев М. Жиноят ҳуқуқн. Умумий қисм. Олий ўқув юртлари учун дарслик. - Т., «Янги аср авлоди», 2005, - 256 б.

21. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі №226-V ҚРЗ// https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226/k14226_.htm

22. Федеральный закон от 23.03.2024 N 64-ФЗ «О внесении изменений в Уголовный кодекс Российской Федерации и Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации»// https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_472777/3d0cac60971a511280cbba229d9b6329c07731f7/#dst100009

23. Аришинов А.С. О некоторых аспектах прекращения уголовного дела или уголовного преследования в связи с назначением судебного штрафа / А.С. Аришинов // Вестник СевКавГТИ. - 2016. - Т. 1. - №4(27). - С. 75-77.

References

1. Khokhryakov G.F. Punishment in the form of imprisonment: evaluation of effectiveness // The Soviet State and Law, 1989, No. 2, pp. 182-189. (in Russian).

2. Zhevnikov, E. N. The purpose of punishment: A textbook / E.N. Zhevnikov. - Moscow: Lights, 2019. - 84 p. (in Russian).

3. The concept of exemption from criminal liability// <https://stud.kz/ru/referat/show/127378> (in Russian).

4. Filimonov V.D. Social danger of the criminal's personality. - Tomsk. 1979. -249 p. (in Russian).

5. Osipov P.P. Theoretical foundations of the construction and application of criminal law sanctions. - L., 1976. - pp. 50-51. (in Russian).

6. Brainin Ya.M. *Criminal liability and its foundation in Soviet criminal law*. Moscow, 1963. - 25s. (in Russian).
7. Zagorodnikov N.I. *On the content of criminal law regulations*. //Owl.State and Law. -1963. - No. 11. -86 p. (in Russian).
8. *Collection of resolutions of the Plenum of the Supreme Court of the USSR. 1924-1986*. Moscow, 1987. p. 521. (in Russian).
9. *Criminal Code of the Kazakh SSR dated July 22, 1959 (with amendments and additions) Expired*// https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1004273&pos=284;-36#pos=284;-36
10. *The Criminal Code of the Republic of Kazakhstan. Cancelled. The Code of the Republic of Kazakhstan dated July 16, 1997 No. 167. Abrogated by the Code of the Republic of Kazakhstan dated July 3, 2014 No. 226-V*// https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K970000167_
11. Shiryayev V.F. *Punishment in the system of measures of criminal legal impact: theory and practice*. Vologda, 2004. 146 p. (in Russian).
12. Nabiullin F.K. *Punitive and non-punitive measures in the criminal law of Russia* // *Legal World*. 2007. No. 8. pp. 18-26. (in Russian).
13. Donets S.P., Gerasimova E.V., Petrova I.A. *The appointment of punishment in criminal law: a course of lectures*. - Moscow State Law. O.E. Kutafin University (MGUA), North-West Institute (branch) of O.E. Kutafin University (MGUA). Vologda: Fund for the Development of the O. E. Kutafin Moscow State Law University Branch in Vologda, 2019. 184 p. (in Russian).
14. Rakhmetov S.M. *Other measures of criminal legal impact* // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39299745&pos=4;-70#pos=4;-70(in Russian).
15. *Code of the Republic of Kazakhstan on administrative offenses dated July 5, 2014 No. 235-V kr* // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000235>
16. *Criminal Code of the Russian Federation No. 63-FZ dated 06/13/1996 (as amended on 04/21/2025) (as amended and supplemented, intro. effective from 05/02/2025)*// https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_10699/
17. Baizakova R.B., Mavlyanov A.S., Rakhimzhanova G.M *The effectiveness of punishment and alternative measures of influence in the conditions of market and economic development* // *Collection of scientific articles published by E3S Web of Conferences (France)*, 107, 04022 (2024) // https://www.researchgate.net/publication/380398399_The_effectiveness_of_punishment_and_alternative_measures_of_influence_in_the_context_of_water_resources_management_in_the_national_economy/DOI:10.1051/bioconf/202410704022. (in English).
18. Zhang, Y., Zhao, J.S., Lin, C.-H. *A Link Between the George Floyd Incident and De-Policing: Evidence from Police Arrests Across Three Racial and Ethnic Groups*, *Police Quarterly*, 2024. Vol. 27(4). – pp.475-504. (in English).
19. Endoltseva A.V. *Loss of a person's former social danger as a condition for exemption from criminal liability* // *Lawyer-Jurist*, 2016. - №6(79) - Pp.73-78. (in Russian).
20. Rustambayev M.H. *Criminal law (general part). Textbook for higher educational institutions*. -T.: Tdyi Press, 2006. -403 p. (in Uzbek).
21. Usmonaliev M. *Criminal law. The general part*. -T., "The Young age of generation", 2005, 256 p. (in Uzbek).
22. *Criminal Code of the Republic of Kazakhstan Code of the Republic of Kazakhstan dated July 3, 2014 No. 226-V SAM* // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226/k14226_.htm
23. *Federal Law No. 64-FZ of 03/23/2024 "On Amendments to the Criminal Code of the Russian Federation and the Code of Criminal Procedure of the Russian Federation"*//https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_472777/3d0cac60971a511280cbb229d9b6329c07731f7/#dst100009
24. Arshinov A.S. *On some aspects of the termination of a criminal case or criminal prosecution in connection with the imposition of a court fine* / A.S. Arshinov // *Bulletin of SevKavGTI*. – 2016. – Vol. 1. - №4(27). – Pp. 75-77. (in Russian).

МРНТИ 10.83.21
УДК 343.82

10.51889/2959-6181.2025.80.2.009

Л.Т. Жанұзакова¹ , Г.А. Жетписбаев²

¹ НИИ права университета «Туран», Институт законодательства и правовой информации
Республики Казахстан

¹ Казахский национальный медицинский университет имени С.Д. Асфендиярова
(e-mail: zhanleila@mail.ru; galymadam@mail.ru)

ПРАВА ЗАКЛЮЧЕННЫХ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН: ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО И ПРАКТИКА ЕГО РЕАЛИЗАЦИИ

Аннотация

В статье рассмотрены гражданские, социально-экономические и культурные права и свободы лиц, осужденных к лишению свободы и находящихся в местах отбывания наказания. На основе изучения международных стандартов обращения с заключенными, опыта пенитенциарной системы развитых демократических стран, мнений отечественных и зарубежных ученых, национального законодательства и практики его применения в учреждениях уголовно-исполнительной системы Республики Казахстан определены пробелы, нормы способствующие коррупции и иные недостатки в правовом регулировании. На этой основе сформулированы рекомендации по совершенствованию уголовно-исполнительного законодательства, разработке и принятию организационных и финансовых мер по решению имеющихся проблем.

В статье подчеркивается важность защиты прав заключенных, что не только соответствует международным стандартам, но и способствует улучшению социальной среды и снижению уровня рецидивов среди освобожденных. Рекомендуются дальнейшее изучение данного вопроса и активизация усилий в направлении реформирования системы исполнения наказаний в Казахстане.

Ключевые слова: заключенные, ограничения, осужденные, права, свободы, уголовно-исполнительная система, учреждения.

Л.Т. Жанұзакова¹, Г.А. Жетпісбаев¹

¹ "Тұран" университетінің құқық ФЗИ, Қазақстан Республикасы
Заңнама және құқықтық ақпарат Институты

¹ С.Д.Асфендияров атындағы Қазақ ұлттық медицина университеті

КАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ҚАМАУДАҒЫ АДАМДАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ: ЗАҢНАМА ЖӘНЕ ОНЫ ІСКЕ АСЫРУ ТӘЖІРИБЕСІ

Аңдатпа

Мақалада бас бостандығынан айыруға сотталған және жазасын өтеу орындарында жүрген адамдардың азаматтық, әлеуметтік-экономикалық және мәдени құқықтары мен бостандықтары қарастырылған. Қамаудағы адамдармен қарым-қатынас жасаудың халықаралық стандарттарын, дамыған демократиялық елдердің пенитенциарлық жүйесінің тәжірибесін, отандық және шетелдік ғалымдардың пікірлерін, ұлттық заңнаманы және оны Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару жүйесі мекемелерінде қолдану практикасын зерделеу негізінде сыбайлас жемқорлыққа ықпал ететін олқылықтар, нормалар және құқықтық реттеудегі өзге де кемшіліктер айқындалды. Осы негізде қылмыстық-атқару заңнамасын жетілдіру, бар проблемаларды шешу бойынша ұйымдастыру және қаржылық шараларды әзірлеу және қабылдау бойынша ұсынымдар тұжырымдалған. Мақалада қамаудағы

адамдардың құқықтарын қорғаудың маңыздылығы атап өтіледі, бұл тек халықаралық стандарттарға сәйкес келмейді, сонымен қатар әлеуметтік ортаны жақсартуға және босатылғандар арасында қайталану деңгейін төмендетуге ықпал етеді. Бұл мәселені одан әрі зерделеу және Қазақстандағы жазаларды орындау жүйесін реформалау бағытында күш-жігерді жандандыру ұсынылады.

Түйін сөздер: қамаудағы адамдар, шектеулер, сотталғандар, құқықтар, бостандық, қылмыстық-атқару жүйесі, мекемелер.

L.T. Zhanuzakova¹, G.A. Zhetpisbaev²

¹Research Institute of law of Turan University, Institute of legislation and legal information of the Republic of Kazakhstan

²S. D. Asfendiyarov Kazakh National Medical University

THE RIGHTS OF PRISONERS IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN: LEGISLATION AND PRACTICE OF ITS IMPLEMENTATION

Abstract

The article examines the civil, socio-economic and cultural rights and freedoms of persons sentenced to imprisonment and found in places of serving their sentences. Based on the study of international standards for the treatment of prisoners, the experience of the penitentiary system of developed democratic countries, the opinions of domestic and foreign scientists, national legislation and practice of its application in institutions of the penal system of the Republic of Kazakhstan, gaps, norms contributing to corruption and other shortcomings in legal regulation have been identified. On this basis, recommendations have been formulated for improving penal enforcement legislation, developing and adopting organizational and financial measures to address existing problems. The article highlights the importance of protecting prisoners' rights, which not only meets international standards, but also improves the social environment and reduces the rate of recidivism among those released. Further study of this issue and increased efforts towards reforming the penal enforcement system in Kazakhstan are recommended.

Key words: prisoners, restrictions, convicts, rights, freedoms, penal enforcement system, institutions.

Основные положения

Несмотря на наличие прав, закрепленных Конституцией, практика содержания заключенных в учреждениях уголовно-исполнительной системы, демонстрирует нарушения их прав со стороны администрации.

Актуальными являются проблемы улучшения условий содержания заключенных, защиты их прав и повышение уровня их социализации:

- проведение независимого расследования январских событий 2022 года и внедрение международных рекомендаций по улучшению законодательства против пыток;
- увеличение количества свиданий и расширение возможностей для связи заключенных с внешним миром, включая использование мобильной связи и видеосвязи;
- обеспечение прав заключенных на свободу передвижения и занятия спортом, включая увеличение времени на прогулки и пересмотр норм о передвижении в учреждениях средней и максимальной безопасности;
- улучшение доступа заключенных к медицинской помощи и реорганизация системы трудоустройства, включая налоговые льготы для предприятий, работающих с заключенными;
- пересмотр системы оценки поведения осужденных с целью снижения субъективного подхода и коррупции;
- расширение возможностей для получения образования, включая право на участие в конкурсах на получение государственных грантов.

Введение

Конституция Казахстана признала человека, его жизнь и права как высшую ценность государства (ст.1), принадлежность прав человека каждому от рождения, их абсолютность и неотчуждаемость, определяющий характер в содержании и применении законов и иных нормативных правовых актов (ст.12), закрепила основные личные (гражданские), политические, экономические, социальные и культурные права, свободы и обязанности человека и гражданина (статьи13-38), основания и пределы их ограничения (ст.39)¹².

В этой связи большую актуальность представляют вопросы соблюдения прав заключенных в Республике Казахстан - основных прав и свобод, провозглашенных Конституцией, задержанных, временно содержащихся в местах, обеспечивающих изоляцию от общества, а также осужденных к лишению свободы лиц. Республика ратифицировала целый ряд международных и региональных документов в области прав человека, привела в соответствие с ними национальное законодательство, создала необходимые организационно-правовые механизмы для обеспечения прав таких лиц. В стране функционируют общественные правозащитные организации, которые осуществляют мониторинг и контроль за соблюдением прав заключенных.

Цель данной статьи – рассмотреть и проанализировать законодательство Казахстана о правах задержанных, находящихся под стражей и осужденных к лишению свободы лиц, практику его применения и разработать рекомендации по их совершенствованию.

При исследовании данной проблемы изучены международные стандарты в области прав человека, включая права заключенных, и национальное законодательство по данным вопросам,

Казахстан является участником многих международных договоров в области прав человека и признает юрисдикцию соответствующих международных органов, созданных для их обеспечения и защиты. В их числе:

- общие международные документы, закрепляющие основные права человека и механизм их международной защиты (Декларация прав человека, Международный пакт о гражданских и политических правах, Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах и др.);

- международные документы, обеспечивающие защиту отдельных прав или отдельных категорий лиц (Конвенция против пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания и Факультативный протокол к ней: Международная конвенция о ликвидации всех форм расовой дискриминации, Конвенция о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин и др.);

- международные документы, направленные на защиту прав заключенных (Минимальные стандартные правила обращения с заключенными; Свод принципов защиты всех лиц, подвергаемых задержанию или заключению в какой бы то ни было форме; Основные принципы обращения с заключенными; Минимальные стандартные правила Организации Объединенных Наций, касающиеся отправления правосудия в отношении несовершеннолетних (Пекинские правила) и др.).

Национальное законодательство о правах заключенных базируется на нормах международного права и положениях Конституции РК от 30 августа 1995 г., закрепляющих основные права и свободы человека и гражданина. Оно включает в себя нормы Уголовно-процессуального кодекса РК (УПК) от 4 июля 2014 г., Уголовно-исполнительного кодекса (УИК) от 5 июля 2014 г., Кодекса РК «Об административных правонарушениях» (КоАП) от 5 июля 2014г., Закона РК от 30 марта 1999 г. «О порядке и условиях содержания лиц в специальных учреждениях, специальных помещениях, обеспечивающих временную изоляцию от общества», а также подзаконных нормативных правовых актов Министерства внутренних дел РК.

¹² Конституция Республики Казахстан. Принята 30 августа 1995 года на республиканском референдуме // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000>

Анализ законодательства сопровождался обзором практики его реализации с опорой на отчеты казахстанских правозащитных организаций,

В целях сравнительного анализа также была изучена практика отдельных демократических стран в области исполнения наказаний,

Важность исследования заключается в том, что, несмотря на негативный опыт прошлого, Республика Казахстан стремится встать на путь демократии, уважения прав человека как высшей ценности государства. Соблюдение прав заключенных, создание условий для их исправления и социализации является составной частью этого процесса, показателем уровня цивилизационного развития страны, формирования правового государства, в том числе в целях снижения тюремного населения.

Обзор литературы

В ходе исследования были изучены труды казахстанских ученых по указанной проблематике: Т.К. Акимжанова, Г.Куаналиевой, А.Б. Скакова, Р.Е. Джансараевой, М.Ш. Құрманғали, Е.Жовтиса, Байзаковой Р.Б., Бейсенбаевой М.Т. и др. [1-5]. Указанные авторы рассмотрели некоторые гражданские, политические, экономические, социальные и культурные права и свободы лиц, осужденных к лишению свободы, и практику их реализации в Казахстане, дали обзор правового режима заключенных в зарубежных странах и международных стандартов обращения с ними, внесли собственные предложения по совершенствованию национального уголовно-исполнительного законодательства и организационных мер по улучшению положения осужденных.

Большое внимание изучению вопросов обращения с заключенными в тюремных учреждениях стран развитой демократии, а также в самой России уделено в работах российских ученых Н.А. Тюфякова, И.А. Пушкаревой, Л.Н. Одинцовой, С.А. Меньших и др. [6-8].

Следует учитывать, что Республика Казахстан и Российская Федерация вышли из недр одной страны - Советского Союза, имеют схожие экономические, политические и правовые системы. В настоящее время оба государства входят в состав Евразийского Экономического Союза, где обеспечивается не только единое экономическое и таможенное пространство, но и происходит гармонизация национального законодательства.

В этой связи преодоление существующих проблем в правовом положении задержанных, арестованных и осужденных к лишению свободы, унаследованных от прошлого, во многом осуществляется в одном направлении. Поэтому изучение взаимного позитивного и негативного опыта в этой сфере, равно как и других государств, возникших на постсоветском пространстве, будет полезно с точки зрения недопущения ошибок и выбора наиболее оптимальных путей решения существующих проблем.

Данным вопросам посвящены научные работы исследователей из стран дальнего зарубежья. Среди них можно назвать статьи S. Snacken, C. Devynck, K.Uzieblo., M. Jarldorn, K.F. O'Neil, M. Keating, M.Abrar, M. Oldman, касающиеся закрепления основных прав и свобод заключенных в нормах международных договоров и практики их соблюдения в национальных исправительных учреждениях отдельных государств, а также принятия мер, направленных на их интеграцию в общество [9-15].

В работах Я.Ронена, L.Temme, D.Panaccio, F.Ierino, D.Goodman рассматриваются права лиц, лишенных свободы, в отдельных сферах жизнедеятельности, – на семейную жизнь, на свободу слова и свободу прессы, на охрану здоровья и пр. [16- 18].

Материалы и методы

В процессе исследования автор опирался на использование общих и частных научных методов познания. Так, диалектико-материалистический и исторический методы исследования позволили рассматривать проблему под углом влияния на состояние прав и свобод заключенных политических и социально-экономических процессов, происходящих в

Республике Казахстан, совершенствования национального законодательства в связи с присоединением и ратификацией важнейших международных документов в области прав человека, включая минимальные стандарты обращения с заключенными

Формально-логический метод научного познания при проведении исследования дал возможность критически проанализировать нормы казахстанского законодательства о правах заключенных и практику его применения, а на этой основе сформулировать соответствующие выводы и предложения.

Структурно-функциональный метод стал фундаментом для раскрытия содержания юридических норм с точки зрения их целеполагания и направленности, выявления и осмысления существующих пробелов, противоречий и иных недостатков.

Сравнительно-правовой метод заключался в сравнительном анализе международных документов в области прав человека, в том числе касающихся прав заключенных, законодательства отдельных зарубежных стран в этой сфере, - с одной стороны, законодательства и правоприменительной практики Республики Казахстан в рассматриваемой сфере, - с другой стороны. Такой подход позволил изучить передовой и международный опыт, определить проблемы, существующие в национальном правовом регулировании, и на данной основе выработать рекомендации по их преодолению.

Результаты и обсуждение

Обычно к заключенным относят лиц, которые содержатся под стражей в связи с совершением преступления или находятся в местах лишения свободы по приговору суда. Но более правильным понимать под заключенными всех лиц, чья свобода кратковременно или на длительный срок ограничена путем помещения в специальные помещения или учреждения, обеспечивающие их изоляцию от общества. Речь идет о задержанных и подвергнутых административному аресту за административные правонарушения, о временно задержанных и помещенных под стражу лиц, подозреваемых в совершении уголовных правонарушений, а также осужденных к лишению свободы по приговору суда. Несмотря на свой правовой статус, который ограничивает их в свободе или лишает ее, такие лица сохраняют большинство своих конституционных прав и свобод.

В первую очередь, это гражданские (личные) права и свободы (право на судебную защиту своих прав и свобод, на получение квалифицированной юридической помощи, включая помощь адвоката, принцип юридического равенства перед законом и судом, неприкосновенность личности, неприкосновенность частной жизни, право на личную и семейную тайну, на свободу совести, передвижения, неприкосновенность жилища и собственности и др.).

Политические права и свободы - сфера, в которой заключенные ограничиваются наибольшим образом, т.к. большинство прав можно осуществлять только будучи на свободе.

Осуществление социально-экономических и культурных прав и свобод заключенных должно обеспечиваться в наиболее полной мере.

ООН еще в 1955 г. разработаны Минимальные стандартные правила обращения с заключенными¹³. В них установлены требования по общему управлению учреждениями, затрагивающие все категории заключенных, а также особые правила в отношении осужденных. Они касаются санитарного состояния помещений для заключенных, личной гигиены, одежды и спальных принадлежностей, питания, труда, образования и отдыха,

¹³ *Минимальные стандартные правила обращения с заключенными. Приняты на первом Конгрессе ООН по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями, состоявшемся в Женеве в 1955 г., и одобрены Экономическим и Социальным Советом в его резолюциях 663 С (XXIV) от 31 июля 1957 г. и 2076 (LXII) от 13 мая 1977 г. //Права человека и тюремные учреждения Сборник международных актов о правах человека, касающихся отправления правосудия. - Нью-Йорк и Женева: ООН, 2004. – С.193-221.*

возможностей занятия физической культурой и спортом, медицинского обслуживания, дисциплины и наказаний, информирования заключенных и представления ими жалоб, контактов с внешним миром, книг, религии и др.

Принципы защиты всех лиц, подвергаемых задержанию или заключению в какой бы то ни было форме, установлены еще в двух документов ООН, принятых в 1988 г. (39 принципов)¹⁴ и в 1990 г. (22 принципов)¹⁵.

Требования международных стандартов и принципов обращения с заключенными нашли отражение в нормах КоАП, УПК, УИК, Закона «О порядке и условиях содержания лиц в специальных учреждениях, специальных помещениях, обеспечивающих временную изоляцию от общества» и других законах. Реализация многих из этих прав является одновременно гарантией защиты других прав заключенных и связана с их процессуальным статусом. Однако анализ процессуальных прав не входит в предмет исследования данной статьи. Из-за невозможности осуществления ряда прав в силу временной изоляции таких лиц от общества, будем говорить лишь о некоторых из них.

Неприкосновенность личности. Данное право означает недопустимость физического и морально-психического насилия над человеком, выражающееся в нанесении ему побоев, пытках, оскорблении, унижении его достоинства, угрозах в отношении него или его близких.

Хотя национальное законодательство запрещает пытки и другие жестокие, бесчеловечные или унижающие достоинство человека виды обращения или наказания, а Казахстан еще в 1998 г. присоединился к Конвенции против пыток и в 2008 г. ратифицировал Факультативный протокол к ней, проблема с пытками в стране остается нерешенной до сих пор.

Особенно ярко эта проблема проявилась в ходе расследования трагических событий января 2022 г., когда жители Казахстана во многих городах вышли на мирные протесты, которые деструктивными силами были переведены в массовые беспорядки в виде разграбления магазинов, нападения на полицейские участки и военнослужащих. Сотни человек, среди которых большинство мирно митинговали либо случайно стали жертвами примененного против граждан оружия, были арестованы и подверглись пыткам. Как минимум, известно о гибели 6 человек от пыток.

Казахстанское международное бюро по правам человека и соблюдению законности сообщило, что в результате анкетирования в 71% случаев было установлено применение в отношении задержанных пыток. В 83% случаев адвокаты подавали жалобы на пытки, по которым проводились проверки. Но только в 18% случаев жертвам пыток был установлен статус потерпевшего¹⁶. Коалицией неправительственных организаций (НПО) Казахстана против пыток, Международным партнерством за права человека и Всемирной организацией против пыток в марте 2023 г. был подготовлен совместный отчет НПО для 76-й сессии Комитета ООН против пыток по Казахстану, в котором были приведены многочисленные

¹⁴ *Свод принципов защиты всех лиц, подвергаемых задержанию или заключению в какой бы то ни было форме. Принят резолюцией 43/173 Генеральной Ассамблеи от 9 декабря 1988 г. //Права человека и тюремные учреждения Сборник международных актов о правах человека, касающихся отправления правосудия. – С.222-235.*

¹⁵ *Основные принципы обращения с заключенными. Приняты и провозглашены резолюцией 45/111 Генеральной Ассамблеи от 14 декабря 1990 г. // Права человека и тюремные учреждения Сборник международных актов о правах человека, касающихся отправления правосудия. – С.236-237*

¹⁶ *Аналитический отчет о соблюдении прав лиц, задержанных в ходе и после январских событий 2022 года, на стадии досудебного расследования. Казахстанское международное бюро по правам человека и соблюдению законности Правозащитный альянс в поддержку фундаментальных прав июль-август 2022 г. [Электрон.ресурс]. – URL: https://bureau.kz/monitoring_2/doklady_i_otchety_kmbpc/o-*

факты нарушения Конвенции против пыток в деятельности правоохранительных органов страны, подготовлены рекомендации, направленные на их предотвращение¹⁷.

В рекомендациях этих НПО предлагалось принять срочные и эффективные шаги по предупреждению и борьбе с пытками, в том числе:

- привести понятие «пытки» и механизм их расследования в соответствие с Конвенцией ООН против пыток и Стамбульским протоколом;
- рассмотреть вопрос о выводе уголовно-исполнительной системы из ведения Министерства внутренних дел РК в самостоятельную структуру;
- гарантировать проведение расследований независимым от подозреваемых сотрудников полиции органом, например Службой специальных прокуроров;
- обеспечить бесперебойную обязательную видеофиксацию, с гарантированной сохранностью данных процессов фактического задержания и доставления лиц и др.

Эти и другие меры по предотвращению пыток, предлагаемые экспертами, нуждаются в тщательном изучении для борьбы с этим явлением. Будучи положены в основу рекомендаций Комитета ООН против пыток, они должны рассматриваться Казахстаном не формально, а как обязательные.

Право на коммуникацию и общение, получение посылок и бандеролей, на пользование денежными средствами предполагает возможность переписки заключенных, их телефонных разговоров и свиданий с родственниками и близкими, адвокатами, получения посылок с продуктами и предметами первой необходимости, использования денежных средств для их покупки.

Осужденные вправе получать и отправлять письма без ограничения их количества за счет средств, имеющихся на их спецсчетах, осуществлять телефонные переговоры до 15 мин. под соответствующим контролем.

Если в изоляторах временного содержания (ИВС) и следственных изоляторах (СИЗО) количество свиданий и посылок практически не ограничивается, то в учреждениях, где содержатся осужденные к лишению свободы, это право ограничивается в зависимости от вида учреждения (минимальной, средней, максимальной, чрезвычайной, полной и смешанной безопасности) и условий отбывания наказания (обычных, облегченных, льготных, строгих, а также в виде ареста). Но льготные условия отбывания наказания допускаются только в учреждениях средней и максимальной безопасности.

Например, право иметь свидания в учреждениях минимальной безопасности варьируется от 1 раза в квартал (краткосрочные) или 1 раза в 6 месяцев (долгосрочные) до 1 раза в неделю. В учреждениях средней безопасности количество краткосрочных свиданий, при льготных условиях может вообще не ограничиваться, но минимально – не меньше 6, а число длительных свиданий достигать 6. В других учреждениях количество свиданий еще меньше: от 2 краткосрочных свиданий до отсутствия их ограничения, от отсутствия долгосрочных свиданий до 4 свиданий¹⁸ [24].

Это значительно меньше по сравнению с аналогичным правом у осужденных в демократических странах. Так, в пенитенциарных учреждениях Англии и Уэльса, независимо от их категории, заключенные имеют право, как минимум, на 2 краткосрочных посещения каждые 4 недели или более длительные свидания по разрешению [11].

¹⁷ Совместный отчет Коалиции НПО Казахстана против пыток, Международного партнерства за права человека и Всемирной организации против пыток для 76-й сессии Комитета ООН против пыток по Казахстану. 21 марта 2023. [Электрон.ресурс]. – URL: https://bureau.kz/monitoring_2/doklady_i_otchety_kmbpc/otchet-dlya-76-j-sessii/

¹⁸ Уголовно-исполнительный кодекс РК от 5 июля 2014 г. [Электрон.ресурс]. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000234>

Европейским Судом по правам человека право на свидания с родственниками рассматривается в контексте права на семейную жизнь, ограничение их количества является нарушением права на семейную жизнь [16].

Право подучать посылки, передачи, бандероли допускается от 12 (12 посылок/передач + 12 бандеролей) до 1 раза в год (1 посылка+1 бандероль).

Как видим, право на общение с близкими, получение от них продуктовой и вещевой помощи, на приобретение продуктов и предметов первой необходимости в магазинах, расположенных на территории учреждения, ограничено и зависит от условий отбывания наказания. При этом перевод из обычных в облегченные и льготные условия обусловлен получением так называемых «положительных степеней поведения». Перевод же из льготных, облегченных и обычных условий в строгие условия зависит от «отрицательных степеней поведения» осужденного. Они же могут быть основанием для смены режима учреждения отбывания наказания.

Степень поведения осужденного определяется постановлением начальника учреждения на основании материалов, характеризующих его поведение (соблюдение правил внутреннего распорядка; отношение к труду и учебе; участие в воспитательных мероприятиях и др.). В зависимости от наличия поощрений и взысканий осужденным присуждается первая, вторая, третья положительная или отрицательная степень поведения.

Между тем, справедливо утверждение, что «степень исправления осужденного является оценочным понятием, не поддающимся жесткому определению и регламентации» [3, с.32].

В казахстанской пенитенциарной системе такой подход создает самые благоприятные условия для злоупотребления полномочиями и коррупции со стороны администрации учреждений. Меры поощрения и взыскания на осужденных налагаются не всегда объективно, зависят во многом от субъективных симпатий и антипатий сотрудников учреждения, указаний вышестоящих должностных лиц, откровенного подкупа их родственниками осужденных. Не секретом являются факты создания льготных условий отбывания наказания для вип-заключенных (осужденных высокопоставленных государственных служащих, крупных предпринимателей и т.д.).

Кроме таких рисков, можно отметить следующее.

Слишком жесткие ограничения по количеству свиданий, особенно в более строгих условиях содержания, способствует разрыву родственных и иных социальных связей осужденных, но никак не влияют на их исправление и перевоспитание. Безусловно, из-за большого количества заключенных какие-то ограничения возможны, но они не должны быть чрезмерными и слишком жестокими. На наш взгляд, все заключенные, независимо от вида учреждения, должны иметь право не менее 1 раза в месяц встречаться со своими родными на краткосрочных свиданиях, а минимальное число долгосрочных свиданий должно быть не меньше 6 раз в год. Такой подход будет иметь только положительный эффект: семьи не будут разрушаться, дети будут иметь возможность видеть своих отцов и матерей.

Кроме того, в век Интернета и мобильной связи законодательно закреплена возможность звонков только по обычной телефонной связи (по таксофону) и отправления писем по почте. Между тем, ни для кого не является секретом, что заключенные в тюрьмах и колониях пользуются сотовыми телефонами, которые, несмотря на запрет, за вознаграждение проносят в учреждения сами сотрудники. Коррупционная составляющая там налицо.

Поэтому считаем, что осужденным можно было бы разрешить пользоваться мобильной связью, хотя бы один раз в день в присутствии сотрудника учреждения, но храниться его телефон должен в специальной комнате под замком, пополнять баланс мог бы сам осужденный за счет заработанных средств или его родственники.

Другой способ общения заключенных с близкими – через приложения Skype или Zoom в Интернете, на компьютерах, имеющихся в учреждениях. Такой вид связи уже практикуется в тюремных учреждениях Норвегии. Его можно было бы разрешить и в Казахстане.

Интернет-технологии используются и для переписки. Например, в Федеральной службе исполнения наказаний России можно послать электронное письмо лицу, находящемуся в СИЗО или колонии, которое ему доставляется в распечатанном виде и на которое он может дать письменный ответ, отсканированный ответ отсылается адресату. Такой вид гораздо мобильнее, чем обычная почта, и гарантирует отсутствие потери письма. Естественно, все сообщения подлежат цензуре со стороны учреждения. Полагаем, что данный опыт можно было бы и внедрить в Казахстане.

Ограничения по посылкам (передачам) и бандеролям в зависимости от вида учреждения и условий отбывания наказания также неприемлемы. Хотя выделяются бюджетные средства на материальное содержание осужденных и арестованных, их питание очень скудное. Эти средства нередко разворовываются. Заключение не доедают, Покупки продовольствия в тюремных магазинах ограничены по ассортименту, цены в них значительно выше средних цен в магазинах населенного пункта, где находится учреждение. Средства на покупки ограничены определенным количеством месячных расчетных показателей (МРП). В Казахстане на 2024 год МРП определен в 3692 тенге (примерно 8\$). Заключение могут расходовать средства от 1 до 12 МРП в месяц (максимум 44304 тенге или 96 \$), хотя расходование заработанных средств в результате трудовой деятельности не ограничивается. Но из заработанных средств идет погашение ущерба, осужденным редко платят зарплату выше минимальной. Купленные продукты идут в общий котел проживающих в одной камере, а многим из них родственники не помогают, или они не имеют работы.

Поэтому посылки, бандероли, передачи – единственный способ для дополнительного питания. Заключение не имеют возможности заказывать меню по выбору или покупать качественные продукты по доступным ценам в тюремных магазинах, как в западных странах. В этой связи не надо лишать родственников и друзей возможности поддерживать своих близких в ИВС, СИЗО и местах лишения свободы, не устанавливать ограничений по их количеству. Это будет препятствием против коррупции в учреждениях.

Налагаемые ограничения должны быть разумными. В американской судебной системе сложилась позиция о том, что объем конституционных прав заключенных должен быть сбалансирован с точки зрения обеспечения безопасности, порядка и дисциплины в тюремных учреждениях, не противоречить целям исправительной системы [13, р.5; 17].

Свобода передвижения и проживания. Хотя осужденные к лишению свободы теряют эту свободу, но сохраняют некоторую степень передвижения в пределах территории учреждения либо с разрешения администрации - в пределах территории, прилегающей к учреждению, если это необходимо по характеру выполняемой ими работы, в связи с обучением, для приобретения предметов первой необходимости, посещения бани или парикмахерской. Данные свободы распространяются на осужденных, отбывающих наказание в учреждениях минимальной безопасности.

Осужденные, отбывающие наказание в облегченных условиях, могут даже проживать со своими семьями в пределах населенного пункта, где располагается учреждение. Они обязаны являться для регистрации в учреждение 4 раза в месяц и находиться по месту жительства с 21 до 7 часов.

Свободное передвижение по территории учреждения распространяется и на осужденных, отбывающих наказание в учреждениях средней и максимальной безопасности. В льготных условиях им разрешено по постановлению начальника учреждения проживать и передвигаться за пределами охраняемого периметра, но в границах территории, прилегающей к учреждению, под круглосуточным контролем и надзором. Это норма создает прямые условия для коррупции и, по нашему мнению, подлежит отмене. В учреждениях средней и максимальной безопасности отбывают наказание лица, осужденные за тяжкие и особо тяжкие преступления. Право проживать с семьей за пределами учреждения нивелирует само наказание в виде лишения свободы. Оно почти ничем не отличается от ограничения свободы.

Лица, отбывающие наказание в учреждениях чрезвычайной и полной безопасности, имеют право только на ежедневную прогулку. Ее продолжительность варьируется в пределах 1 часа (в строгих условиях), 1,5 часа (в обычных условиях), 2 часов (в облегченных условиях).

Это чрезмерно жестокий подход, хотя в таких учреждениях находятся лица, неоднократно судимые, осужденные за особо тяжкие преступления к длительным срокам лишения свободы. Возможно, у них не должно быть свободного передвижения по территории учреждения весь день, но время, отведенное для прогулок, занятия спортом должно быть увеличено хотя бы до 4 часов в день. Несмотря ни на что, это люди. Они должны иметь возможность находиться на свежем воздухе более длительное время.

Право на охрану здоровья и получение квалифицированной медицинской помощи. Законодательством о здравоохранении закреплён обширный перечень прав в этой сфере, однако большинством них, несмотря на формальный доступ к бесплатной медицинской помощи, гарантированной государством, казахстанские заключённые воспользоваться не могут. Причины на это разные. Среди них - отсутствие необходимых лекарств и иных средств для оказания помощи, недостаточная техническая оснащённость тюремных больниц современным медицинским оборудованием, низкий уровень квалификации медицинского персонала, работающего в тюремных медицинских учреждениях. Долгое время это было обусловлено тем, что медицинская служба находилась в системе Комитета уголовно-исполнительной системы (КУИС) Министерства внутренних дел РК. Лишь в 2023 г. она была передана в Министерство здравоохранения, что позволит получить осуждённым более широкий доступ к современным методам обследования и лечения, а также искоренит укрытие возможных фактов неправомерных действий.

В то же время сама деятельность учреждений КУИС носит непрозрачный характер, сильно коррумпирована. До передачи медицинской службы в Министерство здравоохранения выезд арестованных и осуждённых на получение лечения в гражданские медицинские организации сопровождался чрезмерными бюрократическими проволочками, зависел полностью от разрешения начальника учреждения. Поэтому возникает опасение в том, не будут ли, по-прежнему, ограничиваться права заключённых на доступ к квалифицированной медицинской помощи в тех случаях, когда понадобится выезд за пределы СИЗО или колонии.

Между тем, право на охрану здоровья как одно из фундаментальных прав человека в демократических странах признаётся и в отношении заключённых. Так, Высокий суд Гуджарата (штат Индии) при рассмотрении одного из дел рекомендовал тюремным властям обеспечить надлежащую психиатрическую и физическую помощь заключённым, страдающим любыми заболеваниями [14].

В настоящее время предусмотрен перечень заболеваний, которые препятствуют нахождению лица в учреждениях КУИС. К сожалению, немало фактов, когда тяжелобольные люди находятся в СИЗО в период следственных действий либо продолжают отбывать наказания в колониях.

Например, в январе 2022 г. после известных событий в следственные изоляторы поместили многих лиц, пострадавших от огнестрельных ранений, которым требовался специальный медицинский уход.

В этой связи необходимы законодательные, организационные и финансовые меры, направленные на недопущение нарушения прав заключённых на квалифицированную медицинскую помощь.

Право на труд. Хотя в Конституции Казахстана данное право в прямой форме отсутствует, а закреплена свобода труда и запрет принудительного труда, но, по сути, оно предполагается. В УИК РК имеются статьи, закрепляющие права осуждённых на безопасные условия труда, отдых, отпуск, оплату труда, а также принимаемые администрацией учреждений меры по созданию рабочих мест для привлечения трудоспособных осуждённых к

оплачиваемым работам, получению ими технического и профессионального образования (статьи 10, 119-121)¹⁹.

В ст.104 УИК закреплена обязанность осужденных «трудиться на местах и работах, определяемых администрацией учреждения», что может расцениваться как принудительный труд и противоречит норме Конституции о его запрете. То же самое касается обязанности «выполнять работы по благоустройству учреждения и улучшению условий проживания». Это тоже принудительный труд. Если даже сохранять эти положения, то должны обеспечиваться гарантии его добровольности и оплаты данного труда.

Осужденные, отбывающие наказания в учреждениях минимальной безопасности, при отсутствии возможности их трудоустройства администрацией учреждения, вправе работать в иных организациях, но в пределах территории, где оно располагается, на основании договоров между администрацией учреждения и работодателем (ст.143 УИК РК).

По состоянию на 2023 год, из 34,8 тыс. заключенных, трудоустроены только 12,2 тыс., т.е. чуть больше 1/3. Это очень мало, учитывая, что у многих осужденных имеется непогашенный ущерб. А ведь его полное погашение является одним из условий для условно-досрочного освобождения. Они не могут помогать и своим семьям, будучи единственными кормильцами.

Для сравнения в качестве примера можно привести опыт пенитенциарных учреждений некоторых стран Западной Европы. Во всех странах Европы (за исключением Франции) труд осужденных обязателен, является оценочным критерием определения исправления и учитывается при переводе в учреждения с более легким режимом. Применяются различные поощрения, стимулирующие трудовую деятельность: дополнительные отпуска, премирование, зачет рабочих дней в срок отбывания наказания и т.п. [6, с.58].

В тюрьмах Норвегии труд является обязанностью заключенных, кроме тех, кто посещают школу или курсы повышения квалификации. Трудиться можно в прачечной, на кухне, заниматься уборкой общих зон, работать плотником, электриком, библиотекарем, ответственного за ИТ, финансовым консультантом, юристом, психиатром и священником. Каждый заключённый получает денежное пособие в размере 74 кроны за один рабочий день, за особо важные работы – 104 кроны. Причем выплаты получают и те заключенные, которые не работают по той или иной причине [15].

В тюремных учреждениях Германии зарплаты работающих или стипендии проходящих обучение заключенных зависят от квалификации - от 8 до 15 евро в день плюс сверхурочные за работу в выходные дни.

Во Франции работа для заключенных подбирается по их физическим и умственным способностям и с учетом семейного положения, но допускается выполнение ими самостоятельных работ на основе трудовых соглашений [8, с.122].

На сегодня заключенные трудятся на государственных предприятиях уголовно-исполнительной системы и 318 субъектов предпринимательства. Это недостаточно с учетом возможностей экономического потенциала страны. Предприниматели неохотно заходят на этот рынок труда, в основном, из-за коррупционных рисков. Как правило, им приходится платить на входе, делиться с руководящими должностными лицами этих учреждений полученной прибылью или вводить в состав учредителей предприятий их родственников.

В этой связи необходимо разработать организационно-правовые механизмы, стимулирующие руководство тюремных учреждений и самих предпринимателей создавать рабочие места в местах заключения, например, вводить налоговые льготы, принимать системные меры по борьбе с коррупцией.

Казахстанскими учеными предлагались и другие меры по стимулированию производства в местах лишения свободы (размещение госзаказа на предприятиях КУИС, льготное финансирование производства, создание необходимых условий для самостоятельной занятости осужденных [1, р.10].

¹⁹ Уголовно-исполнительный кодекс РК от 5 июля 2014 г. [Электрон.ресурс]. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000234>

Пенитенциарные учреждения Казахстана продолжают сохранять негативные традиции советского Гулага. Хотя в последние годы предпринимаются меры по улучшению материально-бытового обеспечения заключенных, остаются проблемы с полноценным питанием, с отоплением в холодное время, снабжением горячей водой, медицинским обслуживанием и иными условиями их содержания.

В этой связи можно согласиться с мнением о том, что положения УИК РК, закрепляющие обязанности осужденных посещать столовую, проходить медицинские осмотры должны быть изложены как гарантии прав осуждённых на полноценное питание и медицинское обслуживание [4].

Кроме коррупционных рисков созданы законодательные и организационные меры для злоупотребления полномочиями, когда меры поощрения (например, предоставление дополнительного краткосрочного свидания, разрешение дополнительного расходования денег в сумме до 1 МРП на покупку товаров в праздничные дни и др.) и меры взыскания (например, дисциплинарный штраф в размере до 2 МРП, водворение в дисциплинарный изолятор на срок до 15 суток) становятся «пряником» и «кнутом» для управления поведением осужденных, стимулированием их к сотрудничеству с администрацией (в том числе путем доносов в отношении других заключенных) или наказанием лиц, не согласных с незаконными ее действиями. А наложение таких дисциплинарных мер не только ухудшает условия содержания осужденных, но и становится препятствием для условно-досрочного освобождения или замены лишения свободы более мягкой мерой наказания.

Справедливо замечание о том, что оценка поведения основывается на субъективном восприятии сотрудников учреждений КУИС, отсутствии гарантий от злоупотреблений, сведения счетов, коррупции, что делает саму систему поощрений и взысканий малоэффективной [4].

Очевидно, что больший упор в работе по исправлению заключенных следует делать не на карательные аспекты, ограничивающие их права, а создавать в учреждениях уголовно-исполнительной системы условия для социализации осужденных. Это не только их трудоустройство и возможность получения образования, но и улучшение условий для досуга.

Так, заключенные некоторых тюрем Норвегии со строгим режимом могут разводить домашних животных, готовить еду, кататься на лыжах, играть в теннис, заниматься спортом, брать уроки музыки, записывать свои музыкальные произведения в звукозаписывающей студии тюрьмы, смотреть на выбор телевизионные программы, посещать библиотеку.

Пенитенциарная система США предлагает различные программы отдыха и использования свободного времени, включающие мероприятия по декоративно-прикладным искусствам и народным художественным промыслам, фотоискусству, занятию командными видами спорта (софтбол, баскетбол, футбол, волейбол), проведение музыкальных программ, индивидуальные программы физической подготовки и снижения веса [7, с.65, 68].

Казахстанская система исполнения уголовных наказаний, будучи карательной по своей сути, восприняла также традиции репрессивной системы СССР. Закрепление прав заключенных в законодательстве в соответствии с международными стандартами во многом носит формальный характер. По мнению Р.Е. Джансараевой, полноценная имплементация международных норм из гуманистической уголовно-правовой системы в карательную невозможна в виду существенных различий в ценностях, концепции и принципах их построения. Кроме того, характер уголовно-правовой системы непосредственно связан с вопросами политического режима государства [3, с.114].

В этой связи огромное значение имеет образование. Право на образование - это важнейшее конституционное право, которое имеют все заключенные, находящиеся в местах лишения свободы. УИК РК предусматривает возможность получения осужденными технического и профессионального образования, начального, основного среднего, общего среднего образования (для лиц до 30 лет - на обязательной основе, старше 30 лет и осужденных с

инвалидностью – по желанию). Право заключенных получать разные виды образования предусмотрено во многих странах.

Хотя УИК не устанавливает обязанности администрации учреждений создавать условия для получения осужденными высшего и послевузовского образования, это не лишает их возможности получения такого образования. Само стремление получить образование учитывается при оценке их поведения. Но такое образование осужденные могут получать только на платной основе и при условии заключения соответствующих договоров между вузами и учреждениями КУИС. Такая возможность есть только у тех лиц, чьи родственники могут оплатить такое обучение. В то же время среди них всегда найдутся талантливые люди, способные хорошо учиться. Встречаются среди осужденных и студенты, уже получающие образование. Действующее законодательство не регулирует эти вопросы, а на практике осужденные студенты отчисляются из вуза, а желающие получить такое образование на грантовой или платной основе не могут это сделать. Поэтому желательно отрегулировать эти вопросы не только в УИК РК, но и в Законе «Об образовании» и предоставить осужденным к лишению свободы участвовать в конкурсах на получение государственных грантов хотя бы по некоторым техническим и естественнонаучным специальностям путем дистанционного обучения.

Заключение

Проведенное исследование позволяет сделать следующие выводы.

В Республике Казахстан правовой статус заключенных определяется административным, уголовно-процессуальным и уголовно-исполнительным законодательством. При этом они сохраняют основные гражданские, социально-экономические, культурные и некоторые политические права и свободы, закрепленные Конституцией.

Вместе с тем, практика содержания заключенных в учреждениях КУИС свидетельствует о нарушениях их прав со стороны администрации этих учреждений, имеются отдельные недостатки в законодательстве, ущемляющих права указанных лиц и создающие прямые условия для коррупции. На данном основании можно предложить следующие рекомендации.

1. Необходимо провести независимое расследование январских событий 2022 г. и принять в обязательном порядке рекомендации международных органов и неправительственных организаций Казахстана в части совершенствования национального законодательства против пыток и приведения его в соответствие с международными стандартами.

2. В целях социализации осужденных к лишению свободы, расширению их связей с родными, усиления у них психологической мотивации на примерное поведение, улучшения их питания и бытового обеспечения, а также снижения уровня коррупции сотрудников учреждений:

- увеличить количество свиданий во всех учреждениях уголовно-исполнительной системы, независимо от вида, с установлением минимального количества не менее 1 раза в месяц.

- разрешить пользоваться мобильной связью один раз в день в присутствии сотрудника учреждения в специальной комнате с хранением телефона под замком, обеспечить возможность пользоваться видеосвязью через приложения Skype или Zoom на компьютерах учреждений;

- использовать сервис электронных писем для сообщений заключенным от родственников и обратной связи на сервере учреждений КУИС;

- не устанавливать жестких ограничений по посылкам, передачам и бандеролям для заключенных.

3. Для реализации прав заключенных на свободу передвижения и занятия спортом:

- исключить из УИК норму о возможности проживания и передвижения заключенных, отбывающих наказание в льготных условиях в учреждениях средней и максимальной

безопасности, за пределами охраняемого периметра, но в границах территории, прилегающей к учреждению, как создающую условия для коррупции;

- увеличить для лиц, отбывающих наказание в учреждениях чрезвычайной и полной безопасности, право на ежедневную прогулку не менее 4 часов, независимо от условий содержания.

4. В целях реализации права на охрану здоровья обеспечить полноценный доступ заключенных к квалифицированной медицинской помощи, в том числе выезд за пределы учреждения, основываясь на заключении врача, без обязательного постановления начальника учреждения.

5. Для обеспечения более широкого трудоустройства осужденных разработать организационно-правовые механизмы, стимулирующие руководство тюремных учреждений и предпринимателей создавать рабочие места в местах заключения путем введения налоговых льгот, создания условий для самостоятельной занятости осужденных, размещения госзаказов на продукцию, произведенную на таких предприятиях.

Исключить из УИК РК нормы, допускающие возможность принудительного труда.

6. Пересмотреть систему оценки поведения осужденных с применением поощрений и взысканий, присуждения положительных и отрицательных степеней поведения в сторону исключения субъективного подхода администрации учреждений КУИС, снижения уровня коррупции и злоупотребления полномочиями.

7. Для повышения уровня образованности заключенных урегулировать вопросы возможности получения высшего и послевузовского образования на платной основе, а также предоставить осужденным к лишению свободы право участвовать в конкурсах на получение государственных грантов по некоторым техническим и естественнонаучным специальностям, путем внесения соответствующих дополнений в УИК РК и в Закон «Об образовании».

Вклад авторов

Жанузакова Л.Т. разработала общий дизайн исследования, подготовила разделы «Результаты и обсуждение», «Заключение»;

Жетписбаев Г.А. осуществил обзор научной литературы, подготовил аннотацию, разделы «Основные положения», «Введение», «Материалы и методы», оформил библиографический список, транслитерацию.

Список использованных источников

1 Akimzhanov T., Rakhimova G., Abrakhmanov B., Shamova A., Zayed N.M. Innovation of structuring the criminal policy as independent section of the new conception of legal policy of the Republic of Kazakhstan // *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues*. - Volume 24. – 2021. - Issue 5. – P.1-12

2 Скаков А.Б. Имплементация норм минимальных стандартных правил обращения с заключенными в новеллах Уголовно-исполнительного кодекса Казахстана // *Материалы межвузовской научно-практической конференции*. – Астана, 2016. - С.29-33.

3 Джансараева Р.Е., Құрманғали М.Ш. Правила Нельсона Манделы: анализ обновленных стандартов обращения с заключенными // *Вестник КазНУ имени Аль-Фараби. Серия юридическая*. - 2019. - №42. - С.109-117.

4 Жовтис Е. Комментарии к действующему Уголовно-исполнительному кодексу РК и предложения по внесению в него изменений и дополнений [Elektron.resurs]. – URL: https://bureau.kz/analiz/kommentarii_i_zaklyucheniya/kommentarii_k_deistvuyushemu_ugolovno-ispolnitelnomu_kodeksu_rk/

5 Байзакова Р.Б., Бейсенбаева М.Т. Применение альтернативы тюремному заключению: международно-правовые стандарты // *Вестник КазНПУ имени Абая*. – 2024. – №3(77). – С.71-79.

6 Тюфяков Н.А. Изменение вида исправительного учреждения для осужденных к лишению свободы в пенитенциарном праве зарубежных стран //Психопедагогика в правоохранительных органах. - 2017. - №3. - С.55-60.

7 Пушкарева И.А., Одинцова Л.Н. Особенности содержания различных категорий осужденных к лишению свободы в зарубежных странах //Вестник Кузбасского института. – 2020. - №1. – С.59-74.

8 Меньших А.А. Уголовно-исполнительное законодательство Франции //Журнал российского права. – 2008. - №8. – С.118-126.

9 Snacken S., Devynck C., Uzieblo K. Dignity, Social Reintegration of Prisoners, and the New Penal Power: European Human Rights, Experiences of Belgian Prisoners, and Professional Practices //International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology. – 2022. - №66(9). – С.980–1000

10 Jarldorn M. Radically Rethinking Social Work in the Criminal (in)Justice System in Australia //Affilia - Journal of Women and Social Work. – 2020. - №35(3). – С.327–343.

11 Rights of Prisoners [Elektron.resurs]. – URL: <https://www.chiverssolicitors.co.uk/prison-law/prisoner-rights>

12 O'Neil K.F. Rights of Prisoners //https://firstamendment.mtsu.edu/article/ rights -of-prisoners/

13 Keating M. The law of prisoners' rights. A Summary for Masters. - Published by the National Institute of Corrections, U.S. Department of Justice September 1983 [Elektron.resurs]. – URL: <https://www.ojp.gov/pdffiles1/Digitization/95053NCJRS.pdf>

14 Abrar M. Rights of prisoners and major judgments on it. - November 6, 2020 [Elektron.resurs]. – URL: <https://blog.ipleaders.in/rights-prisoners-major-judgments/>

15 Oldman M. Норвежская тюрьма. Что на самом деле представляет из себя быт заключенного? [Электрон.ресурс]. – URL: https://pikabu.ru/story/norvezhskaya_tyurma_chno_na_samom_dele_predstavlyaet_iz_sebya_byit_zaklyuchennogo_8266507

16 Ронен Я. О заключенных, семейной жизни и коллективном наказании: дело Намнама //Международный журнал Красного Креста. – 2022. - №19. – С.367-390.

17 Free Speech Rights of Prisoners. By FindLaw Staff | Legally reviewed by L. Temme, Esq. | Last reviewed July 19, 2022 [Elektron.resurs]. – URL: <https://constitution.findlaw.com/amendment1/free-speech-rights-of-prisoners.html>

18 Panaccio D., Ierino F., Goodman D. Correctional health care and Australian prisoners as recipients of kidney transplants: Legal and ethical issues [Elektron.resurs]. – URL: Nephrology. – 2023. - №28(9). – С.515–519.

References

1 Akimzhanov T., Rakhimova G., Abrakhmanov B., Shamova A., Zayed N.M. Innovation of structuring the criminal policy as independent section of the new conception of legal policy of the Republic of Kazakhstan // Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues. - Volume 24. – 2021. - Issue 5. – P.1-12

2 Skakov A.B. Implementacija norm minimal'nyh standartnyh pravil obrashhenija s zakljuchennymi v novellah Ugolovno-ispolnitel'nogo kodeksa Kazahstana //Materialy mezhvuzovskoj nauchno-prakticheskoy konferencii. – Astana, 2016. - S.29-33.

3 Dzhansaraeva R.E., Kyrmanžali M.Sh. Pravila Nel'sona Mandely: analiz obnovlennyh standartov obrashhenija s zakljuchennymi //Vestnik KazNU imeni Al'-Farabi. Serija juridicheskaja. - 2019. - №42. - S.109-117.

4 Zhovtis E. Kommentarii k dejstvujushhemu Ugolovno-ispolnitel'nomu kodeksu RK i predlozhenija po vneseniju v nego izmenenij i dopolnenij [Elektron.resurs]. – URL: https://bureau.kz/analiz/kommentarii_i_zaklyucheniya/kommentarii_k_deistvuyushemu_ugolovno-ispolnitelnomu_kodeksu_rk/

5 Bajzakova R.B., Bejsenbaeva M.T. Primenenie al'ternativy tjuremnomu zakljucheniju: mezhdunarodno-pravovye standarty // Vestnik KazNPU imeni Abaja. – 2024. – №3(77). – С.71-79.

6 Tjufjakov N.A. *Izmenenie vida ispravitel'nogo uchrezhdenija dlja osuzhdennyh k lisheniju svobody v penitenciar'nom prave zarubezhnyh stran* // *Psihopedagogika v pravoohranitel'nyh organah*. - 2017. - №3. - S.55-60.

7 Pushkareva I.A., Odincova L.N. *Osobennosti sodержanija razlichnyh kategorij osuzhdennyh k lisheniju svobody v zarubezhnyh stranah* // *Vestnik Kuzbasskogo instituta*. - 2020. - №1. - S.59-74.

8 Men'shih A.A. *Ugolovno-ispolnitel'noe zakonodatel'stvo Francii* // *Zhurnal rossijskogo prava*. - 2008. - №8. - S.118-126.

9 Snacken S., Devynck S., Uzieblo K. *Dignity, Social Reintegration of Prisoners, and the New Penal Power: European Human Rights, Experiences of Belgian Prisoners, and Professional Practices* // *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*. - 2022. - №66(9). - S.980-1000

10 Jarldorn M. *Radically Rethinking Social Work in the Criminal (in)Justice System in Australia* // *Affilia - Journal of Women and Social Work*. - 2020. - №35(3). - S.327-343.

11 *Rights of Prisoners* [Elektron.resurs]. - URL: <https://www.chiverssolicitors.co.uk/prison-law/prisoner-rights>

12 O'Neil K.F. *Rights of Prisoners* // <https://firstamendment.mtsu.edu/article/rights-of-prisoners/>

13 Keating M. *The law of prisoners' rights. A Summary for Masters*. - Published by the National Institute of Corrections, U.S. Department of Justice September 1983 [Elektron.resurs]. - URL: <https://www.ojp.gov/pdffiles1/Digitization/95053NCJRS.pdf>

14 Abrar M. *Rights of prisoners and major judgments on it*. - November 6, 2020 [Elektron.resurs]. - URL: <https://blog.ipleaders.in/rights-prisoners-major-judgments/>

15 Oldman M. *Norvezhskaja tjur'ma. Chto na samom dele predstavljaet iz sebja byt zakljuchennogo?* [Elektron.resurs]. - URL: https://pikabu.ru/story/norvezhskaya_tyurma_chna_samom_dele_predstavlyaet_iz_sebya_byit_zaklyuchennogo_8266507

16 Ronen Ja. *O zakljuchennyh, semejnoj zhizni i kollektivnom nakazanii: delo Namnama* // *Mezhdunarodnyj zhurnal Krasnogo Kresta*. - 2022. - №19. - S.367-390.

17 *Free Speech Rights of Prisoners*. By FindLaw Staff | Legally reviewed by L. Temme, Esq. | Last reviewed July 19, 2022 [Elektron.resurs]. - URL: <https://constitution.findlaw.com/amendment1/free-speech-rights-of-prisoners.html>

18 Panaccio D., Ierino F., Goodman D. *Correctional health care and Australian prisoners as recipients of kidney transplants: Legal and ethical issues* [Elektron.resurs]. - URL: *Nephrology*. - 2023. - №28(9). - S.515-519.

МРНТИ 10.81.35
УДК: 349:9

10.51889/2959-6181.2025.80.2.010

Толеубекова Б.Х.¹ , Османова Г.Ж.¹ *, Хведелидзе Т.Б.¹

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая
(e-mail: madina_khv@mail.ru; Gulaina.78@mail.ru; khvedelidze_tima@mail.ru)

НАЛОГОВАЯ ПОЛИТИКА КАЗАХСТАНА В СФЕРЕ ИГОРНОГО БИЗНЕСА

Аннотация

Игорный бизнес, являясь одним из видов предпринимательства, облагается обязательными отчислениями в бюджет страны. Порядок таких отчислений регулируется нормами налогового законодательства. Нарушения существующих правил налогообложения влекут юридическую ответственность в порядке, предусмотренном Кодексом Республики Казахстан об административных правонарушениях, Уголовным кодексом Республики Казахстан. Налоговая политика Казахстана применительно к различным видам предпринимательства не является однородной. Специфика разных видов предпринимательства отражается на механизмах и объемах их налогообложения. В тенденции к дифференцированному подходу состоит особенность казахстанской модели налогообложения.

В настоящее время в стадии первого чтения в Мажилисе Парламента находится проект нового Налогового кодекса, который должен стать результатом последней налоговой реформы, проводимой по инициативе Президента РК К.-Ж.К. Токаева. В контексте данного проекта предполагается рост объемов налогообложения в сфере игорного бизнеса. При реализации новой налоговой политики сфера игорного бизнеса в Казахстане может претерпеть серьезные сложности. Данное предположение требует опережающей проработки мер по сохранению игорного бизнеса исключительно в правовом поле путем одновременного установления препятствий для его ухода в теневой сектор экономики.

Ключевые слова: налоговое право, налоговая система, налогообложение, игорный бизнес, государственный бюджет, профилактика правонарушений.

Толеубекова Б. Х.¹, Османова Г. Ж.^{1*}, Хведелидзе Т. Б.¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ОЙЫН БИЗНЕСІ САЛАСЫНДАҒЫ САЛЫҚ САЯСАТЫ

Аңдатпа

Ойын бизнесіне кәсіпкерлік түрлерінің бірі бола отырып, ел бюджетіне міндетті аударымдар салынады. Мұндай аударымдардың тәртібі салық заңдарының нормаларымен реттеледі. Қолданылып жүрген салық салу ережелерін бұзу Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінде, Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде көзделген тәртіппен заңдық жауаптылыққа әкеп соғады. Қазақстанның салық саясаты кәсіпкерліктің түрлеріне қатысты біртектес болып табылмайды. Кәсіпкерліктің әртүрлі түрлерінің ерекшелігі оларға салық салу тетіктері мен көлемдерінде көрсетіледі. Сараланған тәсілге үрдісте салық салудың қазақстандық моделінің ерекшелігі болып табылады.

Қазіргі уақытта Парламент Мәжілісінде бірінші оқылым сатысында ҚР Президенті Қ.-Ж.К. Тоқаевтың бастамасымен жүргізіліп жатқан соңғы салық реформасының нәтижесі

болуға тиіс жаңа Салық кодексінің жобасы тұр. Осы жобаның контекстінде ойын бизнесі саласындағы салық салу көлемінің өсуі болжанады. Жаңа салық саясатын іске асыру кезінде Қазақстандағы ойын бизнесі саласы елеулі қиындықтарға тап болуы мүмкін. Бұл болжам ойын бизнесін экономиканың көлеңкелі секторына кету үшін кедергілерді бір мезгілде белгілеу жолымен тек қана құқықтық өрісте сақтау жөніндегі шараларды озыңқы пысықтауды талап етеді.

Түйін сөздер: салық құқығы, салық жүйесі, салық салу, ойын бизнесі, мемлекеттік бюджет, құқық бұзушылықтың алдын алу.

¹Toleubekova B.Kh., ¹Osmanova G.Dj., ¹Khvedelidze T.B.

¹ Abai Kazakh National Pedagogical University

TAX POLICY OF KAZAKHSTAN IN THE SPHERE OF GAMBLING BUSINESS

Abstract

Gambling business, being one of the types of entrepreneurship, is subject to compulsory contributions to the budget of the country. The procedure of such deductions is regulated by the norms of tax legislation. Violations of the existing rules of taxation entail legal liability in the manner prescribed by the Code of the Republic of Kazakhstan on Administrative Offences, the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan. The tax policy of Kazakhstan with respect to different types of entrepreneurship is not homogeneous. The specifics of different types of entrepreneurship are reflected in the mechanisms and amounts of their taxation. The tendency towards a differentiated approach is a peculiarity of the Kazakhstani taxation model.

At present, a draft of the new Tax Code, which should be the result of the latest tax reform initiated by the President of the Republic of Kazakhstan K.-J. Tokayev, is undergoing its first reading in the Majilis of the Parliament. In the context of this project it is supposed to increase the volume of taxation in the gambling business. At realisation of the new tax policy the sphere of gambling business in Kazakhstan can undergo serious difficulties. This assumption requires an early elaboration of measures to keep the gambling business exclusively in the legal field through the simultaneous establishment of obstacles to its departure into the shadow sector of the economy.

Keywords: tax law, tax system, taxation, gambling business, state budget, prevention of offences

Основные положения

Игорный бизнес - относительная молодая отрасль казахстанского предпринимательства. Развитие правовых основ в данной области отличается высокими темпами. В Закон РК «Об игорном бизнесе», начиная с 2007 года, внесено большое количество изменений и дополнений, которые до сих пор практически не затрагивали вопросы налогообложения. Как показывает практика предпринимательства, игорный бизнес является одним из источников пополнения бюджета государства. Однако реальные объемы обязательных платежей в определенном смысле ниже ожидаемых, что отчасти объясняется уклонением владельцев игорных заведений от уплаты налогов, в том числе путем перевода игорного бизнеса в теневой сектор экономики.

Современная налоговая политика Казахстана находится на стадии реформирования. В Мажилисе Парламента РК в первом чтении одобрен проект нового Налогового кодекса, согласно которому предполагается увеличение объемов обязательных отчислений в бюджет в целом, в том числе – в области игорного бизнеса. Есть отдельные соображения относительно характера прогнозов, связанных с поведенческой реакцией налогоплательщиков из числа владельцев игорных заведений.

Повышение объемов обязательных отчислений в бюджет объективно отразится на финансово-экономическом положении игорного заведения и его владельца, на самих участниках азартных игр. Не исключается, что высокие налоговые ставки в сфере игорного

бизнеса могут привести к росту правонарушений, совершаемых с целью снижения объемов налогового бремени. Проблема в этой части состоит в разработке превентивных мер с одновременным сохранением игорного бизнеса в системе национального предпринимательства.

Введение

Актуальность избранной темы обусловлена приоритетом в области налогообложения, сформулированным в Концепции правовой политики Республики Казахстан до 2030 года (далее - Концепция). В частности, в Концепции указывается, что необходима ревизия Налогового кодекса в комплексе со связанными с ним подзаконными нормативными правовыми актами (далее – нпа) для достижения целей: 1) совершенствования налоговой политики и налогового законодательства путем дифференцированного подхода к размерам налоговых ставок; 2) минимизации количества налогов и платежей с последующим рациональным упрощением механизмов реализации налогоплательщиками налоговых обязательств; 3) повышения эффективности контроля за процессами перевода капитала в зарубежье [1, пункт 4.4.].

Примечательно, что начиная с сентября 2022 года Глава государства К.-Ж.К. Токаев с неизменным постоянством ставит перед правительством задачи, связанные с налоговой политикой Казахстана. Так, в своем послании народу Казахстана от 1 сентября 2022 года «Справедливое государство. Единая нация. Благополучное общество» Глава государства сделал акцент на том, что достижение устойчивого экономического роста любого государства находится в прямой зависимости от налоговой политики и что эта политика должна быть предсказуемой, механизм налогообложения должен быть построен на принципе дифференциации налогоплательщиков из разных секторов экономики, налоговые режимы подлежат упрощению с тем, чтобы свести к ничтожному соблазну для уклонения от налогов. Ключевым моментом данного послания является сообщение о том, что предполагается принятие нового Налогового кодекса уже в 2023 году [2]. Однако в силу объективно сложившихся обстоятельств разработка нового Налогового кодекса к этому моменту не была завершена.

Следующее послание Президента Республики Казахстан народу Казахстана «Экономический курс Справедливого Казахстана» от 2 сентября 2023 года также содержало очень важные стратегические идеи по вопросам налогового законодательства. В этом послании К.-Ж.К. Токаев заявил, что наступила неотложная необходимость в налаживании координации финансовой, налогово-бюджетной и денежно-кредитной политик Казахстана. Он вновь обратил внимание на проблемы дифференциации налоговых ставок в секторах экономики, на настоятельную потребность в полном переводе налогового контроля в цифровое поле, рациональное уменьшение как минимум на 20% общего количества видов налоговых и иных обязательных платежей в бюджет [3].

Последнее по времени послание Президента Республики Казахстан народу Казахстана «Справедливый Казахстан: закон и порядок, экономический рост, общественный оптимизм» от 2 сентября 2024 года содержало такие ключевые положения в области налогового законодательства, как необходимость создания стабильной налоговой политики, оптимизация налоговых режимов, способствующая поддержанию выгодных условий для предпринимательства, цифровизация налоговых процессов, пересмотр налоговых ставок. В рамках данного послания Глава государства обратил внимание на необходимость переноса даты принятия нового Налогового кодекса на 2025 год в целях подготовки проекта на надлежащем качественном уровне [4].

В ходе четвертого заседания Национального курултая, проходившего 14 марта 2025 года в Бурабае, Президент Казахстана К.-Ж.К. Токаев осветил важнейшие направления реформы налоговой политики страны, дал разъяснения основаниям для проведения налоговой реформы. Он подчеркнул, что налоговая система – основа всей государственной системы, что

необходимо разобраться с таким явлением, как дробление бизнеса с целью уменьшения размеров налоговых отчислений, что повышение налоговых ставок на добавленную стоимость – объективное следствие решения задач по обеспечению полноты госбюджета, что необходимо упорядочить вопросы предоставления налоговых льгот и преференций [5].

Таким образом, частота обращения внимания правительства, казахстанской общественности со стороны Президента Казахстана К.-Ж.К. Токаева на проблемы реформирования налоговой политики свидетельствуют о высокой степени социальной востребованности в законодательном регулировании новых подходов к исследуемой области, об экономической важности скорейшего разрешения возникших проблем в содержании и структуре госбюджета. Ключевые положения налоговой политики непосредственно затрагивают игровой бизнес. От характера ожидаемых нововведений в определенной степени зависит сохранение игорного бизнеса в правовом поле.

Цели исследования:

1) проведение краткого историко-правового экскурса в область становления и развития налогового законодательства Республики Казахстан;

2) определение содержания современной налоговой политики Казахстана по отношению к игорному бизнесу;

3) построение вероятных прогнозов состояния дел в игорном бизнесе в результате внедрения новой налоговой политики, обусловленной целями и задачами ее реформирования.

Материалы и методы

Выбор тематики исследования связан с актуализацией процессов реализации реформы налоговой системы, с подготовкой проекта нового Налогового кодекса РК. Проект названного Кодекса разрабатывался во исполнение поручений Президента РК К.-Ж.К. Токаева в адрес правительства Казахстана, которые им даны в контекстах посланий народу Казахстана, последовательно озвученных в 2022, 2023, 2024 годах.

Методы исследования – историко-правовой, компаративный, системно-логический, контент-анализ.

Источники – тексты: налоговых кодексов РК, принятых в 1991, 1995, 2001, 2008, 2017 гг.; Концепции правовой политики Республики Казахстан до 2030 года; посланий Президента РК К.-Ж.К. Токаева народу Казахстана в 2022, 2023, 2024 гг.; Закона РК «Об игорном бизнесе» (2007 г.); иных нпа, имеющих отношение к налоговой политике РК в области игорного бизнеса; нарративные источники по кругу исследуемых вопросов.

Ключевая научно-исследовательская методология основана на диалектическом подходе, предполагающем познание внутренних закономерностей движения и развития общества, государства, его экономической составляющей.

Результаты и обсуждение

1. Краткий историко-правовой экскурс в область становления и развития налогового законодательства Республики Казахстан

Первым налоговым законом в начальный период суверенизации Казахстана является Закон РК «О налогах с предприятий, объединений и организаций», утвержденный Указом Президента РК от 20 декабря 1991 года №1017-ХІІ [6]. Этот документ по своему значению является фундаментом для становления и развития казахстанской модели налогового права. Основная цель названного закона заключалась в достижении стабильных рыночных отношений на первоначальном этапе вхождения Казахстана в новые экономические условия. Необходимо было обеспечить надлежащее пополнение госбюджета. Еще не были изжиты налоговые механизмы, наработанные социалистической доктриной ведения бюджетной и финансово-экономической политики, в связи с чем нельзя считать, что указанный закон

являлся в полном объеме соответствующим рыночным отношениям в новой экономической системе страны.

Следующим значимым законодательным актом в области налоговой политики был Закон РК «О налогах и других обязательных платежах в бюджет» от 24 апреля 1995 года №2235 Z952235_ [7]. Закон еще не был кодифицированным. Целью принятия данного закона являлась попытка соответствовать мировым стандартам в области налогообложения. В этом нпа были установлены 17 видов налогов. Очевидно, что для предпринимательства молодого государства такое налоговое бремя было достаточно тяжелым. Этим обстоятельством отчасти объясняется разгул пиратского способа первичного накопления капитала.

Первый кодифицированный Налоговый закон Казахстана был принят 12 июня 2001 года (№209-II) [8]. Основная цель, для достижения которой был принят данный нпа, состояла в дальнейшем развитии налогооблагаемой базы. Были разработаны новые механизмы взимания налогов, актуальность которых возросла в связи с необходимостью наращивания темпов роста экономики страны. Кроме того, назрела потребность в повышении эффективности способов контроля за соблюдением налоговых правил налогоплательщиками.

В период 1991-2001 гг. в налоговых законах вопросы игорного бизнеса не регулировались. Игорный бизнес еще не был легализован. Такие вопросы стали включаться в налоговые кодексы после принятия в 2007 году ЗРК «Об игорном бизнесе» [9]. Первым таким законом был Налоговый кодекс в новой редакции, принятый 10 декабря 2008 года №99-IV ЗРК [10]. В качестве основной цели принятия данного нпа законодатель установил необходимость увеличения налоговых сборов путем стимулирования деловой активности налогоплательщиков. Ставки по основным налогам были снижены, независимо от этого поступления в бюджет стали стабилизироваться.

В структуру данного Налогового кодекса впервые в истории налогообложения в Казахстане был включена самостоятельная рубрика: Раздел 16. Налог на игорный бизнес. В Кодексе были установлены: перечень плательщиков налогов по оказанию игорных услуг (ст. 411); ставки налога на каждый вид игорных услуг (ст. 413); размеры дополнительных платежей на игорный бизнес (ст. 416).

С 1 января 2009 года впервые в Налоговый кодекс РК было введено понятие «налоговая политика» (ст. 10).

Действующий Налоговый кодекс был принят 25 декабря 2017 года (№120-VI) [11]. За период его действия в него внесено более 50-ти изменений и дополнений. В настоящее время в Мажилисе Парламента РК на рассмотрении находится проект нового Налогового кодекса, который планируется легализовать в текущем 2025 году.

В действующем Налоговом кодексе предусмотрена самостоятельная Глава 16 под названием «Налог на игорный бизнес».

2. Содержание современной налоговой политики Казахстана по отношению к игорному бизнесу

Определение понятия «налоговая политика» сформулировано впервые в ст. 10 Налогового кодекса РК 2008 года (в редакции по состоянию на январь 2009 года). С незначительными редакционными изменениями, не влияющими на смысловое содержание, данное определение сохранено в ст. 11 действующего Налогового кодекса. При этом в редакцию искомой дефиниции дополнительно включен еще один абзац об уполномоченном органе и его функции. Для большей наглядности эти определения представляем в виде следующей таблицы (табл. 1):

Таблица 1.

Сравнительная таблица определений понятия «налоговая политика» по Налоговым кодексам РК от 2008 г. и 2017 г.

Налоговый кодекс РК 2008 г.	Налоговый кодекс РК 2017 г.
Ст.10. Налоговая политика	Ст.11. Налоговая политика
Налоговая политика – совокупность мер по установлению ставок и отмене действующих налогов и других обязательных платежей в бюджет, изменению ставок, объекта налогообложения и объектов, связанных с налогообложением, налоговой базы по налогам и другим обязательным платежам в бюджет в целях обеспечения финансовых потребностей государства на основе соблюдения баланса законных интересов государства и налогоплательщиков.	Налоговой политикой является совокупность мер по установлению новых и отмене действующих налогов и платежей в бюджет, изменению ставок, объектов налогообложения и объектов, связанных с налогообложением, налоговой базы по налогам и платежам в бюджет в целях обеспечения финансовых потребностей государства, на основе соблюдения баланса экономических интересов государства и налогоплательщиков. Уполномоченный орган в области налоговой политики осуществляет анализ эффективности применения налоговых льгот в соответствии с порядком, определяемым Правительством Республики Казахстан.

Таким образом, содержание налоговой политики Казахстана не претерпело существенных изменений с 2009 года, то есть с момента его введения в текст Налогового кодекса.

Специалисты выделяют несколько классификационных вариантов моделей налоговой политики. Наиболее распространенной является точка зрения, согласно которой существующие модели налоговой политики можно распределить по трем группам. В первую группу включаются такие модели, которые направлены на максимальное увеличение поступлений в госбюджет. Подобная цель достигается путем расширения перечня видов налогов, максимального роста налоговых ставок, сокращения льгот и преференций в области налогообложения. Во вторую группу входят такие модели налоговой политики, согласно которым страна нацелена на экономическое развитие. Такая цель достигается путем снижения уровня налогового бремени, возлагаемого на предпринимателей, с одновременным снижением уровня государственных расходов, например, на социальные программы. Третья группа моделей условно может быть названа смешанной на том основании, что здесь сочетаются признаки двух ранее указанных групп моделей: установление достаточно высокого уровня налогов; надлежащее выполнение государством своих социальных обязательств [12]. В настоящее время существуют и иные подходы к классификации налоговой политики. Так, в рамках классификации по основанию объекта налогообложения выделяют следующие три модели: 1) налог взимается с прибыли от ведения игорного бизнеса; 2) налог взимается с игрового оборудования – игровых столов, игровых автоматов, касс букмекерских контор; 3) смешанная форма налогообложения, при которой налоги взимаются как с игрового оборудования, так и с прибыли. Первая модель характерна для таких стран, как Германия, Франция; вторая модель – для РФ, Казахстана, Белоруссии; третья модель применяется в Украине, Латвии, Польше [13, с.71-80].

Для более иллюстративного понимания сущности изменений налоговой политики Казахстана в сфере игорного бизнеса полагаем целесообразным провести сравнение размеров налоговых ставок на виды игорных услуг, имевшие место по Налоговому кодексу 2008 года, с такими же данными по действующему Налоговому кодексу РК (табл. 2):

Таблица 2.

**Размеры налоговых ставок по видам игорных услуг
по Налоговым кодексам РК 2008 года и 2017 года**

	Объекты налогообложения (ст. 412 – 2008; ст. 535- 2017)	Ставки налога (ст. 413 – 2008 г.) Кратный размер МРП за 1 месяц	Дополнительный платеж налога на игорный бизнес (ст. 416-2008) Кратный размер МРП	Ставки налога (ст. 536-2017) Кратный размер МРП за 1 месяц
1.	Игровой стол	830	135 000	1 660
2.	Игровой автомат	30	25 000	60
3.	Касса тотализатора	150	2 500	300
4.	Электронная касса тотализатора	2 000	2 000	4 000
5.	Касса букмекерской конторы	150		300
6.	Электронная касса букмекерской конторы	2 000		3 000

Примечание: размер МРП составлял в 2008 г. – 1 168 тенге;

2017 г. – 2 269 тенге; 2025 г. – 3 932 тенге.

В действующем Налоговом кодексе ставки налога по видам игорных услуг вдвое превышают ставки, установленные по Налоговому кодексу 2008 года (за исключением электронной кассы букмекерской конторы, где увеличение ставок составило не удвоенный размер МРП, а полуторный). Не исключается, что во вновь подготавливаемом Налоговом кодексе в этой части также имеются изменения в сторону увеличения.

Дополнительный платеж налога на игорный бизнес был предусмотрен ст. 415 Налогового кодекса 2008 года. Он означал предельный размер дохода за налоговый период для плательщиков налога на игорный бизнес от деятельности видов игорных услуг (казино, игровые автоматы, касса тотализатора, электронная касса тотализатора).

Интерес представляет Закон РК «О республиканском бюджете на 2025- 2027 годы» от 4 декабря 2024 года (№141-VIII) [14]. Если сумма налогов на игорный бизнес, поступившая в 2024 году, составила 15 984 538 тыс. тенге, то по данным указанного документа в последующие три года только от игорного бизнеса ожидается стабильный рост налоговых поступлений (табл. 3):

Таблица 3.

**Плановые/ожидаемые поступления налогов от игорного бизнеса
в Казахстане в период 2025-2027 гг.**

Налог на игорный бизнес (годы)	Сумма (в тыс. тенге)
2025	16 621 736
2026	17 535 931
2027	18 412 721

Плановый рост поступлений в указанный период может быть достигнут путем увеличения налоговых ставок по видам игорных услуг при условии сохранения к этому времени имеющегося парка игорных заведений. О расширении сети игорных заведений пока не идет

речь. По отдельным данным, из 22-х казино, функционировавших в Казахстане в 2017 году, на начало 2025 года осталось только 6 легальных казино [15]. Чрезвычайно высокие темпы сокращения игорных заведений, в частности казино, ставят под угрозу само существование игорного бизнеса. Одной из причин сокращения игорных заведений является высокий уровень налоговых ставок. Имеются основания полагать, что повышение налоговых ставок в рамках ожидаемого нового Налогового кодекса может усугубить ситуацию с организацией и проведением азартных игр, в том числе на территориях, где вновь созданный Комитет по регулированию игорного бизнеса и лотереи Министерства туризма и спорта РК планирует разместить игорные заведения, куда будет разрешен доступ только для иностранных туристов.

3. Вероятные прогнозы состояния дел в игорном бизнесе Казахстана в результате внедрения новой налоговой политики

Тревожные прогнозы исходили от экспертов Палаты предпринимателей Алматинской области еще в сентябре 2024 года. В частности, эксперты выразили опасение, что увеличение налоговых ставок по видам игорных услуг в два раза объективно приведет к росту подпольного игорного бизнеса и закрытию ряда функционирующих казино, к росту преступности, неконтролируемого рынка услуг [16]. Более того, снизится деловая активность в сфере услуг, сопровождающих легальный игорный бизнес (общественное питание, частный извоз, гостиничный бизнес). Аналогичные прогнозы строились еще в 2013 году. В частности, Т.Т. Гудиева отмечала, что установление высоких налоговых ставок ведет к снижению предпринимательской активности в игорной сфере и что такая политика приводит к выводу игорного бизнеса в теневую сектор экономики [17]. На сходной точке зрения стоят Н.И. Малис и Ф.Т. Багдаева [18]. В результате проведенных исследований, связанных с последствиями политики повышения налоговых ставок, названные авторы пришли к выводу о том, что «игорный бизнес стал вносить существенный вклад в теневую экономику» [18, с. 15].

Таким образом, казахстанская политика повышения налоговых ставок в игорном бизнесе может негативно отразиться на состоянии и развитии этого вида предпринимательства, вызвать такие отрицательные последствия, нивелирование которых отнимет у общества гораздо больше финансовых и организационно-управленческих мер, чем поступит доходов в бюджет от сохранившихся налогоплательщиков легального игорного бизнеса.

Заключение

1. Проведение налоговой реформы является своевременной и оправданной финансово-экономической мерой, ориентированной на пополнение госбюджета. Принцип дифференцированности налогообложения оценивается как бесспорно прогрессивный. Однако в отдельных случаях дифференциация в вопросах определения размеров налогового бремени должна быть более демократичной и продуманной. Такой избирательный подход оправдан в тех случаях, когда реформа касается специфических отраслей предпринимательства. К таким отраслям мы относим игорный бизнес.

2. Особенность предпринимательства в области игорного бизнеса состоит в том, что здесь не производят материальных ценностей. Доходность его определяется количеством и уровнем состоятельности контингента потребителей услуг игорной индустрии. Чем жестче налоговая политика в этой области, тем больше риск разрушения этой отрасли предпринимательства и уход игорных заведений в теневую экономику. От таких последствий проигрывают бюджет, привлекательность Казахстана для иностранного туризма. Параллельно будут происходить процессы роста предикатных преступлений, прямых нарушений порядка организации и проведения азартных игр, утечки капитала в зарубежье. Глубоко латентный характер приобретут процессы лудомании, что резко снизит возможности контроля и управления соответствующими рисками.

3. Существующая казахстанская модель налогообложения игорного бизнеса носит выраженный уклон в сторону увеличения налоговых ставок на виды игорных услуг. Ввиду данного обстоятельства Правительство вынуждено принимать паллиативные меры, направленные на два взаимоисключающих направления: 1) сохранить игорный бизнес как источник доходов в бюджет и вид отдыха и досуга, в том числе и иностранного туризма; 2) ограничивать игорный бизнес, повышать налоговые ставки, ужесточать правовые меры воздействия на факты несоблюдения существующих правил организации и проведения азартных игр. Представляется, что поиски баланса между этими двумя направлениями – задача очень большой сложности. Нужна концепция организации, управления и контроля форм и способов предоставления развлекательных и досуговых услуг, основанных на принципах безопасности, широкой доступности, доходности и привлекательности.

Вклад авторов.

Толеубекова Б.Х. подготовила разделы "Введение", "Результаты и обсуждение";

Османова Г.Ж. подготовила разделы "Аннотация", "Материалы и методы";

Хведелидзе Т.Б. подготовил разделы "Заключение", "Список литературы", составил сравнительную таблицу №1.

Авторами совместно подготовлен раздел "Основные положения", проведены литературное редактирование, подбор и систематизация библиографии, составлены таблицы №2 и №3.

Благодарности

Данное исследование финансируется Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (Программа №BR 24992927)

Список использованной литературы:

1. Концепция правовой политики Республики Казахстан до 2030 года. – Утверждена Указом Президента Республики Казахстан от 15.10.2021. №674. [//https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2100000674](https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2100000674) (дата обращения: 29.05.2025.).

2. Токаев, К.-Ж.К. (2022). Справедливое государство. Единая нация. Благополучное общество. – Послание Президента Республики Казахстан народу Казахстана от 01.09.2022. [//https://akorda.kz/ru/addresses](https://akorda.kz/ru/addresses) (дата обращения: 29.05.2025.).

3. Токаев, К.-Ж.К. (2023). Экономический курс Справедливого Казахстана. – Послание Президента Республики Казахстан народу Казахстана от 01.09.2023. [//https://akorda.kz/ru/addresses](https://akorda.kz/ru/addresses) (дата обращения: 29.05.2025.).

4. Токаев, К.-Ж.К. (2024). Справедливый Казахстан: закон и порядок, экономический рост, общественный оптимизм. – Послание Президента Республики Казахстан народу Казахстана от 02.09.2024. [//https://akorda.kz/ru/addresses](https://akorda.kz/ru/addresses) (дата обращения: 29.05.2025.).

5. Токаев, К.-Ж.К. (2025). Выступление на четвертом заседании Национального курултая от 14.03.2025. Бурабай. [//https://akorda.kz/ru/vestuplenie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-na-chetvertom-zasedanii-nacionalnogo-kurultaya-142359](https://akorda.kz/ru/vestuplenie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-na-chetvertom-zasedanii-nacionalnogo-kurultaya-142359) (дата обращения: 29.05.2025.).

6. Закон РК «О налогах с предприятий, объединений и организаций». – Утвержден Указом Президента РК от 20.12.1991. №1017. [//https://adilet.zan.kz/rus/starch/docs/fulltext=указ+президента+рк+от+20.12.1991+г.+№+1017-XII+«о+налогах»+ ...](https://adilet.zan.kz/rus/starch/docs/fulltext=указ+президента+рк+от+20.12.1991+г.+№+1017-XII+«о+налогах»+...). Утратил силу с 24.04.1995. (дата обращения: 29.05.2025.).

7. Закон РК «О налогах и других обязательных платежах в бюджет». – От 24.04.1995. №2235. [URL:https://adilet.zan.kz/rus/docs](https://adilet.zan.kz/rus/docs) Утратил силу с 12.06.2001. (дата обращения: 30.05.2025.).

8. Закон РК «О налогах и других обязательных платежах в бюджет. (Налоговый кодекс)». – От 12.06.2001. №209-II. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1023502&show_di=1 Утратил силу с 10.12.2008. (дата обращения: 30.05.2025.).

9. Закон РК «Об игорном бизнесе». – От 12.01.2007. №219. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z070000219> (дата обращения: 30.05.2025.).
10. Кодекс Республики Казахстан «О налогах и других обязательных платежах в бюджет (Налоговый кодекс)». – От 10.12.2008. №99-IV ЗПК. URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=36148637 Утратил силу с 25.12.2017. (дата обращения: 30.05.2025.).
11. Кодекс Республики Казахстан «О налогах и других обязательных платежах в бюджет. (налоговый кодекс)». – От 25.12.2017. №120-VI. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1700000120> (дата обращения: 30.05.2025.).
12. Электронный ресурс. Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Налоговая_политика_государства (дата обращения: 30.05.2025.).
13. Ковтун, Е.В., Ковалев, С.М. Правовое регулирование игорного бизнеса в зарубежных странах. – М.: Аллель - 2000. 2006. - 217 с.
14. Закон Республики Казахстан «О республиканском бюджете на 2025-2027 годы». – От 04.12.2024. №141-VIII ЗПК. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2400000141> (дата обращения: 30.05.2025.).
15. Электронный ресурс. Режим доступа: <https://kz.kursiv.media/2025-04-25/mtww-casino> (дата обращения: 30.05.2025.).
16. Электронный ресурс. Режим доступа: <https://atameken.kz/ru/news/52683-vopros> (дата обращения: 30.05.2025.).
17. Гудиева, Т.Т. (2013). Характеристика зарубежного опыта игорного налогообложения. URL: <https://cyberleninka.ru/article/harakteristika-zarubezhnogo-opita-igornogo-nalogooblozheniya> (дата обращения: 30.05.2025.).
18. Малис, Н.И., Багдаева, Ф.Т. Налогообложение игорного бизнеса и его влияние на социально-экономическую ситуацию в регионе. //Экономика. Право. Государство. – 2019, №6(8). – С. 12-19.

References

1. Concept of Legal Policy of the Republic of Kazakhstan until 2030. - Approved by the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan from 15.10.2021. No. 674. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2100000674> (date of circulation: 29.05.2025.).
2. Tokayev, K.-J.K. (2022). Just state. Unified nation. Favourable society. - Message of the President of the Republic of Kazakhstan to the people of Kazakhstan from 01.09.2022. <https://akorda.kz/ru/addresses> (date of address: 29.05.2025.).
3. Tokayev, K.-J.K. (2023). Economic course of Fair Kazakhstan. - Message of the President of the Republic of Kazakhstan to the people of Kazakhstan from 01.09.2023. <https://akorda.kz/ru/addresses> (date of address: 29.05.2025.).
4. Tokayev, K.-J.K. (2024). Fair Kazakhstan: law and order, economic growth, social optimism. - Message of the President of the Republic of Kazakhstan to the people of Kazakhstan from 02.09.2024. <https://akorda.kz/ru/addresses> (date of address: 29.05.2025.).
5. Tokayev, K.-J.K. (2025). Speech at the fourth meeting of the National Kurultai from 14.03.2025. Burabai. <https://akorda.kz/ru/vesuplenie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomart-tokaeva-na-chetvertom-zasedanii-nacionalnogo-kurultaya-142359> (date of address: 29.05.2025.).
6. Law of RK 'On taxes from enterprises, associations and organisations'. - Approved by the Decree of the President of RK from 20.12.1991. №1017. [https://adilet.zan.kz/rus/starch/docs/fulltext=указ+President+of+the+RK+of+20.12.1991+year+No.1017-XII+On+Taxes'+ ...](https://adilet.zan.kz/rus/starch/docs/fulltext=указ+President+of+the+RK+of+20.12.1991+year+No.1017-XII+On+Taxes'+...). Repealed from 24.04.1995. (date of circulation: 29.05.2025.).
7. Law of RK 'On taxes and other obligatory payments to the budget'. - From 24.04.1995. №2235. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs> Repealed from 12.06.2001. (date of circulation: 30.05.2025.).

8. Law of RK "On Taxes and Other Obligatory Payments to the Budget. (Tax Code)". - From 12.06.2001. No. 209-II. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1023502&show_di=1 Repealed from 10.12.2008. (date of circulation: 30.05.2025.).
9. Law of RK 'On Gambling Business'. - From 12.01.2007. №219. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z070000219> (date of circulation: 30.05.2025.).
10. Code of the Republic of Kazakhstan 'On Taxes and Other Obligatory Payments to the Budget (Tax Code)'. - From 10.12.2008. NO. 99-IV ZRC. URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=36148637 Repealed from 25.12.2017. (date of circulation: 30.05.2025.).
11. Code of the Republic of Kazakhstan "On Taxes and Other Obligatory Payments to the Budget. (Tax Code)". - From 25.12.2017. no. 120-VI. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1700000120> (date of circulation: 30.05.2025.).
12. electronic resource. Mode of access: https://ru.wikipedia.org/wiki/Налоговая_политика_государства (date of reference: 30.05.2025.).
13. Kovtun, E. V., Kovalev, S. M. Legal regulation of gambling business in foreign countries. - M.: Allel-2000. 2006. - 217 c.
14. Law of the Republic of Kazakhstan 'On the Republican Budget for 2025-2027'. - From 04.12.2024. NO. 141-VIII ZRK. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2400000141> (date of circulation: 30.05.2025.).
15. Electronic resource. Mode of access: <https://kz/kursiv.media/2025-04-25/mtww-casino> (date of reference: 30.05.2025.).
16. Electronic resource. Access mode: <https://atameken.kz/ru/news/52683-vopros> (date of reference: 30.05.2025.).
17. Gudieva, T.T. (2013). Characteristics of foreign experience of gambling taxation. URL: [https://cyberleninka.ru>article>harakteristika-zarubezhnogo-opita-igornogo-nalogooblozheniya](https://cyberleninka.ru/article>harakteristika-zarubezhnogo-opita-igornogo-nalogooblozheniya) (date of reference: 30.05.2025.).
18. Malis, N.I., Bagdaeva, F.T. Taxation of gambling business and its impact on the socio-economic situation in the region. //Economy. Law. State. - 2019, №6(8). - C. 12-19.

Хведелидзе Т.Б. ¹

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая

СИСТЕМА СОВРЕМЕННОЙ КРИМИНАЛИСТИКИ: ПРОБЛЕМЫ МОДЕРНИЗАЦИИ

Аннотация

Современная криминалистика переживает сложный период своего развития. Сложности связаны с большими изменениями в структуре преступности. Традиционные методы расследования отдельных видов преступлений обладают признаками архаичности, не охватывают всего многообразия способов подготовки и вуалирования следов совершенного уголовного правонарушения, ряд видов преступлений потерял свою значимость для криминалитета и не обладает признаком высокой частотности. В УК РК описаны составы новых видов преступлений, методика расследования которых не разработана. Нет методики собирания доказательств по уголовным проступкам. Доказательственное право обогащено новыми источниками сведений о фактах, в частности УПК РК пополнился восемью видами негласных следственных действий. Каких-либо разработок по вопросам тактики их избрания и применения, основах криминалистического анализа и оценки на предмет формирования доказательственной базы в современной отечественной криминалистической науке представлено недостаточно. Данное обстоятельство перед практиками и теоретиками ставит задачу модернизации традиционно сложившейся системы криминалистики.

Решение поставленной задачи требует проведения самостоятельных комплексных целевых исследований. От решения данной задачи зависит успешность дальнейшего развития отечественной криминалистики. В современных условиях отечественная криминалистика находится в состоянии глубокой стагнации. Стагнация порождает такие негативные последствия, как неэффективность криминалистического сопровождения процесса уголовного преследования. Это в свою очередь является средой для создания условий, способствующих совершению преступлений.

Ключевые слова: наука и практика криминалистики, система криминалистики, общая теория криминалистики, криминалистическая техника, криминалистическая тактика и методика, организация расследования преступлений.

Хведелидзе Т.Б.¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

ҚАЗІРГІ КРИМИНАЛИСТИКА ЖҮЙЕСІ: ЖАҢҒЫРТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Қазіргі криминалистика өзінің дамуының күрделі кезеңін бастан кешуде. Қиындықтар қылмыс құрылымындағы үлкен өзгерістерге байланысты. Қылмыстардың жекелеген түрлерін тергеудің дәстүрлі әдістері архаикалық белгілерге ие, жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтың іздерін дайындау мен жабудың барлық тәсілдерін қамтымайды, бірқатар қылмыстар қылмыс үшін маңыздылығын жоғалтты және жоғары жиілік белгісіне ие емес. ҚР ҚК-де тергеу әдістемесі әзірленбеген қылмыстардың жаңа түрлерінің құрамы сипатталған. Қылмыстық теріс қылықтар бойынша дәлелдемелер жинау әдістемесі жоқ. Дәлелдемелік құқық фактілер туралы мәліметтердің жаңа көздерімен байытылған, атап айтқанда ҚР ҚПК

жасырын тергеу әрекеттерінің сегіз түрімен толықтырылды. Оларды тандау және қолдану тактикасы, қазіргі заманғы отандық криминалистикалық ғылымда дәлелдемелік базаны қалыптастыру тұрғысынан криминалистикалық талдау мен бағалау негіздері мәселелері бойынша қандай да бір әзірлемелер жеткіліксіз ұсынылған. Бұл жағдай практиктер мен теоретиктердің алдына дәстүрлі түрде қалыптасқан криминалистика жүйесін жаңғырту міндетін қояды.

Қойылған міндеттерді шешу дербес кешенді мақсатты зерттеулер жүргізуді талап етеді. Отандық криминалистиканың одан әрі дамуының сәттілігі осы мәселені шешуге байланысты. Қазіргі жағдайда отандық криминалистика терең тоқырау жағдайында. Тоқырау қылмыстық қудалау процесін сот-медициналық қолдаудың тиімсіздігі сияқты жағымсыз салдарларды тудырады. Бұл өз кезегінде қылмыс жасауға қолайлы жағдай туғызатын орта болып табылады.

Түйін сөздер: криминалистика ғылымы мен практикасы, криминалистика жүйесі, криминалистиканың жалпы теориясы, криминалистикалық техника, криминалистикалық тактика мен әдістеме, қылмыстарды тергеуді ұйымдастыру.

¹Khvedelidze T.B.

¹Abai Kazakh National Pedagogical University

THE SYSTEM OF MODERN FORENSIC SCIENCE: PROBLEMS OF MODERNISATION

Abstract

Modern criminalistics is going through a difficult period of its development. Difficulties are associated with major changes in the structure of crime. Traditional methods of investigation of certain types of crimes have signs of archaic nature, do not cover the whole variety of ways of preparation and veiling of traces of a committed criminal offence, a number of types of crimes have lost their significance for criminality and do not have a sign of high frequency. The Criminal Code of the RK describes compositions of new types of offences, the methodology of investigation of which has not been developed. There is no methodology for gathering evidence on criminal offences. Evidentiary law has been enriched with new sources of information about facts, in particular, the CPC RK was supplemented with eight types of covert investigative actions. Any developments on the issues of tactics of their election and application, the basics of forensic analysis and evaluation for the formation of the evidentiary base in modern domestic forensic science is presented insufficiently. This circumstance before practitioners and theorists poses the task of modernisation of the traditionally established system of criminalistics.

The solution of this task requires independent comprehensive targeted research. The success of further development of domestic criminology depends on the solution of this problem. In modern conditions domestic criminalistics is in a state of deep stagnation. Stagnation gives rise to such negative consequences as inefficiency and ineffectiveness of criminalistics

Keywords: science and practice of criminology, system of criminology, general theory of criminology, criminological technique, criminological tactics and methodology, organisation of crime investigation.

Основные положения

Правовая наука, как фундаментальная, так и прикладная, не стоит на месте. На развитие правовой науки оказывают влияние факторы и явления, касающиеся жизни и деятельности человека. Человек, его запросы и нужды – общий предмет правового регулирования. Криминалистика – сфера, обслуживающая нужды репрессивных отраслей права – уголовного, уголовно-исполнительного, уголовно-процессуального. Тот факт, что репрессивные отрасли права в современных условиях уже не совпадают в своей системе и структуре тем же отраслям 10-летней давности, не вызывает сомнений. Простая логика подсказывает, что если

произошли содержательные внешние и внутренние изменения в теории и практике доминирующих отраслей права, то не могут оставаться неизменными система, теория и практика подчиненных им областей.

Оценка состояния отечественной криминалистической науки сводится к признанию факта ее стагнации. Данное состояние препятствует повышению эффективности применения криминалистических способов и приемов в расследовании и доказывании совершенных преступлений, а значит, препятствует отправлению справедливого правосудия.

Необходимы изменения в концептуальных положениях относительно системы современной криминалистики. Методологическая основа – диалектический подход в динамике явлений – сохраняет свою значимость.

Введение

Актуальность исследования обусловлена теми значимыми для репрессивных отраслей права новеллами, в которых нашли отражение постулаты новой правовой политики суверенного Казахстана, и в обязательном порядке должны были стать предметом криминалистической науки и практики. В 2003 году Указом Президента РК в системе Генеральной прокуратуры РК создано самостоятельное ведомство – Комитет по правовой статистике и специальным учетам, где концентрируется криминалистически значимая информация. В 2014 году были приняты новые УК РК, УИК РК, УПК РК. Эти законодательные акты к настоящему времени претерпели значительные изменения и дополнения, которые также имеют значение для отечественной криминалистики, ее системы и структуры ее элементов. Кроме того, на этапе завершения находятся процессы реформирования правоохранительных органов, для нормального функционирования которых необходима такая система криминалистики, которая соответствовала бы модернизированным целям и задачам реформируемых правоохранительных органов.

Традиционная четырехчастная структура системы криминалистики сложилась к 1940 году, то есть 85 лет назад. Она представляла собой следующее:

Часть 1. Общая теория криминалистики;

Часть 2. Криминалистическая техника;

Часть 3. Криминалистическая тактика;

Часть 4. Криминалистическая методика.

Одним из главных инициаторов такого понимания структуры системы криминалистики был Р. С. Белкин. Данная структура была признана наиболее рациональной и отвечающей целям и задачам криминалистики.

О необходимости модернизации структуры системы криминалистики в свое время писали известные представители криминалистической науки А. Г. Филиппов, Г. А. Зорин и др. В своих работах А. Г. Филиппов изначально (1999 г.) утверждал, что необходимо включить в структуру системы криминалистики пятую часть – «Организация расследования преступлений» [1, с. 40-41]. Спустя 15 лет (2015 г.) он стал придерживаться диспозитивной точки зрения и считал, что криминалист волен придерживаться как четырехчастной структуры системы криминалистики, так и пятичастной [2]. Во всяком случае, такую альтернативу он считал уместной при разработке учебников по криминалистике. Так, Г. А. Зорин приводил веские аргументы в пользу внедрения и развития новых отраслей криминалистики: криминалистики обвинения, криминалистики защиты, криминалистики уголовного розыска и др. [3, с. 19-21]. По этому поводу свои возражения и сомнения высказывал корифей криминалистической науки Р.С. Белкин. Он полагал, что любые изменения в структуру системы криминалистики должны вноситься только тогда, когда они уже не вызывают сомнений в своей полезности и эффективности. Предложения Г.А. Зорина, аналогичные идеи И.Ф. Пантелеева, И.Р. Искандерова, В.К. Гавло, В.А. Образцова и др. он относил к категории «иллюзорных криминалистических концепций и теорий» [4, с. 224-237]. Более того, он писал,

что «в настоящее время (2001 год – прим. наше) накопилось значительное число различных умозрительных конструкций и «открытий», которые не имеют ни теоретических, ни практических обоснований» и что их авторы одержимы «беспочвенными иллюзиями» [4, с. 7]. Можно согласиться с Р.С. Белкиным, но можно и возразить ему. Но в том и другом случаях нужны сильные аргументы.

Пилотажный анализ научных публикаций отечественных криминалистов за последние 15-20 лет по вопросам системы криминалистики и ее структуры свидетельствует о следующем:

- оригинальных целостных авторских изысканий о системе криминалистики и ее структуре не осуществлялось, они сводились к повторению идей, которые зародились в доперестроечный период, либо выражению солидарности с мнениями российских криминалистов, например публикации К. Т. Айтбаева [5];

- попыткам дальнейшего развития структур уже известных четырех либо пяти частей криминалистики, посвящены, например работы А. Касымбаева [6], который, говоря о криминалистической системе, фактически рассуждает о структуре одного из его разделов – криминалистической техники.

Цель исследования состоит в научном обосновании тезиса о том, что современная казахстанская криминалистика нуждается в самостоятельной научной разработке вопросов модернизации системы криминалистики и ее структуры, отвечающих запросам не только общей теории криминалистики, но также запросам практики.

Материалы и методы

Выбор тематики исследования обусловлен процессами стагнации в криминалистической науке Казахстана, а также проблемами внедрения в исследуемую сферу цифровых технологий и определения пределов применения разрешительных способностей искусственного интеллекта. Обновление уголовного и уголовно-процессуального законодательства привело к расширению спектра обстоятельств, требующих применения криминалистических знаний и навыков. Наблюдается несоответствие отдельных новых либо модернизированных параметров уголовного и уголовно-процессуального законодательства системе криминалистики и ее структуре.

Методы исследования представлены комплексом традиционных исследовательских подходов, включающих в себя сравнительно-правовой, логико-правовой, системно-структурный, контент-анализ методы, изучение и оценка сведений, полученных из нарративных источников.

Источниками послужили диссертационные и монографические исследования, проведенные как отечественными, так и зарубежными криминалистами, теоретиками права, нормы УК РК и УПК РК, современные данные доказательственного права.

Научно-исследовательская методология основана на диалектизме научных идей и их трансформации в современных условиях развития информационно-коммуникационных технологий, соревнования возможностей живого человеческого интеллекта и искусственного интеллекта, созданного человеком. Диалектический метод занимает преобладающее место как признанный всеобщий метод познания, законы которого не теряют своего значения ни в сугубо теоретических, ни в прикладных исследованиях.

Результаты и обсуждение

Систематизация криминалистики представляется весьма важной составляющей не только общей теории, но и прикладной ее части. Применение криминалистических рекомендаций в следственной деятельности позволяет проводить процесс распознавания и точного установления обстоятельств совершения преступного деяния в более сжатые сроки, не допускать нарушения законности, объективно исследовать и оценивать полученные доказательства на их соответствие, согласно ст. 125 УПК РК, критериям относимости, допустимости, достоверности и достаточности. Высокая динамика развития законодательства

в области репрессивных отраслей права объясняется качеством и темпами развития общественных отношений, которые непременно отражаются в системе правоотношений. Для понимания сущности системы криминалистики важно иметь в виду, что криминалистика, наряду с общими задачами, решает такие специальные задачи, как:

- непрерывное изучение объективных закономерностей, обусловленных формированием и постоянным обновлением способов совершения преступлений, сокрытия их следов;
- изучение механизмов возникновения связей и отношений, возникающих и развивающихся между элементами и этапами преступного поведения, начиная от зарождения умысла до достижения преступником желаемого результата;
- поведенческие мотивы до совершения преступления и после;
- изучение механизмов подготовки и совершения преступлений, составы которых вновь введены в уголовное законодательство [7, с. 52-53].

Очевидно, что в условиях постоянного обновления способов совершения преступлений и сокрытия их следов спектр частных задач криминалистики расширяется, что является основанием для усложнения структур внутри частей (четырёхчастной либо пятичастной) системы криминалистики.

По состоянию на сегодняшний день наблюдаются различия в научно-теоретических представлениях о структуре системы криминалистики (табл. 1):

Таблица 1.

Виды структур системы криминалистики, разработанные представителями общей теории криминалистики (период: 1940-2002 гг.)

Части крим-ки	Наименования частей	Белкин Р.С. – 1940	Зорин Г. А. – 2000	Гамза В. А., Ткачук И. Б. - 2002	Баев О. Я. – 2002	Авраменко И. – 1991
I	Общая теория криминалистики	+	+	+	+	+
II	Криминалистическая техника	+	+	+	+	+
III	Криминалистическая тактика	+	+	+	+	+
IV	Криминалистическая методика	+	+	+	+	+
V	Организация расследования преступлений					+
VI	Стратегия криминалистики		+			
VII	Криминалистическая экспертология		+			
VIII	Методология криминалистики		+			
IX	Криминалистическая адвокатология				+	
X	Банковская криминалистика			+		

Справедливости ради необходимо сделать очень важную оговорку: первый криминалист, который впервые в истории криминалистики разработал содержание и структуру части «Организация расследования преступлений» - австро-венгр Ганс Гросс (1847-1915). Он в своей работе «Руководство для судебных следователей, чинов общей и жандармской и полиции» еще в 1892 году, позднее в работе «Руководство для судебных следователей как система криминалистики» (1898 г.) [8], обосновал и описал содержание деятельности следователя, последовательность принимаемых им решений в процессе организации расследования преступлений. Эта идея стала восприниматься отдельными советскими криминалистами как еще один – пятый – структурный элемент в системе криминалистики начиная с 1991 года с работ И. Авраменко [9]. Таким образом, не вдаваясь в сущность каждой из частей системы криминалистики, указанных в таблице, можно утверждать, что ставшая классической четырехчастная система сохраняет свою актуальность в современных условиях. Однако данная модель уже не может охватывать собою все то разнообразие криминалистически значимых явлений и обстоятельств, которые наблюдают теоретики и практики в области расследования преступлений. Безусловно, можно спорить о целесообразности включения в систему криминалистики того или иного предложения в качестве нового структурного элемента. Однако сам факт существования таких предложений – бесспорный признак целесообразности проведения модернизации системы криминалистики.

Особого внимания заслуживает вопрос о соотношении направлений/тематики методики расследования отдельных видов преступлений и разделов действующего уголовного закона. Понятие «методика расследования отдельных видов преступлений» введено в криминалистику задолго до ее систематизации – в 1929 году В. И Громовым (1869-1952) [10]. Идеи В. И. Громова развиты его последователями и современными криминалистами. Автор настоящей работы далек от мысли о том, чтобы по каждой статье Особенной части УК РК обязательно проводили самостоятельные разработки методик расследования. Наряду с этим, есть основания полагать, что криминалистическая методика несколько отстает от современных запросов следственной практики. Для сравнения ниже приведены количественные данные по главам и статьям Особенной части УК РК 1997 г. [11] и УК РК 2014 г. [12] (табл. 2):

Таблица 2.

**Объемы глав и статей Особенной части УК РК
(1997 г. и 2014 г.)**

	УК РК 1997 г.	УК РК 2014 г.
Количество глав	16	18
Количество статей	298(96-393)	368(99-466)

Объемы Особенной части УК РК, принятого в 2014 году, на 70 статей превышают объемы, имевшие место в УК РК 1997 года. Если в УК РК 1997 года было предусмотрено 16 глав, то в действующем УК РК их уже 18. Эти показатели внешнего характера являются косвенным основанием для признания того факта, что за период 1997-2014 гг. система и структура уголовного законодательства значительно усложнились, расширился перечень составов уголовно наказуемых деяний. Эти изменения так или иначе отражаются на состоянии и развитии криминалистической методики.

Характер структурных изменений в Особенной части УК РК 1997 г. и УК РК 2014 г. можно проследить из приведенной ниже таблицы (табл. 3):

Таблица 3.

Сравнительные данные по структуре Особенной части УК РК 1997 г. и УК РК 2014 г.

УК РК 1997 г.			УК РК 2014 г.		
№ главы		Ст.	№ главы		Ст.
1.	Преступления против личности	96-130	1.	Уголовные правонарушения против личности	99-131
2.	Преступления против семьи и несовершеннолетних	131-140	2.	Уголовные правонарушения против семьи и несовершеннолетних	132-144
3.	Преступления против конституционных и иных прав и свобод человека и гражданина	141-155	3.	Уголовные правонарушения против конституционных прав и свобод человека и гражданина	145-159
4.	Преступления против мира и безопасности человечества	156-164	4.	Преступления против мира и безопасности человечества	160-174
5.	Преступления против основ конституционного строя и безопасности государства	165-174	5.	Уголовные правонарушения против основ конституционного строя и безопасности государства	175-186
6.	Преступления против собственности	175-188	6.	Уголовные правонарушения против собственности	187-204
			7.	Уголовные правонарушения в сфере информатизации и связи	205-213
7.	Преступления в сфере экономической деятельности	189-227	8.	Уголовные правонарушения в сфере экономической деятельности	214-249
8.	Преступления против интересов службы в коммерческих и иных организациях	228-232	9.	Уголовные правонарушения против интересов службы в коммерческих и иных организациях	250-254
9.	Преступления против общественной безопасности и общественного порядка	233-258	10.	Уголовные правонарушения против общественной безопасности и общественного порядка	255-295
10.	Преступления против здоровья населения и нравственности	259-276	11.	Уголовные правонарушения против здоровья населения и нравственности	296-316
			12.	Медицинские уголовные правонарушения	317-323
11.	Экологические преступления	277-294	13.	Экологические уголовные правонарушения	324-343
12.	Транспортные преступления	295-306	14.	Транспортные уголовные правонарушения	344-360
			15.	Коррупционные и иные уголовные правонарушения против интересов	361-371

				государственной службы и государственного управления	
13.	Преступления против интересов государственной службы	307-316			
14.	Преступления против порядка управления	317-338	16.	Уголовные правонарушения против порядка управления	372-406
15.	Преступления против правосудия и порядка исполнения наказания	339-365	17.	Уголовные правонарушения против правосудия и порядка исполнения наказания	407-436
16.	Воинские преступления	366-393	18.	Воинские уголовные правонарушения	437-466

Примечание: данные приведены в редакции на момент принятия кодексов.

Пилотажный анализ приведенных данных свидетельствует о следующем:

- если в УК РК 1997 г. в названиях глав ключевым словом являлось «преступление» и его производные, то в УК РК 2014 г. – «уголовные правонарушения» (за исключением главы 4), что связано с введением в действующий УК РК, наряду с понятием «преступление», нового понятия «уголовный проступок». Преступление и уголовный проступок объединяются единым термином «уголовные правонарушения»;

- введены в действующий УК РК новые главы: об уголовных правонарушениях в сфере информатизации и связи (глава 7), о медицинских уголовных правонарушениях (глава 12), о коррупционных правонарушениях (глава 15).

Эти изменения являются результатом изменений в уголовно-правовой политике Казахстана, выдвижением новых приоритетов в системе уголовно-правовой охраны, обусловленных вхождением Казахстана в рыночные отношения, вхождением страны в общемировое правовое пространство.

Традиционно сложившаяся система криминалистической методики основана на дифференциации групп преступлений/уголовных правонарушений по самым различным основаниям, например: по признакам, указывающим на конкретный вид преступления (например, расследование убийств); по признакам субъекта совершения, способам сокрытия следов деяния (например, расследование должностных преступлений); по приемам и средствам установления признаков правонарушения (например, расследование преступлений «по горячим следам», «преступлений прошлых лет»); по половым, возрастным признакам (например, особенности совершения преступлений несовершеннолетними и способы их выявления); и т.д. Какой-либо упорядоченности в выборе рода и вида преступлений/уголовных правонарушений, для расследования которых разрабатываются методики, не существует. Избирательность в направлениях криминалистической методики обусловлена факторами объективного и субъективного характера. В качестве объективных факторов могут выступать:

- ведомственная принадлежность органа уголовного преследования, в которой служит следователь (следователь антикоррупционной службы, следователь службы экономических расследований, следователь органов внутренних дел, следователь органов национальной безопасности);

- ведомственная принадлежность органа дознания, в которой служит дознаватель (органы военной полиции, органы пограничной службы, Служба государственной охраны РК);

- профиль экспертного учреждения, в котором работает судебный эксперт.

В качестве субъективных факторов могут быть признаны:

- наличие соответствующего образования и опыта работы, помимо юридического, у следователя, дознавателя, эксперта (например, наличие финансово-экономического образования и опыта аудиторской деятельности у сотрудника бюро экономических экспертиз).

Представляется, что наиболее целесообразным при разработке криминалистических методик и их систематизации является подход, основанный на принципе соблюдения соответствия разделов криминалистической методики расследования отдельных видов преступлений главам действующего УК. В настоящее время наблюдается смешанный подход, что не всегда является удобным для практиков. Так, например, в учебниках и учебных пособиях по криминалистике разных лет изданий размещены методики расследования взяточничества [13, с. 876-892; 14, с. 599-610; 15, с. 288-293]. В настоящее время взятка (дача и получение) – часть коррупционных правонарушений, в связи с чем представляется, что методики расследования взяточничества недостаточно для расследования всего спектра коррупционных правонарушений. Кроме того, обозначение соответствующего направления криминалистической методики общепринятым в современных условиях термином больше соответствует системе и структуре Особенной части УК.

Аналогичная ситуация складывается применительно к экономическим преступлениям. В разных направлениях криминалистической методики находятся в учебниках методики расследования экономических преступлений и налоговых [7, с. 751-779 и с. 780-797]. При этом, согласно структуре Особенной части УК, налоговые правонарушения относятся к группе экономических. И таких разночтений более чем достаточно.

Не выработана единая структура методик расследования отдельных видов преступлений. Так, в одних случаях присутствует криминалистическая характеристика вида преступления, в других – отсутствует. Такая характеристика носит ориентирующий характер и необходима для получения следователем поисковой информации при построении следственных версий [16, с. 105].

Вызывает определенную тревогу то обстоятельство, что информационно-коммуникационные технологии, которые широко применяются в криминалистической практике, не находят своего отражения в теории криминалистики. Отрывочные, фрагментарные публикации не дают целостного представления о перспективах развития криминалистики в цифровом поле, о месте и роли искусственного интеллекта в криминалистической технике. На эти обстоятельства указывается в отдельных работах казахстанских авторов, однако целостных завершенных исследований пока не представлено [17; 18]. Аналогичная ситуация наблюдается в российской криминалистической науке.

В действующем УПК РК предусмотрен институт негласных следственных действий, который в основном исследуется специалистами в области оперативно-розыскной деятельности. Наряду с этим, результаты негласных следственных действий признаются полноценными уголовно-процессуальными доказательствами. Это означает, что данный институт нуждается в исследовании комплекса криминалистических проблем, связанных с тактическими аспектами назначения к производству негласных следственных действий, исследованием и оценкой результатов их проведения, включением этих результатов в доказательственную базу по уголовным делам. Кроме того, этот институт является предметом пятого раздела системы криминалистики – организации расследования преступлений.

Заключение

Исходя из изложенного, полагаем возможным формулирование ключевых положений, обусловивших подготовку настоящей работы, которые состоят в следующем:

1. В настоящее время наука криминалистики в Казахстане находится в состоянии определенной стагнации. Основы научного познания ключевых категорий и понятий криминалистики, сформированные более 80-ти лет назад, в современных условиях не отвечают запросам следственно-криминалистической практики.

2. Учебно-познавательные издания в основном принадлежат российским авторам. Однако и в них не отражаются современные подходы к структуре системы криминалистики. Необходимы новые методологические подходы к модернизации системы криминалистики с тем, чтобы она соответствовала структуре уголовного законодательства в вопросах методики расследования, соответствовала запросам практической криминалистики в вопросах криминалистической техники, соответствовала уголовно-процессуальному законодательству в вопросах криминалистической тактики.

3. Назрели условия для разработки кибернетической криминалистики, которая изначально рассматривалась только как одно из направлений криминалистической техники. В настоящее время внедрение искусственного интеллекта в судопроизводство, в судебно-экспертную деятельность, в область доказательственного права способно оказать революционное воздействие на дальнейшие перспективы развития криминалистики.

4. Казахстанской практике применения негласных следственных действий в ходе расследования уголовных дел уже более 10-ти лет. Каких-либо исследований по вопросам криминалистической тактики и криминалистической организации расследования в контексте негласных следственных действий до сих пор не осуществлялось. Это значительный пробел в прикладной и теоретической криминалистике.

Список использованной литературы

1. Филиппов А.Г. *О системе отечественной криминалистики*//Государство и право. 1999, №8. – С. 37-41.
2. Филиппов А. Г. *Еще раз об одной неактуальной проблеме*//Вестник Московского университета МВД России. 2015, №10. – С. 32-34.
3. Зорин Г. А. *Теоретические основы криминалистики*. – Минск, 2000.
4. Белкин Р. С. *Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистики*. – М.: Издательство НОРМА-ИНФРА·М, 2001. – 240 с.
5. Айтбаев К. Т. *Новые взгляды на структуру криминалистики*//Доклады Национальной академии наук Республики Казахстан. Общественные науки. 2008, №4. С. 77-81. [/nbilib.library.kz/journal/Aitbaevfy.pdf](http://nbilib.library.kz/journal/Aitbaevfy.pdf) (дата обращения: 26.05.2025.).
6. Касымбаев А. *Структура криминалистики*//<https://prezi.com/vlbmzauzntth/presentation> (дата обращения: 26.05.2025.).
7. *Криминалистика: Учебник для вузов. /Под редакцией Р.С. Белкина*. – М.: НОРМА-ИНФРА·М, 2001. – 990 с.
8. Гросс Г. *Руководство для судебных следователей как система криминалистики*. – Киев: Центр учебной литературы, 2021. – 1080 с.
9. Авраменко И. *Организационно-тактические основы расследования преступлений и тенденции их развития. /Автореферат дис. ... к.ю.н. 12.00.08*. – М., 1991. – 24 с.
10. Громов В.И. *Методика расследования преступлений. Руководство для органов милиции и уголовного розыска*. – М., 1929. - 76 с.
11. *Уголовный кодекс Республики Казахстан*. – Принят 16 июля 1997 года. //Ведомости Парламента Республики Казахстан. 1997 г., №15-16, ст. 211.
12. *Уголовный кодекс Республики Казахстан*. – Принят 3 июля 2014 года №226-V.//<https://adilet.zan.kz/rus/docs> (дата обращения: 27.05.2025.).
13. *Криминалистика: Учебник. / Под редакцией Т.А. Седовой, А.А. Эксархонуло*. – СПб.: Издательство «Лань», 2001. – 928 с.
14. *Криминалистика: Учебник. / Под редакцией Н.П. Яблокова*. – М.: Издательство БЕК, 1997. – 704 с.
15. Россинская Е.Р. *Криминалистика. Вопросы и ответы: Учебное пособие для вузов*. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2000. – 351 с.
16. Белкин Р.С. *Криминалистическая энциклопедия* - М.: Издательство БЕК, 1997 - 342 с.

17. Толеубекова Б.Х. Цифровизация в Казахстане: сферы охвата и проблемы правового регулирования. //Материалы Двенадцатой международной научно-практической конференции «Актуальные проблемы права, истории, экономики и образования на современном этапе: теория и практика», 22 апреля 2024 года, Алматы: КазНПУ имени Абая. – С. 178-187.

18. Толеубекова Б.Х., Хведелидзе Т.Б. Судебная экспертиза по уголовным делам о неправомерных манипуляциях в области цифровых технологий. //Материалы международной научно-практической конференции «Криминалистическая экспертиза в современных условиях (роль, значение и перспективы развития)», 5 апреля 2024 года, Алматы: КазНУ имени аль-Фараби. – С. 112-119.

References

1. Filippov A. G. On the system of domestic criminalistics//State and Law. 1999, №8. - С. 37-41.
2. Filippov A. G. Once again about one irrelevant problem//Vestnik of the Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of Russia. 2015, №10. - С. 32-34.
3. Zorin G. A. Theoretical foundations of criminalistics. - Minsk, 2000.
4. Belkin R. C. Criminalistics: problems of the present day. Topical issues of Russian criminalistics. - Moscow: NORMA-INFRA·M Publishing House, 2001. - 240 c.
5. Aitbaev K. T. New views on the structure of criminalistics//Deposits of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Social Sciences. 2008, №4. - С. 77-81. //nblib.library.kz/journal/Aitbaevf.pdf (date of address: 26.05.2025.).
6. Kasymbaev A. Structure of criminalistics//<https://prezi.com/vlbmzauznth/presentation> (date of address: 26.05.2025.).
7. Criminalistics: Textbook for universities. / Edited by R. S. Belkin. - M.: NORMA-INFRA·M, 2001. - 990 c.
8. Gross G. Manual for forensic investigators as a system of criminology. - Kiev: Centre for Educational Literature, 2021. - 1080 c.
9. Avramenko I. Organisational and tactical bases of crime investigation and trends in their development. / Avtoreferat dis. ... k.yu.n. 12.00.08. - M., 1991. - 24 c.
10. Gromov V.I. Methodology of investigation of crimes. Manual for police and criminal investigation bodies. - M. 1929. - 76 c.
11. Criminal Code of the Republic of Kazakhstan. - Adopted 16 July 1997. //Vedomosti of the Parliament of the Republic of Kazakhstan. 1997, No. 15-16, Art. 211.
12. Criminal Code of the Republic of Kazakhstan. - Adopted on 3 July 2014 №226-V.//<https://adilet.zan.kz/rus/docs> (date of circulation: 27.05.2025.).
13. Criminalistics: Textbook. / Edited by T.A. Sedova, A.A. Exarkhopulo. - SP.: Publishers 'Lan', 2001. - 928 c.
14. Criminalistics: Textbook. / Edited by N.P. Yablokov. - Moscow: BEC Publishing House, 1997. - 704 c.
15. Rossinskaya E.R. Criminalistics. Questions and answers: Textbook for universities. - M.: UNITY-DANA, 2000. - 351 c.
16. Belkin R. C. Criminalistic Encyclopaedia. - Moscow: BEC Publishing House, 1997. - 342 c.
17. Toleubekova B.H. Digitalisation in Kazakhstan: spheres of coverage and problems of legal regulation. //Materials of the Twelfth International Scientific and Practical Conference 'Actual problems of law, history, economics and education at the present stage: theory and practice', 22 April 2024, Almaty: Abai KazNPU. - С. 178-187.
18. Toleubekova B.H., Khvedelidze T.B. Forensic expertise in criminal cases of illegal manipulations in the field of digital technologies. //Materials of the international scientific-practical conference 'Forensic expertise in modern conditions (role, importance and prospects of development', 5 April 2024, Almaty: KazNU named after Al-Farabi. - С. 112-119.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ

Абдрахим Мирас Еркинович - *І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті* жобалық кеңсесінің бастығы, Талдықорған қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: abdrakhim_91@mail.ru

Айтхожин Қабдулсамих Көшекұлы - заң ғылымдарының докторы, профессор, Қонаев университетінің конституциялық, халықаралық құқық және кеден кафедрасының меңгерушісі, Алматы қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: kabdulsamikh@mail.ru

Алимбетова Алида Робертиновна - PhD докторы, Алматы Гуманитарлық-Экономикалық университетінің «Экономика, қызмет көрсету және құқық» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Алматы қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: alimbetova_alida@mail.ru

Байзақова Раушан Бекмаханқызы - PhD докторы, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университетінің Академиялық мәселелер департаментінің аға менеджері; Астана қ., Қазақстан Республикасы; e-mail: rau.b.777@mail.ru

Байсымакова Дана Сабитқызы – Абай атындағы ҚазҰПУ Тарих және құқық факультетінің аға оқытушысы, Алматы қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: dana_2274@mail.ru

Балғымбекова Гүлнара Үкібайқызы - PhD, "Құқықтық зерттеулер және мемлекеттану" ФЗИ директоры, академик Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің конституциялық және халықаралық құқық кафедрасының профессоры, Қарағанды, Қазақстан, e-mail: gbalgimbekova@mail.ru

Бейсенбаева Маншук Токтарбековна - заң ғылымдарының кандидаты, Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университетінің «Құқық» кафедрасының қауымдастырылған профессоры. Алматы қ., Қазақстан Республикасы; e-mail: Manshuk.Beisenbaeva@mail.ru

Бижанова Айгүл Рабханқызы – заң ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің Тарих және құқық факультетінің құқықтану кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Алматы қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: Aike_74@mail.ru

Бирманова Аксункар Исланбековна - PhD докторы, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің мемлекет және құқық теориясы және тарихы кафедрасының қауымдастырылған профессоры, e-mail: birmanovaa81@internet.ru

Жайлау Жанат - заң ғылымдарының кандидаты, доцент, Алматы гуманитарлық-экономикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: zhan1831@bk.ru

Жанұзақова Л.Т. - заң ғылымдарының докторы, профессор, «Тұран» университетінің құқық ФЗИ, ҚР Заңнама және құқықтық ақпарат институтының Конституциялық, әкімшілік заңнама және мемлекеттік басқару бөлімінің МТС директорының орынбасары, Алматы қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: zhanleila@mail.ru

Жетпісбаев Ғалым Адамұлы – медицина ғылымдарының докторы, С.Д.Асфендияров атындағы Қазақ ұлттық медицина университетінің медициналық құқық кафедрасының профессоры, Алматы қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: galymadam@mail.ru

Залесны Яцек – заң ғылымдарының докторы, профессор, Варшава университеті, Варшава қ., Польша Республикасы, e-mail: zalesnyjacek@gmail.com

Инал Имрихан - PhD докторы, Стамбул университетінің профессоры, Түркия, Стамбул қ., e-mail: emrehan2020@mail.ru

Лавничак Артур - заң ғылымдарының докторы, Вроцлав университеті конституциялық құқық кафедрасының профессоры, Польша Республикасы, e-mail: lavka@prawo.uni.wroc.pl

Оразалинов Максат Нурсагиевич - экономика ғылымдарының кандидаты, Алматы Гуманитарлық-Экономикалық университетінің «Экономика, қызмет көрсету және құқық» кафедрасының аға оқытушысы, Алматы қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: m.orazalinov@ageu.edu.kz

Османова Гулайна Жалалыевна - PhD, қауымдастырылған профессор м.а., Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің Тарих және құқық факультетінің құқықтану кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Алматы қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: gulaina.78@mail.ru

Рустембекова Динара Кенжебековна - PhD докторы, қауымдастырылған профессор, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің азаматтық және еңбек құқығы кафедрасының профессоры; Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы; e-mail: dinara_226@mail.ru

Тайторина Бинұр Адамқызы - заң ғылымдарының докторы, Абай атындағы ҚазҰПУ Тарих және құқық факультетінің профессоры, Алматы қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: binur.a@mail.ru

Толеубекова Бақытжан Хасенқызы – заң ғылымдарының докторы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Тарих және құқық факультеті, Құқықтану кафедрасының профессоры, Алматы қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: madina_khv@mail.ru

Тұрлыханқызы Құралай – PhD, Абай атындағы ҚазҰПУ Тарих және құқық Факультеті Құқықтану кафедрасының аға оқытушысы, Алматы қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: kuralay_turlykhan@mail.ru

Хамзина Жанна Амангельдиновна – заң ғылымдарының докторы, Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық университеті, зерттеуші-профессор, Алматы қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: mtmtmp13@mail.ru

Хведелидзе Теймураз Борисович - заң ғылымдарының кандидаты, Абай атындағы ҚазҰПУ Тарих және құқық Факультеті Құқықтану кафедрасының қауым. профессоры, Алматы қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: khvedelidze_tima@mail.ru

Чокина Марина Викторовна - заң ғылымдарының кандидаты, Алматы Гуманитарлық-Экономикалық университетінің «Экономика, қызмет көрсету және құқық» кафедрасының меңгерушісі, Алматы қ., Қазақстан Республикасы, телефон: +77017172327, e-mail: chokina.m@mail.ru

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Абдрахим Мирас Еркинович - начальник Проектного офиса Жетысуского университета имени И. Жансугурова, г.Талдыкорган, Республика Казахстан, e-mail: abdrakhim_91@mail.ru

Айтхожин Кабдулсамих Кошекovich - доктор юридических наук, профессор, заведующий кафедрой конституционного, международного права и таможенного дела Университета Кунаева, г.Алматы, Республика Казахстан, e-mail: kabdulsamikh@mail.ru

Алимбетова Алида Робертиновна - доктор PhD, ассоц. профессор кафедры «Экономика, услуги и право» Алматинского Гуманитарно-Экономического университета, г. Алматы, Республика Казахстан, e-mail: alimbetova_alida@mail.ru

Байзакова Раушан Бекмахановна - доктор PhD, старший менеджер департамента по академическим вопросам Казахского агротехнического исследовательского университета им. С.Сейфуллина; г.Астана, Республика Казахстан; e-mail: rau.b.777@mail.ru

Байсымакова Дана Сабитовна –старший преподаватель факультета истории и права КазНПУ имени Абая, г. Алматы, Республика Казахстан, e-mail: dana_2274@mail.ru

Балгимбекова Гульнара Укибаевна - PhD, директор НИИ «Правовых исследований и государственного управления», профессор кафедры конституционного и международного права Карагандинского университета имени академика Е.А. Букетова, г. Караганда, Республика Казахстан, e-mail: gbalgimbekova@mail.ru

Бейсенбаева Маншук Токтарбековна - кандидат юридических наук, ассоциированный профессор кафедры Право Казахского Национального аграрного исследовательского университета, г. Алматы, Республика Казахстан, e-mail: Manshuk.Beisenbaeva@mail.ru

Бижанова Айгуль Рабхановна - доктор юридических наук, ассоциированный профессор, ассоциированный профессор кафедры юриспруденции факультета Истории и права Казахского национального педагогического университета имени Абая, г. Алматы, Республика Казахстан, e-mail: Aike_74@mail.ru

Бирманова Аксункар Исланбековна - доктор PhD, ассоциированный профессор кафедры теории и истории государства и права Карагандинского университета им. Е.А. Букетова, г. Караганда, Республика Казахстан, e-mail: birmanovaa81@internet.ru

Жайлау Жанат - кандидат юридических наук, доцент, Алматинский гуманитарно-экономический университет, г. Алматы, Республика Казахстан, e-mail: zhan1831@bk.ru

Жанузакова Л.Т. - доктор юридических наук, профессор, заместитель директора НИИ права университета «Туран», ГНС Отдела конституционного, административного законодательства и государственного управления Института законодательства и правовой информации РК, г. Алматы, Республика Казахстан, e-mail: zhanleila@mail.ru

Жетписбаев Галым Адамович – доктор медицинских наук, профессор кафедры Медицинское право Казахского национального медицинского университета имени С.Д.Асфендиярова, г.Алматы, Республика Казахстан, e-mail: galymadam@mail.ru

Залесны Яцек - доктор юридических наук, профессор, Варшавский университет, г. Варшава, Республика Польша, e-mail: zalesnyjacek@gmail.com

Инал Имрихан- доктор PhD, профессор Стамбульского университета, Турция, г. Стамбул , e-mail: emrehan2020@mail.ru

Лавничак Артур - доктор юридических наук, профессор кафедры конституционного права Вроцлавского университета, Республика Польша, e-mail: lavka@prawo.uni.wroc.pl

Оразалинов Максат Нурсагиевич - к.э.н., старший преподаватель кафедры «Экономика, услуги и право» Алматинского Гуманитарно-Экономического университета, г. Алматы, Республика Казахстан, телефон: +77081310836, e-mail: m.orazalinov@ageu.edu.kz

Османова Гулайна Жалалыевна - PhD, и.о. ассоциированного профессора кафедры юриспруденции факультета Истории и права Казахского национального педагогического университета имени Абая, г. Алматы, Республика Казахстан, e-mail: gulaina.78@mail.ru

Рустембекова Динара Кенжебековна - доктор PhD, ассоциированный профессор, профессор кафедры гражданского и трудового права Карагандинского университета имени академика Е.А. Букетова; г. Караганда, Республика Казахстан; e-mail: dinara_226@mail.ru

Тайторина Бинур Адамовна - доктор юридических наук, профессор факультета истории и права КазНПУ имени Абая, г. Алматы, Республика Казахстан, e-mail: binur.a@mail.ru

Толеубекова Бахытжан Хасеновна – доктор юридических наук, профессор кафедры Юриспруденция Факультета истории и права Казахского национального педагогического университета им. Абая, г. Алматы, Республика Казахстан, e-mail: madina_khv@mail.ru

Турлыханкызы Куралай – PhD, старший преподаватель кафедры «Юриспруденции» Факультета истории и права КазНПУ имени Абая, г. Алматы, Республика Казахстан, e-mail: kuralay_turlykhan@mail.ru

Хамзина Жанна Амангельдиновна - доктор юридических наук, профессор-исследователь, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Республика Казахстан, e-mail: mtmtpr13@mail.ru

Хведелидзе Теймураз Борисович – кандидат юридических наук, асс.профессор кафедры юриспруденции Факультета истории и права КазНПУ имени Абая, г. Алматы, Республика Казахстан, e-mail: khvedelidze_tima@mail.ru

Чокина Марина Викторовна - к.ю.н., заведующая кафедрой «Экономика, услуги и право» Алматинского Гуманитарно-Экономического университета, г. Алматы, Республика Казахстан, e-mail: chokina.m@mail.ru

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Abdrakhim Miras Yerkinovich - Head of the Project Office of Zhetysu University named after I. Zhansugurov, e-mail: abdrakhim_91@mail.ru

Aitkhozhin Kabdulsamikh Koshekovich - Doctor of Law, Professor, Head of the Department of Constitutional, International Law and Customs Affairs of Kunaev University, Almaty, Republic of Kazakhstan, e-mail: kabdulsamikh@mail.ru

Alimbetova Alida Robertinovna - Doctor PhD, Associate Professor of the Department of Economics, Services and Law of the Almaty Humanitarian and Economic University, Almaty, Republic of Kazakhstan, e-mail: alimbetova_alida@mail.ru

Baisymakova Dana Sabitovna – Senior lecturer of the Faculty of History and Law of Abai KazNPU, Almaty, Kazakhstan, e-mail: dana_2274@mail.ru

Baizakova Raushan B - PhD, Senior Manager of the Academic Affairs Department of the Kazakh Agrotechnical Research University named after S. Seifullin; Astana c., Republic of Kazakhstan; e-mail: rau.b.777@mail.ru

Balgimbekova Gulnara Ukibaevna - PhD, Director of the Research Institute of Legal Studies and State Studies, Professor of the Department of Constitutional and International Law of the Karaganda University named after Academician E.A. Buketov, Karaganda c., Republic of Kazakhstan e-mail: gbalgimbekova@mail.ru

Beissenbayeva Manshuk Toktarbekovna - candidate of Law, associate professor of the Department of "Law" of the Kazakh National Agrarian Research University. Almaty, Republic of Kazakhstan; e-mail: Manshuk.Beisenbaeva@mail.ru

Birmanova Aksunkar Islanbekova - Doctor PhD, Associate Professor of the Department of Theory and History of State and Law E.A. Buketov Karaganda University, Karaganda c., Republic of Kazakhstan, e-mail: birmanovaa81@internet.ru

Bizhanova Aigul Rabkhanovna - doctor of Law, associate professor, associate professor of the Department of Jurisprudence, faculty of History and Law, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: Aike_74@mail.ru

Chokina Marina Viktorovna - Candidate of Law, Head of the Department of "Economics, Services and Law" of the Almaty University of Humanities and Economics, Almaty, Republic of Kazakhstan, phone: +77017172327, e-mail: chokina.m@mail.ru

Emrehan İnal - Doctor of PhD, Professor, Istanbul University, Istanbul, Turkey, e-mail: emrehan2020@mail.ru

Khamzina Zhanna Amangeldinovna - Doctor of Legal Sciences, professor, Department of Jurisprudence Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: mmmmp13@mail.ru

Khvedelidze Teimuraz – Candidate of Legal Sciences, Assistant Professor of the Department of Jurisprudence, Faculty of History and Law, Abai KazNPU, Karaganda c., Republic of Kazakhstan, e-mail: khvedelidze_tima@mail.ru

Lavnichak Artur - doktor of Legal Sciences, Professor of the Chair of Constitutional Law University of Wroclaw, Poland, e-mail: lavka@prawo.uni.wroc.pl

Orazalinov Maksat Nursagievich - Candidate of Economic Sciences, Senior Lecturer of the Department of "Economics, Services and Law", of the Almaty University of Humanities and Economics, Almaty, Republic of Kazakhstan, phone: +77081310836, e-mail: m.orazalinov@ageu.edu.kz

Osmanova Gulaina Zhalalyevna - PhD, acting associate professor, associate professor of the Department of Jurisprudence, faculty of History and Law, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: gulaina.78@mail.ru

Rustembekova Dinara Kenzhebekovna - PhD, Associate Professor, Professor of the Department of Civil and Labor Law at Karaganda University named after Academician E.A. Buketov; Karaganda c., Republic of Kazakhstan; e-mail: dinara_226@mail.ru

Taitorina Binur - Doctor of Law, Professor of the Faculty of History and Law of Abai KazNPU, Almaty, Kazakhstan, e-mail: binur.a@mail.ru

Toleubekova Bakhytzhana – Doctor of Law, Professor of the Department of Jurisprudence of the Faculty of History and Law of the Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: madina_khv@mail.ru

Turlykhankyzy Kuralai – PhD, Senior Lecturer of the Department of Jurisprudence, Faculty of History and Law, Abai KazNPU, Almaty, Kazakhstan, e-mail: kuralay_turlykhan@mail.ru

Zalesny Jacek - Doctor of law, professor, University of Warsaw, Warsaw, Republic of Poland, e-mail: zalesnyjacek@gmail.com

Zhailau Zhanat - Candidate of Law, Associate Professor, Almaty University of Humanities and Economics, Almaty, Republic of Kazakhstan e-mail: zhan1831@bk.ru

Zhanuzakova Leila Telmanovna - Doctor of Law, Professor, Deputy Director of the Research Institute of Law of Turan University, State Research Center of the Department of Constitutional, Administrative Legislation and Public Administration of the Institute of Law and Legal Information of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan, e-mail: zhanleila@mail.ru

Zhetpisbaev Galym – Doctor of Medical Sciences, Professor of the Department of Medical Law of the Kazakh National Medical University named after S.D. Asfendiyarov, Almaty, Republic of Kazakhstan, e-mail: galymadam@mail.ru

**АБАЙ АТЫНДАҒЫ ҚАЗҰПУ ХАБАРШЫСЫ
«ЮРИСПРУДЕНЦИЯ» СЕРИЯСЫ**

Құрметті авторлар!

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің Тарих және құқық факультеті «Хабаршы/Вестник», Юриспруденция Сериясына 2025 ж. №3 шығарылымына заң ғылымдары бойынша ғылыми мақалаларды қарастырып, жариялауға қабылдайды.

Редакциялық алқа 2025 жылғы №3(81) бастап жариялауға ұсынылған мақалаларға қойылатын талаптарға өзгерістер мен толықтырулар енгізеді. Бұл жаңартылған талаптар «Ғылыми қызметтің нәтижелерін жариялау үшін ұсынылатын басылымдар тізбесіне қосу үшін ғылыми басылымдарға қойылатын талаптарды бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2016 жылғы 12 қаңтардағы №20 бұйрығына өзгерістер енгізу туралы «Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрінің 2024 жылғы 14 маусымдағы №295 бұйрығының» ережелерімен негізделген.

Журналдың тақырыптық бағыттары:

- Мемлекет пен құқықтың жалпы теориясы. Мемлекет және құқық тарихы.
- Конституциялық құқық. Әкімшілік құқық және процесс.
- Азаматтық құқық және процесс. Еңбек құқығы. Білім беру құқығы.
- Қылмыстық құқық және процесс. Криминология. Криминалистика.

Журналдың соңғы нөмірінде өткен жылдың соңғы 12 айдағы нөмірлерінің мазмұны келтіріледі.

Редакциялық алқа материалдардың мынадай түрлерін қарайды:

- ғылыми мақалалар;
- ғылыми форумдардың (халықаралық және республикалық конференциялар, дөңгелек үстелдер, ғылыми семинарлар) материалдары бойынша тақырыптық шолулар;
- ірі жарияланымдарға рецензиялар (монографиялар, оқулықтар, академиялық курстар);
- көрнекті отандық құқықтанушы ғалымдар мен практиктерге қатысты немесе олардың құқық теориясы мен тәжірибесінің өзекті мәселелері бойынша сұхбаттары;
- редакцияға хат және оларға жауаптар.

Журналда бұрын жарияланған мақалаларға сілтеме жасау қажет, Scopus және Web of Science базаларында индекстелген журналдарда жарияланған дереккөздерге сілтеме жасау құпталады. Бір автор үшін өзіне-өзі сілтеме жасауға бір мақалада екі реттен артық емес жол беріледі.

Бір автор мақаланы бірлесіп жазған жағдайларды қоспағанда, бір нөмірде бірнеше мақала жариялай алмайды. Төрт адамнан аспайтын бірлескен авторлыққа рұқсат етіледі. Редакциялық алқа бір автордың (авторлар тобының) бір атаумен журналдың келесі үш санынан аспайтын мақалалар сериясын жариялауға келісім беруге құқылы.

Жариялауға қабылданған мақалаларға DOI (The Digital Object Identifier – ғылыми жарияланымның міндетті Халықаралық цифрлық идентификаторы) беріледі. Әр мақала анықтамалық мәліметтермен бірге жүреді: «Дәйексөз үшін».

Мақала оқылып, мұқият өңделуі керек (журнал әдеби редакциялауды жүзеге асырмайды), әйтпесе мақала қабылданбайды. Автордың келісімінсіз шағын техникалық редакциялау мүмкін. Редакциялық алқа мақаланы рецензенттердің ескертулері бойынша пысықтауға қайтаруға құқылы. Мерзімдері анық бұзылған ескертулер жойылған кезде редакциялық алқа жариялау мерзімдерін неғұрлым кеш мерзімге ауыстыруға құқылы.

Студенттердің, магистранттардың және докторанттардың мақалалары ұсынылған жұмыстың мазмұны мен сапасына дербес жауапты болатын ғылыми жетекші туралы деректер көрсетілген жағдайда қабылданады.

Ұсынылған мақала бұрын өзге басылымда жарияланбауы тиіс. Атаулары, ҒХТАР және ӨОК зерттеудің бағыты мен мазмұнына, сондай-ақ Журналдың құрылымында таңдалған бағытқа сәйкес келуі тиіс. Жарияланатын мақаланың тақырыбы өзекті, мазмұны жаңашылдығымен ерекшеленуі, дәлелді авторлық қорытындыларды қамтуы тиіс, пайдаланылған әдебиеттер соңғы 5-7 жылда жарияланған дереккөздердің кемінде 50% -нан тұруы тиіс. Тарихи-құқықтық экскурсы бар жарияланымдар бұған жатпайды.

Ғылыми мақаланың құрылымы:

- атауы;
- аңдатпа;
- түйін сөздер;
- негізгі ережелер;
- кіріспе;
- материалдар мен әдістер;
- нәтижелері және талқылау;
- қорытынды;
- қаржыландыру туралы ақпарат (бар болса);
- әдебиеттер тізімі.

Мақаланың атауы анық және қысқа болуы керек, оқырманды мазмұнға мүмкіндігінше дәл бағыттауы керек. Оқырман іздеуі мен таңдауына кедергі келтіретін белгілі бір бағдарларсыз аморфты атаулар алынып тасталады (мысалы, «... туралы заңнаманың кейбір мәселелері», «... мәселелері туралы сұраққа», «... туралы жеке жазбалар» және т.б.).

Аңдатпа мынадай құрылымға сәйкес келуі тиіс: жарияланымның түрін көрсету (мақала, шолу, ескерту, рецензия, редакцияға хат және оған жауап); зерттеудің мәні; зерттеудің пайдаланылған әдістері; неғұрлым маңызды нәтижелер мен олардың мәні.

Түйін сөздер: 5-7 сөз немесе сөз тіркестері - мәтінді іздеуді жеңілдету және жарияланымның пәндік саласын анықтау мақсатында таңдалады,

Негізгі ережелер қаралып отырған мәселелер бойынша авторлық гипотезаның формуласын және нәтижелер мен талқылаудың құрылымдық элементтерінің атауларын (егер бұл бөлім құрылымдық элементтерге бөлінсе) қамтуы тиіс. Негізгі ережелер мәтіндік түрде аңдатпамен және қорытындымен сәйкес келмеуі тиіс.

Кіріспе зерттеудің өзектілігін, мақсаты мен міндеттерін, таңдалған әдіснаманы, сондай-ақ өзінің зерттеуі мен шешімін талап ететін проблеманың қалыптасуына әкелген алғышарттарды қысқаша баяндауға арналған. Кіріспеде қалыптасқан проблемалық жағдайдың табиғатын түсіндіретін қысқаша тарихи-құқықтық экскурсияға жол беріледі. Кіріспенің көлемі екі беттен аспауы тиіс.

Материалдар мен әдістер пайдаланылған деректер көздерін (мақсатты зерттеулер нәтижелері бойынша ғылыми есептер, ресми статистика көздері, әлеуметтік сауалнама деректері, мұрағаттық материалдар, бағдарламалар, жобалар, тұжырымдамалар, нормативтік және баяндау көздері, ҚР Конституциялық Сотының (Кеңесінің) және ҚР Жоғарғы Сотының нормативтік қаулылары, қолжазба ескерткіштері және т.б.) көрсетуі тиіс. Зерттеу әдістері әдіснамаға сәйкес келуі, оларды таңдау мақсаты мен зерттелетін және шешілетін проблемаларға сәйкестік дәрежесі көрсетілуі қажет.

Нәтижелер мен талқылау (қажет болған жағдайда нәтижелер дербес құрылымдық құрамдас ретінде талқылаудан бөлек ұсынылуы мүмкін) зерттеу барысын баяндауға, дәлелдеу базасын құруға, ұсынылатын болжамдарды негіздеуге және дәлелдеуге, проблеманың мәніне әртүрлі көзқарастардың дау себептерін түсіндіруге, осы мәселе бойынша өз ұстанымын қорғауға арналған.

Қорытындыда ғылыми проблеманы шешудің мәні мен ұсынылып отырған шешімді тәжірибеде қолдану мүмкіндігінің саласы дәйекті және қысқаша баяндалуы тиіс.

Қаржыландыру туралы ақпарат. Егер жарияланымды дайындау кезінде мемлекеттік грант, шетелдік немесе отандық әріптестік, қоғамдық қор және т.б. негізінде қаржылық қолдау көрсетілген жағдайда қаржыландыру туралы ақпарат орналастырылады.

Әдебиеттер тізімі тек баяндау сипатындағы қайнар көздерден тұрады. Нормативтік-құқықтық актілерге (заңдарға, халықаралық шарттарға, конвенцияларға, пактілерге, мемлекеттік бағдарламаларға, ведомстволық актілерге, мемлекеттік тұжырымдамаларға, үкіметтік қаулыларға, Бас Прокурордың актілеріне, Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының (Кеңесінің) және Жоғарғы Сотының нормативтік қаулыларына, мұрағаттарға) сілтемелер парақшада келтіріледі және әдебиеттердің жалпы тізіміне енгізілмейді.

Барлық мақалалар журнал сайты арқылы қабылданады. Сайтта тіркелу арқылы мақаланы жариялауға өтінімді жүктей аласыз:

<https://bulletin-jurisprudence-kaznpu.kz/index.php/home>

Тапсырыс нысаны:

№	Автор туралы мәлімет	
1	Аты-жөні (толық) + фото: 70x95	
2	ИИН (төлем жасау үшін)	
3	Ғылыми дәрежесі	
4	Ғылыми атағы	
5	Жұмыс орны	
6	Қызметі	
7	Индексі көрсетілген поштаның мекен-жайы (журнал жіберу үшін)	
8	Электрондық пошта адресі, байланыс телефондары	

Мақалаларды жариялауға қабылдау үшін ұсыну тәртібі:

Бірінші қадам: мақаланың мәтіні Журналдың сайтындағы жеке кабинетке жүктеледі.

Екінші қадам: мақала мәтіні толық көлемде PDF пішімінде плагиаттың бар-жоғын тексеру үшін жүктеледі.

Үшінші қадам: рецензиялау үшін мақала аты-жөні көрсетілмей және MS Word пішіміндегі аффилиациясыз жүктеледі.

Төртінші қадам: мақала мақұлданғаннан және оны жариялауға қабылдағаннан кейін корреспонденттік авторға төлем жасау үшін хабарлама және банк шотының деректемелері жіберілетін болады.

Мақалаларды ресімдеуге қойылатын талаптар

- жоғарғы сол жақ бұрышында бас әріптермен - ЭОЖ, ХҒТАР (Халықаралық ғылыми-техникалық ақпарат рубрикаторы);

- ортада мақала атауы арқылы БАС ӘРІПТЕРМЕН (жартылай қалың қаріппен - үш тілде: мақала тілінде, орыс, ағылшын);

- автордың ТАӘ жолы, ғылыми дәрежесі, ғылыми атағы, жұмыс орны арқылы - 6 символдық шегініспен сол жақ шетімен түзету;

- бір жолдан кейін аңдатпа (көлемі - 150 сөзден кем емес және 300 сөзден артық емес);

- бір жолдан кейін түйін сөздер (5-7 сөзден немесе сөз тіркестерінен артық емес);

- аңдатпа және түйінді сөздер - үш тілде: мақала тілінде, орыс және ағылшын тілдерінде;

- бір жолдан кейін - мәтін;

- әдебиеттер тізімі (тек баяндау дереккөздер үшін) - қаріп-курсив.

- Мақаланың көлемі - аңдатпаны, түйін сөздерді және әдебиеттер тізімін есептемегенде 12 беттен аспайды (ең аз көлемі - 5 бет). Ерекше жағдайларда көлем 15-17 бетке дейін ұлғайтылуы мүмкін.

- Мәтін Word 97-2003 редакторында теріледі.

- Times New Roman қарпі.

- Кегль - 14.

- Жоларалық интервал - 1,0.

- Поля: 20x20x20x20 (мм).

- Әдебиетке сілтемелер: дәйексөз ретімен төрт бұрышты жақшада: [1, 57 б.] - «1» - дәйексөз көзінің реттік нөмірі, «57-бет» - бетті және оның нөмірін көрсету.

- Нормативтік құқықтық актілерге және баяндау дереккөздерге жатпайтын өзге де дереккөздерге сілтемелер символдар жүйесі арқылы реттік нөмірін белгілей отырып, кіші жолақта (кегл - 10) беріледі (мысалы: мәтінде – «Мемлекеттік бағдарлама туралы» ҚР Үкіметінің қаулысы «... № ...¹»; «Мемлекеттік бағдарлама туралы» ¹... - Қазақстан Республикасы Үкіметінің № ...//[https://](https://...) ...).

Әдебиеттің қосымша қосымша тізімдері роман әліпбиінде ресімделеді (References); сайтта орыс тілін латын әліпбиіне транслитерациялау бағдарламасын пайдалану ұсынылады <http://translit.ru>.

Көлемі 10 беттен аспайтын жарияланым құны - 5 000,00 теңге (пошта шығыстарын есептемегенде).

Мақаланы ресімдеу үлгісі

ХҒТАР: 10.79.01.

ӘОЖ: 343.1

Т.Б. Хведелидзе¹ , Э.П. Кенжибекова^{1*}

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
(e-mail: khvedelidze_tima@mail.ru, *danaestai@mail.ru)

ҚЫЛМЫСТЫҚ ІСТЕР БОЙЫНША СОТ САРАПТАМАСЫ ОБЪЕКТІЛЕРІ РЕТІНДЕ ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ЗАҢСЫЗ МАНИПУЛЯЦИЯЛАУ

Аңдатпа

Қазақстанда цифрлық технологияларды енгізудің бірден бір дәлелі болып 2017-2022 жылдар аралығына бағытталған 2017 жыл 12 желтоқсанындағы «Цифрлы Қазақстан» Мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асыру табылады... (не менее 150 и не более 300 слов)

Түйін сөздер: қылмыстық істер бойынша дәлелдеу, ақпараттық-байланыс технологиялар, сот сараптамасы, арнайы ғылыми білімдер, киберқауіпсіздік, мәліметтер базасына рұқсатсыз қол жеткізу.

Т.Б. Хведелидзе¹, Э.П. Кенжибекова¹

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая

НЕПРАВОМЕРНЫЕ МАНИПУЛЯЦИИ ЦИФРОВЫМИ ТЕХНОЛОГИЯМИ КАК ОБЪЕКТЫ СУДЕБНЫХ ЭКСПЕРТИЗ ПО УГОЛОВНЫМ ДЕЛАМ

Аннотация

Внедрение в Казахстане цифровых технологий является одним из результатов реализации Государственной программы «Цифровой Казахстан» от 12 декабря 2017 года, рассчитанной на период 2017-2022 гг.... (не менее 150 и не более 300 слов)

Ключевые слова: доказывание по уголовным делам, информационно-коммуникационные технологии, судебная экспертиза, специальные научные знания, кибербезопасность, несанкционированный доступ к базам данных.

Т.Б. Khvedelidze¹, Е.П. Kenzhebekova¹

¹Abai Kazakh National Pedagogical University

UNLAWFUL MANIPULATION OF DIGITAL TECHNOLOGIES AS OBJECTS OF FORENSIC EXPERTISE IN CRIMINAL CASES

Abstract

The introduction of digital technologies in Kazakhstan is one of the results of the implementation of the State Programme 'Digital Kazakhstan' dated 12 December 2017, designed for the period 2017-2022... (не менее 150 и не более 300 слов)

Keywords: evidence in criminal cases, information and communication technologies, forensic expertise, special scientific knowledge, cyber security, unauthorised access to databases.

Негізгі ережелер

Тергеу-сот практикасы нақты қылмыстық істер шеңберінде жүргізілетін сот сараптамалары неғұрлым нәтижелі және сенімді дәлелдемелер бола алатынын көрсетті....

Кіріспе

Цифрлық трансформацияның, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласын дамытудың 2023-2029 жылдарға арналған тұжырымдамасы Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі Ұлттық даму жоспарында көзделген құжат болды....

Материалдар мен әдістер

Авторлар ресми статистиканың деректерін, қаралып отырған проблемаға тікелей қатысы бар нормативтік құқықтық актілердің, үкіметтік құжаттардың мәтіндерін пайдаланды. Зерттеудің негізгі әдіснамасы ретінде дамуда, серпінде ғылыми және қолданбалы проблеманы қарастыруға мүмкіндік беретін диалектикалық тәсіл таңдалды. Аталған әдіснама шегінде құқықтық зерттеулер саласында дәстүрлі әдістер қолданылды: логикалық-құқықтық талдау, салыстырмалы құқықтану, баянды деректерді сыни талдау.

Нәтижелер және талқылау

Қазақстан цифрлық технологияларды құру, қоғамдық қатынастардың орасан зор спектрін компьютерлендіру ісінде жоғары нәтижелерге қол жеткізді. Бұл туралы елдің осы бағыттағы жетістіктерін сипаттайтын ресми құжаттар көрсетеді. Айталық, 2022 жылғы жағдай бойынша Қазақстанда АКТ саласында 10 989 IT-компания жұмыс істеген [1].

Қорытынды

1. Әлеуметтік практикаға жаппай енгізу жағдайында ақпараттық-коммуникациялық технологияларға заңсыз қол жеткізу қаупінің дәрежесі тұрақты өсу үрдісіне ие....

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Борчаишвили И. Ш. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Казахстан / Под общей редакцией А.К.Даулбаева. В двух томах. Особенная часть (том 2). – Алматы: Жеті Жарғы, 2015. – 1120 с.

2 Toleubekova B., Khvedelidze T. Signs of Emergens of new Corruption Zones Risks Associated with Manipulation of Digital Technologies in Higher Education Institutions // Znanstvena Misel, Slovenia, Ljubljana, Vol. 2, N 63, 2022. Pp. 37-40.

3 Руденкова Ю.С., Хазиев Ш.Н., Усов А.И. Искусственный интеллект и судебная компьютерно-техническая экспертиза [Электрон. ресурс]. – 2024. – URL: <https://ekspertiza-reshenie.ru/articles/iskusstvennyy-intellekt-i-sudebnaya-kompyuterno-tekhnicheskaya-ekspertiza/> (дата обращения: 16.11.2024.).

References

1 Borchashvili I. Sh. Kommentarij k Ugolovnomu kodeksu Respubliki Kazahstan / Pod obshhej redakciej A.K.Daulbaeva. V dvuh tomah. Osobennaja chast' (tom 2). – Almaty: Zheti Zharzy, 2015. – 1120 s.

2 Toleubekova B., Khvedelidze T. Signs of Emergens of new Corruption Zones Risks Associated with Manipulation of Digital Technologies in Higher Education Institutions // Znanstvena Misel, Slovenia, Ljubljana, Vol. 2, N 63, 2022. Pp. 37-40.

3 Rudenkova Ju.S., Haziev Sh.N., Usov A.I. Iskusstvennyj intellekt i sudebnaja komp'juterno-tehnicheskaja jekspertiza [Jelektron. resurs]. – 2024. – URL: <https://ekspertiza-reshenie.ru/articles/iskusstvennyy-intellekt-i-sudebnaya-kompyuterno-tekhnicheskaya-ekspertiza/> (data obrashhenija: 16.11.2024.).

**ВЕСТНИК КазНПУ ИМ. АБАЯ
СЕРИЯ «ЮРИСПРУДЕНЦИЯ»**

Уважаемые авторы!

Факультет истории и права НАО «Казахский национальный педагогический университет имени Абая» принимает к рассмотрению и опубликованию научные статьи по юридическим наукам в №1, 2022 года издания «Хабаршы / Вестник», Серия «Юриспруденция».

Начиная с №3(81) 2025 г. редакционная коллегия вносит изменения и дополнения в требования, предъявляемые к статьям, представленным для опубликования. Эти обновленные требования обусловлены положениями приказа Министра науки и высшего образования Республики Казахстан от 14 июня 2024 года №295 «О внесении изменений в приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 12 января 2016 года №20 «Об утверждении требований к научным изданиям для включения их в перечень изданий, рекомендуемых для публикации результатов научной деятельности».

Тематические направления журнала:

- Общая теория государства и права;
- Конституционное право. Административное право и процесс;
- Гражданское право и процесс. Трудовое право. Образовательное право;
- Уголовное право и процесс. Криминология. Криминалистика.

В последнем номере уходящего года приводится содержание номеров Журнала за последние 12 месяцев.

Редакционная коллегия рассматривает следующие виды материалов:

- научные статьи;
- тематические обзоры по материалам научных форумов (международных и республиканских конференций, круглых столов, научных семинаров);
- рецензии на крупные публикации (монографии, учебники, академические курсы);
- персоналии в отношении выдающихся отечественных ученых-правоведов и практиков или их интервью по актуальным вопросам теории и практики права;
- письма в редакцию и ответы на них.

Поощряется цитирование статей, ранее опубликованных в Журнале, приветствуется цитирование источников, опубликованных в журналах, индексируемых в базе Scopus и Web of Science. Самоцитирование для одного автора допускается не более двух раз в одной статье.

Один автор не может публиковать более одной статьи в одном номере, за исключением случаев представления статьи в соавторстве. Разрешается соавторство не более четырех человек. Редакция вправе дать согласие на опубликование серии статей одного автора (группы авторов) под одним названием не более, чем в трех следующих друг за другом номерах Журнала.

Статьям, принятым к опубликованию, присваивается DOI (The Digital Object Identifier – обязательный международный цифровой идентификатор научной публикации). Каждая статья сопровождается справочными данными: «Для цитирования».

Статья должна быть вычитана и тщательно отредактирована (журнал не осуществляет литературного редактирования), в противном случае статья подлежит отклонению. Возможно небольшое техническое редактирование без согласования с автором. Редакция вправе вернуть статью на доработку по замечаниям рецензентов. При устранении замечаний с явным нарушением сроков редакция вправе перенести сроки опубликования на более поздние.

Статьи студентов, магистрантов и докторантов принимаются при условии указания данных о научном руководителе, который несет персональную ответственность за содержание и качество представленной работы.

Представленная статья не должна быть ранее опубликована в ином издании. Название, МРНТИ и УДК должны соответствовать направлению и содержанию исследования, а также избранному направлению в структуре Журнала. Тематика публикуемой статьи должна быть актуальной, содержание отличаться новизной, включать аргументированные авторские выводы, использованная литература должна состоять не менее чем на 50% из источников, опубликованных за последние 5-7 лет. Исключение составляют публикации, содержащие историко-правовой экскурс.

Структура научной статьи включает:

- название;
- аннотацию;
- ключевые слова;
- основные положения;
- введение;
- материалы и методы;
- результаты и обсуждение;
- заключение;
- информацию о финансировании (при наличии);
- список литературы.

Название публикации должно быть четким и лаконичным, максимально точно ориентирующим читателя на содержание. Исключаются аморфные названия без определенных ориентиров, препятствующих читательскому поиску и выбору (например, «Некоторые вопросы законодательства о ...», «К вопросу о проблемах ...», «Отдельные заметки по поводу ...» и т.п.).

Аннотация должна соответствовать следующей структуре: указание на тип публикации (статья, обзор, заметка, рецензия, письмо в редакцию и ответ на него); суть исследования; использованные методы исследования; наиболее важные результаты и их значение.

Ключевые слова: 5 - 7 слов или словосочетаний - подбираются с целью облегчения поиска текста и определения предметной области публикации,

Основные положения должны содержать формулу авторской гипотезы по рассматриваемой проблеме и наименования структурных элементов результатов и обсуждения (если эта часть делится на структурные элементы). Основные положения не должны текстуально совпадать с аннотацией и заключением.

Введение предназначено для краткого изложения актуальности, цели и задач исследования, избранной методологии, а также предпосылок, которые повлекли формирование проблемы, требующей своего исследования и разрешения. Во введении допускается краткий историко-правовой экскурс, объясняющий природу создавшейся проблемной ситуации. Объем Введения не должен превышать двух страниц.

Материалы и методы должны отражать источники использованных данных (научные отчеты по результатам целевых исследований, официальные источники статистики, данные социальных опросов, архивные материалы, программы, проекты, концепции, нормативные и нарративные источники, нормативные постановления Конституционного Суда (Совета) РК и Верховного Суда РК, рукописные памятники и т. п.). Методы исследования должны соответствовать методологии, перечислены с указанием цели их выбора и степени соответствия исследуемым и решаемым проблемам.

Результаты и обсуждение (при необходимости результаты могут быть представлены отдельно от обсуждения как самостоятельные структурные составляющие) предназначены для изложения хода исследования, выстраивания аргументационной базы, обоснования и доказывания выдвигаемых гипотез, объяснения причин спорности разных точек зрения на сущность проблемы, отстаивание собственной позиции по данному вопросу.

Заключение должно содержать последовательное и краткое изложение сущности решения научной проблемы и области возможного практического применения предлагаемого решения.

Информация о финансировании размещается в том случае, если при подготовке публикации была оказана финансовая поддержка на основании государственного гранта, зарубежного или отечественного партнерства, общественного фонда и т.д.

Список литературы состоит только из источников нарративного характера. Ссылки на нормативно-правовые акты (законы, международные договоры, конвенции, пакты, государственные программы, ведомственные акты, государственные концепции, правительственные постановления, акты Генерального Прокурора, нормативные постановления Конституционного Суда (Совета) и Верховного Суда РК, архивы) приводятся постранично в подстрочнике и в общий список литературы не включаются.

Все статьи принимаются через сайт журнала. Вы можете загрузить заявку на публикацию статьи через регистрацию на сайте:

<https://bulletin-jurisprudence-kaznpu.kz/index.php/home>

Форма заявки:

№	Сведения об авторе	
1	Ф.И.О. полностью + фото: 70x95	
2	ИИН (для оформления счета на оплату)	
3	Ученая степень	
4	Ученое звание	
5	Место работы	
6	Занимаемая должность	
7	Почтовый адрес с указанием индекса (для пересылки журнала)	
8	Адрес электронной почты, контактный телефон	

Порядок представления статей для приема к публикации

Шаг первый: текст статьи загружается в личном кабинете на сайте Журнала.

Шаг второй: текст статьи в полном объеме в формате PDF загружается для проверки на наличие заимствований.

Шаг третий: для рецензирования статья загружается без указания ФИО и аффилиации в формате MS Word.

Шаг четвертый: после одобрения статьи и ее приема к публикации корреспондирующему автору будут высланы уведомление и реквизиты банковского счета для оплаты.

Требования к оформлению статей

- в левом верхнем углу прописными буквами – УДК, МРНТИ (Международный рубрикатор научно-технической информации);
- через строку название статьи по центру ПРОПИСНЫМИ БУКВАМИ (полужирным шрифтом – на трех языках: языке статьи, русском, английском);
- через строку ФИО автора, ученая степень, ученое звание, место работы – выравнивание по левому краю с отступом в 6 символов;
- через строку аннотация (объем – не менее 150 и не более 300 слов);
- через строку ключевые слова (не более 5-7 слов или словосочетаний);
- аннотация и ключевые слова – на трех языках: языке статьи, русском и английском;
- через строку - текст;

- через строку список литературы (только для нарративных источников) – шрифт-курсив.
- Объем статьи – не более 12 страниц без учета аннотации, ключевых слов и списка литературы (минимальный объем – 5 страниц). В исключительных случаях объем может быть увеличен до 15-17 страниц.

- Текст набирается в редакторе Word 97-2003.

- Шрифт Times New Roman.

- Кегль – 14.

- Межстрочный интервал – 1,0.

- Поля: 20x20x20x20 (мм).

- Ссылки на литературу: последовательно в порядке цитирования в квадратных скобках: [1, с. 57] – «1» - порядковый номер источника цитирования, «с. 57» - указание на страницу и ее номер.

- Ссылки на нормативные правовые акты и иные источники, не относящиеся к нарративным источникам, даются в подстрочнике (кегль – 10) с обозначением порядкового номера через систему символов (например: в тексте – «постановление Правительства РК «О государственной программе ...» от ... № ...¹»; в подстрочнике – «¹ О государственной программе... - утверждено постановлением Правительства РК от ... № ...//https:// ...).

Пристатейные списки литературы оформляются в романском алфавите (References); рекомендуется использование программы транслитерации русского языка в латиницу на сайте <http://translit.ru>.

Стоимость публикации объемом не более 10 страниц – 5 000,00 тенге (без учета почтовых расходов).

Образец оформления статьи

МРНТИ: 10.79.01.

УДК: 343.1

Т.Б. Хведелидзе¹ , Э.П. Кенжибекова^{1*}

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
(e-mail: khvedelidze_tima@mail.ru, *danaestai@mail.ru)

ҚЫЛМЫСТЫҚ ІСТЕР БОЙЫНША СОТ САРАПТАМАСЫ ОБЪЕКТІЛЕРІ РЕТІНДЕ ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ЗАҢСЫЗ МАНИПУЛЯЦИЯЛАУ

Аңдатпа

Қазақстанда цифрлық технологияларды енгізудің бірден бір дәлелі болып 2017-2022 жылдар аралығына бағытталған 2017 жыл 12 желтоқсанындағы «Цифрлы Қазақстан» Мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асыру табылады... (не менее 150 и не более 300 слов)

Түйін сөздер: қылмыстық істер бойынша дәлелдеу, ақпараттық-байланыс технологиялар, сот сараптамасы, арнайы ғылыми білімдер, киберқауіпсіздік, мәліметтер базасына рұқсатсыз қол жеткізу.

Т.Б. Хведелидзе¹, Э.П. Кенжибекова¹

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая

НЕПРАВОМЕРНЫЕ МАНИПУЛЯЦИИ ЦИФРОВЫМИ ТЕХНОЛОГИЯМИ КАК ОБЪЕКТЫ СУДЕБНЫХ ЭКСПЕРТИЗ ПО УГОЛОВНЫМ ДЕЛАМ

Аннотация

Внедрение в Казахстане цифровых технологий является одним из результатов реализации Государственной программы «Цифровой Казахстан» от 12 декабря 2017 года, рассчитанной на период 2017-2022 гг.... (не менее 150 и не более 300 слов)

Ключевые слова: доказывание по уголовным делам, информационно-коммуникационные технологии, судебная экспертиза, специальные научные знания, кибербезопасность, несанкционированный доступ к базам данных.

Т.Б. Khvedelidze¹, Е.Р. Kenzhebekova¹

¹Abai Kazakh National Pedagogical University

UNLAWFUL MANIPULATION OF DIGITAL TECHNOLOGIES AS OBJECTS OF FORENSIC EXPERTISE IN CRIMINAL CASES

Abstract

The introduction of digital technologies in Kazakhstan is one of the results of the implementation of the State Programme 'Digital Kazakhstan' dated 12 December 2017, designed for the period 2017-2022... (не менее 150 и не более 300 слов)

Keywords: evidence in criminal cases, information and communication technologies, forensic expertise, special scientific knowledge, cyber security, unauthorised access to databases.

Основные положения

Следственно-судебная практика показала, что наиболее результативными и убедительными доказательствами могут быть судебные экспертизы, проводимые в рамках конкретных уголовных дел.

Введение

Принятая Концепция цифровой трансформации, развития отрасли информационно-коммуникационных технологий и кибербезопасности на 2023-2029 годы была документом, предусмотренным Национальным планом развития Республики Казахстан до 2025 года

Материалы и методы

Авторами использованы данные официальной статистики, тексты нормативных правовых актов, правительственных документов, имеющих непосредственное отношение к рассматриваемой проблеме. В качестве основной методологии исследования избран диалектический подход, который позволяет рассматривать научную и прикладную проблему в динамике, в развитии. В пределах названной методологии применены традиционные методы в области правовых исследований: логико-правовой анализ, сравнительное правоведение, критический анализ нарративных источников.

Результаты и обсуждение

Казахстан достиг высоких результатов в деле создания цифровых технологий, компьютеризации огромного спектра общественных отношений. Об этом говорят официальные документы, описывающие достижения страны в этом направлении. Так, утверждается, что по состоянию на 2022 год в Казахстане в области ИКТ функционировало 10 989 IT-компаний [1].

Заключение

1. В условиях повсеместного внедрения в социальную практику цифровых технологий степень угроз неправомерного доступа к информационно-коммуникационным технологиям обладает устойчивой тенденцией роста.

Список использованной литературы

- 1 Борчасвили И. Ш. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Казахстан / Под общей редакцией А.К.Даулбаева. В двух томах. Особенная часть (том 2). – Алматы: Жеті Жарғы, 2015. – 1120 с.
- 2 Toleubekova B., Khvedelidze T. Signs of Emergens of new Corruption Zones Risks Associated with Manipulation of Digital Technologies in Higher Education Institutions // Znanstvena Misel, Slovenia, Ljubljana, Vol. 2, N 63, 2022. Pp. 37-40.
- 3 Руденкова Ю.С., Хазиев Ш.Н., Усов А.И. Искусственный интеллект и судебная компьютерно-техническая экспертиза [Электрон. ресурс]. – 2024. – URL: <https://ekspertizareshenie.ru/articles/iskusstvennyy-intellekt-i-sudebnaya-kompyuterno-tekhnicheskaya-ekspertiza/> (дата обращения: 16.11.2024.).

References

- 1 Borchashvili I. Sh. Kommentarij k Ugolovnomu kodeksu Respubliki Kazahstan / Pod obshhej redakciej A.K.Daulbaeva. V dvuh tomah. Osobennaja chast' (tom 2). – Almaty: Zheti Zharǵy, 2015. – 1120 s.
- 2 Toleubekova B., Khvedelidze T. Signs of Emergens of new Corruption Zones Risks Associated with Manipulation of Digital Technologies in Higher Education Institutions // Znanstvena Misel, Slovenia, Ljubljana, Vol. 2, N 63, 2022. Pp. 37-40.
- 3 Rudenkova Ju.S., Haziev Sh.N., Usov A.I. Iskusstvennyj intellekt i sudebnaja komp'juterno-tehnicheskaja jekspertiza [Jelektron. resurs]. – 2024. – URL: <https://ekspertizareshenie.ru/articles/iskusstvennyy-intellekt-i-sudebnaya-kompyuterno-tekhnicheskaya-ekspertiza/> (data obrashhenija: 16.11.2024.).

**ҰСЫНЫСТАР ҮШІН
ДЛЯ ЗАМЕТОК**